

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ**

**ХЕРСОНСЬКИЙ ВІДДІЛ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО
ТОВАРИСТВА**

**МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМ. Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

**БІОСФЕРНИЙ ЗАПОВІДНИК «АСКАНІЯ-НОВА»
ІМ. Ф.Е. ФАЛЬЦ-ФЕЙНА НААН**

**РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:
ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ПОШУК
ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ**

Збірник наукових праць

ХЕРСОН
2013

УДК 910.001(911.0+528.9(477))

ББК 26.8 (4 УКР)

Р 32

Регіональні проблеми України:

Р32 Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирский, 2013. – 230 с.

У збірнику наукових праць опубліковані результати суспільно-географічних, природничих, геоecологічних досліджень, які висвітлюють різноманіття України в контексті постановки проблем регіонального розвитку та пошуку шляхів їх вирішення. Викладені досліджені в галузі методики викладання природничих і географічних дисциплін.

Для науковців, аспірантів, студентів, вчителів та всіх, хто цікавиться проблемами регіонального розвитку.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: **Топчів О.Г.**, доктор географічних наук, професор (голова редакційної колегії); **Барановський М.О.**, доктор географічних наук, професор; **Бойко М.Ф.**, доктор біологічних наук, професор; **Вишневський В.І.**, доктор географічних наук, професор; **Воровка В.П.**, кандидат географічних наук, доцент (заступник голови оргкомітету); **Гавриленко В.С.**, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник (заступник голови оргкомітету); **Гладкий О.В.**, доктор географічних наук; **Денисик Г.І.**, доктор географічних наук, професор; **Лисецький Ф.М.**, доктор географічних наук, професор; **Мальчикова Д.С.**, кандидат географічних наук, доцент (відповідальний секретар); **Мезенцев К.В.**, доктор географічних наук, професор; **Немець К.А.**, доктор географічних наук, професор; **Немець Л.М.**, доктор географічних наук, професор; **Пилипенко І.О.**, кандидат географічних наук, доцент (заступник голови оргкомітету); **Смаль В.В.**, доктор географічних наук, професор; **Соколов С.М.**, доктор географічних наук, професор; **Стецюк В.В.**, доктор географічних наук, професор.

УДК 910.001(911.0+528.9(477))

ББК 26.8 (4 УКР)

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри соціально-економічної географії
Херсонського державного університету
(протокол №1 від 02.09.2013 р.)

ISBN 978-966-8912-82-5

©Херсонський державний університет, 2013
©Херсонський відділ українського географічного товариства, 2013
©Біосферний заповідник «Асканія-Нова»
ім. Ф.Е. Фальц-Фейна НААН
©Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького

ЗМІСТ

М. О. Барановський ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФУНКЦІЙ ТА СФЕРИ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ	7
М. Ф. Бойко ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РАРИТЕТНОЇ ФРАКЦІЇ БРІОФЛОРИ УКРАЇНИ	11
Л. А. Вавринів ВПЛИВ ПОВЕДІНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	17
О. М. Варакута ТЕХНОЛОГІЯ ГРУПОВОЇ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ НА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ З ГЕОГРАФІЇ	22
П. А. Вірченко, А. В. Мазурова ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАНСПОРТУ ВЕЛИКОГО МІСТА (СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ).....	27
В. І. Вишневський СКЛАД СТУДЕНТІВ, ЯКІ ВИРІШИЛИ ВЧИТИСЯ ЗА НАПРЯМКОМ ПІДГОТОВКИ “ТУРИЗМ”	31
Л. М. Воловик ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ ТА МІГРАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ СТОЛИЧНОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	33
О. В. Гладкий ГЕОГРАФІЧНІ ІДЕЇ ЄДНОСТІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ.....	39
Н. А. Гоманюк СТРУКТУРА СПРОСА НА УСЛУГИ ОЗНАКОМИТЕЛЬНОГО ЕКСКАРСІОННОГО ОБСЛУЖИВАННЯ ПО ХЕРСОНУ	44
В. В. Грушка, О. В. Ткаченко ЗМІНИ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО РЕГІОНУ В СУЧАСНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ УМОВАХ.....	48
І. В. Гукалова СУЧАСНА СТРУКТУРНА ДИНАМІКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ.....	55
О. В. Давидов АНАЛІЗ СОВРЕМЕННОЙ СТАДИИ ЭВОЛЮЦИИ ЛИТОДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ СЕВЕРНОГО ПОБЕРЕЖЬЯ ЧЕРНОГО И АЗОВСКОГО МОРЕЙ.....	63

О. О. Денисенко ВИЯВЛЕННЯ ЕТАПНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОРЕГУВАННЯ СИСТЕМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ.....	70
Г. І. Денисик, О. П. Чиж ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВИРІШЕННІ РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ.....	73
А. Ю. Живага РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ НАРОДЖУВАНOSTІ ТА СМЕРТНОСТІ В УКРАЇНІ	77
Ю. О. Кисельов, С. В. Кривовська МІСТО УМАНЬ ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНИ	80
В. М. Клименко, А. А. Пономарьова, А. Ю. Саркісов КАРТУВАННЯ У ЛІХЕНОІНДИКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	85
Л. В. Ключко, Г. О. Кулешова, А. Г. Ісмаїлова СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТОРГОВО- РОЗВАЖАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ ЯК ПУБЛІЧНИХ ПРОСТОРІВ МІСТА ХАРКОВА	88
В. К. Коробов, К. В. Черкашин СОЦІАЛЬНО-ПРОСТОРОВІ «ЕЛЕКТОРАЛЬНІ РОЗКОЛИ» НА ХЕРСОНЩИНІ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ 2012 Р.....	98
О. О. Кривець РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗПОДІЛ ЗАПАСІВ ТА ВИДОБУТКУ КОРИСНИХ КОПАЛИН В УКРАЇНІ.....	102
А. В. Кузишин ЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ТЕРИТОРІЯ» ДЛЯ ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ.....	106
Ф. Н. Лисецкий, А. П. Семенюк, Д. Г. Якущенко ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕЛИРОВАНИЯ ДИНАМИКИ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ОСВОЕНИЯ ПРИБРЕЖНЫХ ЗОН СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В ПОЗДНЕМ ГОЛОЦЕНЕ	110
Д. С. Мальчикова, О. Г. Топчієв ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ У ХХ СТ.....	118
К. В. Мезенцев, О. О. Капустяний РИНОК ВАНТАЖНОГО ВАГОНОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	128
Н. І. Мезенцева, І. О. Мостова ДЕПОПУЛЯЦІЯ НАСЕЛЕННЯ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАСЛІДКИ	133

А. Л. Мельничук, М. О. Растворова СПРИЙНЯТТЯ ПРОСТОРУ ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯ.....	139
О. І. Мельничук ВИКОРИСТАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ НА УРОКАХ ПРИРОДОЗНАВСТВА З КУРСУ «Я І УКРАЇНА» З МЕТОЮ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАННЯ.....	146
Р. С. Молікевич ГЕОПЛАНУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ НА МІКРОРЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ НА ПРИКЛАДІ ЦЮРУПИНСЬКОГО РАЙОНУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	150
К. А. Немець, Я. В. Василевська СПЕЦІАЛЬНІ МЕТОДИ В СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	153
В. В. Панкратьєва РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ.....	157
І. О. Пилипенко ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ ГЕОПРОСТОРУ ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУ ЗА ОЗНАКАМИ ЦЕНТР- ПЕРИФЕРІЯ.....	162
В. И. Пичура, Ф. Н. Лисецкий, А. И. Задорожный, О. В. Ларченко ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ГИС И НЕЙРОТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ОЦЕНКИ ПРИГОДНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР.....	166
С. Г. Половка, О. А. Половка ІСТОРИЧНИЙ ЗРІЗ РОЗВИТКУ ГЕОМОРФОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ В ІНСТИТУТІ ГЕОЛОГІЧНИХ НАУК НАН УКРАЇНИ ТА ЇЇЗДОБУТКИ В АКВАТОРІЇ СВІТОВОГО ОКЕАНУ.....	174
Т. Т. Романченко ГЕОГРАФІЯ ІНТЕЛЕКТУ І ТВОРЧОСТІ: СУСПІЛЬНО- ЛАНДШАФТНИЙ ПІДХІД.....	177
Е. Ю. Сегіда, Л. Н. Немец СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХАРЬКОВСКОГО РЕГИОНА.....	182
Р. Р. Сливка, Л. В. Сливка ПЕРСПЕКТИВНІ ГЕОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ.....	186

В. В. Смаль, І. В. Смаль

РІВНІ АБСОЛЮТНОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ КРАЇН І РЕГІОНІВ
СВРОСОЮЗУ ТА УКРАЇНИ 195

С. Н. Соколов

ТРАНСПОРТНЫЕ И СБЫТОВЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИКО-
ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ РЕГИОНА 200

В. В. Стецюк, О. В. Рябоконт

ІННОВАЦІЙНІ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЛАСТИВОСТЕЙ
РЕЛЬЄФУ ЗЕМНОЇ ПОВЕРХНІ У ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВАХ..... 207

С. В. Шевченко

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ, СВЯЗАННЫЕ С СУЩЕСТВУЮЩИМ
ТЕРРИТОРИАЛЬНО-АДМИНИСТРАТИВНЫМ ДЕЛЕНИЕМ
УКРАИНЫ И ТЕОРИЯ ГРАФОВ..... 214

Ю. К. Яковлєва, О. Л. Закотнюк

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР ЯК ОБ'ЄКТ
НАУКИ 219

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ 226

М. О. Барановський,

*Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
E-mail: Brnm@ukr.net*

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФУНКЦІЙ ТА СФЕРИ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. В останні роки управлінцями високого рангу (міністрами, головами обласних державних адміністрацій) дуже багато говориться про виключну роль агропромислового комплексу в економічному розвитку України та її регіонів, про перспективи перетворення нашої держави у світового лідера за виробництвом та експортом аграрної продукції і продовольства. При цьому помітно менше уваги приділяється розвитку сільських територій та сільського соціуму і це за умови, що у багатьох регіонах країни їх деградація набуває незворотних масштабів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам вивчення сільських територій присвячена значна кількість наукових праць насамперед фахівців з аграрної економіки, меншою мірою суспільних географів. У цьому контексті варто відзначити наукові здобутки О. Бородіної, О.Павлова, І. Прокопи, В. Юрчишина та ін., у дослідженнях яких викладено теоретико-методологічні засади становлення сільського розвитку в Україні, обґрунтовано доцільність переходу до політики селяноцентризму, як ключової концепції реформування аграрної сфери та сільських територій у сучасних умовах.

Попри те, що багато аспектів розвитку сільських територій знайшли відображення у чисельних наукових працях, окремі проблеми залишаються маловивченими. Йдеться насамперед про трансформаційні процеси, які відбуваються на селі у пострадянський період розвитку України. Деякі аспекти зазначеної проблематики, зокрема галузеві та територіальні зміни в аграрній сфері, у системах розселення, викладені у кількох дослідженнях автора даної статті.

Формулювання цілей статті. Головним завданням даного дослідження є аналіз особливостей трансформації функцій сільських територій та сфери зайнятості сільського населення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сільські території є складним, комплексним територіальним утворенням, яке виконує декілька важливих функцій. Головними з-поміж них є виробнича (аграрна), відтворювальна, поселенська, рекреаційна тощо. Немає сумніву у тому, що в останні роки у сільських регіонах відбуваються різновекторні процеси, однією із форм прояву яких є зміна їх функцій. Можна

виокремити кілька причин, які виступають каталізатором трансформації функцій сільських територій. По-перше, запровадження ринкових механізмів господарювання в аграрній сфері, які зумовлюють скорочення зайнятості населення у сільському господарстві; по-друге, суттєве згортання асортименту аграрної продукції, яка вирощується у господарствах, особливо на орендованих землях потужних агрохолдингів; по-третє, зміна концептуальних засад аграрної політики, усвідомлення необхідності комплексного розвитку сільських територій як одного із напрямків порятунку села.

При аналізі трансформацій функцій сільських територій постає закономірне запитання про індикатори та показники, які дозволять їх відстежити. На жаль, існуюча статистична звітність, особливо на рівні адміністративних районів, не дає можливості здійснити повноцінне дослідження. За таких умов, відносно адекватними індикаторами для оцінки зміни функцій сільських територій можна вважати душеві показники виробництва сільськогосподарської продукції та структуру зайнятості сільського населення.

Загальна динаміка виробництва сільськогосподарської продукції навіть в останні 10 років характеризується певною строкатістю. Вдалі для аграрного сектора періоди (2008, 2011 рр.) чергуються із тими, коли виробництво сільськогосподарської продукції скорочувалося (2007, 2009 рр.). У регіональному аспекті простежується зростання концентрації виробництва аграрної продукції у тих регіонах, які мають кращі природні та соціально-економічні передумови для її виробництва. Найбільш яскраво існуючі диспропорції у виробництві сільськогосподарської продукції проявляються на рівні низових адміністративних районів. Стала негативна динаміка душевих показників аграрного виробництва може слугувати частковим підтвердженням того, що на даних територіях відбувається суттєве послаблення виробничої (аграрної) функції.

Аналіз динаміки показників виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу упродовж 2003-2009 рр. показав, що в Україні налічується 58 адміністративних районів, у яких мало місце скорочення виробництва аграрної продукції навіть у поточних цінах. Найбільше таких районів у Житомирській (10), Закарпатській (9), Рівненській (7), Волинській (6), Львівській (5), Чернівецькій та Київській (по 4) областях. Практично в усіх областях скорочення виробництва сільськогосподарської продукції відбувається у тих районах, де склалися гірші природні передумови для розвитку аграрного виробництва (північні регіони Волинської, Рівненської та Житомирської областей, передгірні та гірські райони Закарпаття та Львівщини).

Структура зайнятості населення в пострадянській період розвитку України також зазнала помітних змін. Головний вектор таких змін направлений у бік зростання частки населення, яке працює у сфері послуг за рахунок скорочення зайнятих у промисловості та сільському господарстві. Це сталося не внаслідок впровадження нових технологій на підприємствах реального сектора економіки, а за рахунок припинення чи скорочення їх виробничої діяльності. У сільській місцевості ситуація дещо інша. Скорочення кількості зайнятих у колишніх колективних господарствах після їх ліквідації компенсувалося фактичною самозайнятістю населення в особистих селянських, рідше фермерських господарствах. За діючими нормами статистичної звітності, до зайнятих у сільському господарстві відносять не лише осіб, які реально працюють у колективних, орендних аграрних підприємствах чи агрохолдингах, а й осіб працездатного віку, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю в особистих селянських господарствах. Навіть з урахуванням цього в Україні простежується стала динаміка скорочення кількості населення, зайнятого в аграрному виробництві. На рівні окремих областей та районів масштаби скорочення є досить суттєвими. Наприклад у Чернігівській області частка працюючих у сільському господарстві скоротилася упродовж 2003-2009 рр. з 64,7 до 24,4%, у т.ч. у Новгород-Сіверському районі – з 67,4 до 16,8%, у Сосницькому – з 69,4 до 14,2%. Таке скорочення зайнятих у сільському господарстві є ще одним підтвердженням поступового послаблення виробничої функції села.

Трансформація функцій сільських територій проходить неоднаково у різних типах адміністративних районів. Йдеться насамперед про три відмінні між собою за особливостями географічного положення та рівнем соціально-економічного розвитку сільських районів – приміських, напівпериферійних і периферійних. Найбільші контрасти склалися між першим і третім типами, на характеристиці яких варто зупинитися більш детально.

У першому типі районів, до яких відносяться сільські території навколо столиці (Броварський, Бориспільський, Києво-Святошинський) та великих міст (Овідеопольський, Пустомитівський, Харківський), зміни функцій носять найбільш прогресивний характер. Головний тренд змін полягає у скороченні значущості традиційної, виробничої (аграрної) функції за рахунок зростання ваги інших, менш властивих селу функцій – рекреаційної, відтворювальної тощо. У цьому типі районів має місце суттєва трансформація форм і видів землекористування. Усе більша кількість земель виводиться із сільськогосподарського обігу для потреб житлового та інфраструктурного будівництва, формування центрів

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

розваг і відпочинку, логістичних складів, супермаркетів, котеджних містечок, дач тощо. Наприклад у Києво-Святошинському районі посівні площі упродовж 1989-2012 рр. скоротилися на 43,5%, у Вишгородському – на 63,0%. Частково це можна пояснити економічними проблемами аграрного сектора у 90-х роках ХХ ст. Однак скорочення посівних площ триває і тепер. За 2002-2012 рр. посівні площі у Києво-Святошинському районі скоротилися на 29,7%, у Вишгородському – на 41,4%. Наведені вище дані свідчать про те, що сільське господарство як вид економічної діяльності й основний землекористувач поступово витісняється із цих районів. Варто зауважити, що йдеться насамперед про найближче оточення великих міст, особливо столиці. На більш значній відстані аграрна сфера ще зберігає свої позиції і вирізняється високою продуктивністю та активним впровадженням сучасних інноваційних технологій. Свідченням зміни функцій сільських територій у приміських районах є не лише скорочення посівних площ, а й числа зайнятих в аграрній сфері. Приміські райони найбільш повно втягнуті у сферу впливу міських агломерацій, які сформувалися ще за радянських часів навколо великих міст. Наприклад у Вишгородському та Києво-Святошинському районах і до того невисока частка працюючих у сільському господарстві упродовж 2003-2009 рр. скоротилася майже на 60% (табл. 1).

Табл. 1. Частка зайнятих у сільському господарстві у Вишгородському та Києво-Святошинському районах Київської області, %

	2003	2004	2005	2006	2007	2009
Вишгородський	23,1	16,6	19,5	11,4	2,4	9,4
Києво-Святошинський	15,5	13,2	12,0	8,4	7,8	6,3

Дещо по-іншому проходить трансформація функцій сільських територій у периферійних районах. Складна демографічна, економічна та соціальна ситуація, яка склалася у них, а головне загальний тренд їх розвитку дає підстави науковцям, управлінцям та журналістам називати такі райони “найбільш дешевими будинками престарілих”, “архаїчним і неефективним типом соціальної організації сільського соціуму”, “хоспісами, де вже немає життя, де доживають свого віку глибокі пенсіонери та маргіналізовані особи”, “непрофільними активами та зайвими витратами для сучасних агрохолдингів”. Водночас сільська периферія також неоднорідна. Наведені вище означення стосуються головно територій, де процеси деградації аграрного сектора тісно корелюють із депопуляцією населення та знелюдненням сільських поселень. Прикладом таких територій є північні райони Чернігівської та

ГЕОГРАФІЧНІЙ АНАЛІЗ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ВІРШЕННЯ

Сумської, окремі райони Полтавської, Харківської та Кіровоградської областей.

Сучасні особливості розвитку сільських периферійних територій визначаються насамперед природними передумовами для аграрного виробництва. Наприклад у Чернігівській області до складу периферійних можуть бути віднесені як північні (Семенівський, Новгород-Сіверський), так і південні чи південно-східні (Прилуцький, Варвинський, Срібнянський) райони. Вони мають подібну, загалом складну демографічну ситуацію, проте різко відрізняються між собою за показниками розвитку сільськогосподарського виробництва. Душові показники виробництва аграрної продукції різняться між ними у десятки разів, а першопричиною є відмінності у якості ґрунтового покриву. Якщо у північних районах області домінують домогосподарства, які ведуть фактично натуральне господарство, то у південних землі майже повсюдно перебувають в оренді потужних агрохолдингів, що забезпечує сільським мешканцям цих районів помітно вищі прибутки у вигляді орендної плати за паї. Відтак говорити про радикальну трансформацію аграрної функції у сільських периферійних районах передчасно. Навпаки, саме у цих районах вона збереглася найповніше, оскільки через несприятливе соціальне середовище інші види діяльності тут практично не розвиваються.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз показників розвитку аграрного виробництва і зайнятості населення свідчить про те, що у сільських районах відбувається поступова трансформації функцій останніх. Головна направленість трансформації – скорочення значущості традиційної виробничої (аграрної) функції при зростанні інших, менш вагомих у попередні роки функцій (соціальної, рекреаційної). Водночас регіональні особливості зазначених процесів є дуже суттєвими, особливо разючі відмінності простежуються між приміськими та периферійними районами. Пошук найбільш оптимальних варіантів поєднання функцій у різних типах сільських районів залишається перспективним науковим завданням.

М.Ф.Бойко

*Херсонський державний університет
bomifed@ksu.ks.ua*

ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РАРИТЕТНОЇ ФРАКЦІЇ БРЮФЛОРИ УКРАЇНИ

Територія України розташована в різних за своїми природними особливостями фізико-географічних рівнинних зонах та гірських ландшафтних країнах. Ці регіони відрізняються одна від одної за

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

кліматичними, едафічними та іншими фізико-географічними характеристиками. Дані характеристики детально подані в новітніх узагальнюючих працях щодо фізико-географічного та ландшафтного районування України [3-6], які використовувалися в нашій праці [2] при соціологічній характеристиці мохоподібних території країни. На території України виділено чотири фізико-географічні рівнинні зони та дві гірські ландшафтні країни, а саме: Мішанолісова зона (Зона мішаних лісів, а зона); Лісостепова зона (Лісостеп України, Лісостепова зона України); Степова зона (з рівнинним Кримом) (Степ України, Степова зона України); Карпатська гірська ландшафтна країна (Українські Карпати, в т.ч. Закарпаття, власне Карпати, Прикарпаття); Кримська гірська ландшафтна країна (Крим – Гірський Крим та Південнобереговий (Південний) Крим (без рівнинного або Степового Криму). Різноманітність природних умов в кожному регіоні, їх відмінність і схожість в певних рамках та антропогенний вплив, що має специфічні прояви в кожному регіоні, спричинили їх певний, в тій чи іншій мірі специфічний, видовий склад рідкісних та зникаючих видів мохоподібних регіону.

Види мохоподібних, які відносимо до рідкісних та зникаючих видів, мають різний ступінь рідкості. Одні види з природних причин є рідкісними незалежно від дії антропогенного фактора, інші ж стали рідкісними саме під впливом антропопресії, тобто ще й зникаючими видами [7-11].

Наші дослідження мохоподібних України показали, що бріофлора за даними Чекліста мохоподібних України [1] нараховує 832 види 253 родів 83 родин 29 порядків 8 класів 3 відділів мохоподібних (Anthocerotophyta 4 види, Marchantiophyta – 188, Bryophyta – 640). На специфіку та необхідність охорони мохоподібних ще у 60-ті роки минулого століття звернув увагу В.М.Мельничук та інші біологи [2]. Вони склали списки рідкісних видів мохоподібних та пропонували охороняти види мохоподібних шляхом охорони природних ділянок, екосистем, де вони зростають. В останні роки бріологи пропонували заносити види мохоподібних до природоохоронних документів різних рівнів та брали участь у створенні нових територій природно-заповідного фонду і створенні екомереж.

За матеріалами наших досліджень раритетна фракція бріофлори усієї території України нараховує 123 види 66 родів 44 родин, в тому числі 22 види печіночники та 101 вид мохів [2]. Індекс раритетності бріофлори України, який вираховується відношенням кількості рідкісних видів до кількості видів усієї бріофлори, помноженим на 100, має величину 14,7. Усі 123 види, що визнані як рідкісні, є такими, що

включені до офіційних природоохоронних документів не нижче загальнодержавного рівня – до Червоної книги України, до Світового Червоного списку МСОП, Червоної книги європейських бріофітів, Додатку I Бернської конвенції, до Європейської директиви з охорони природних місцезростань та дикої фауни і флори [9, 11-13]. Такі види в подальшому ми називаємо офіційно рідкісними та відносимо до групи «офіційно рідкісні». Ті ж види, які не включені до офіційних природоохоронних документів, але є рідкісними в межах одного або кількох природних регіонів України, а в інших є звичайними або поширеними спорадично, ми називаємо регіонально рідкісними видами та відносимо до групи «регіонально рідкісні». Виділено дві групи рідкісних видів мохоподібних: 1-а група – «офіційно рідкісні»; 2-а група – «регіонально рідкісні». До першої групи відносяться 123 види, які рідкісні для усієї території України та включені до офіційних природоохоронних документів загальнодержавного, європейського та світового рівня. До другої групи відносяться 298 видів, які не включені до офіційних природоохоронних документів, але є рідкісними в межах одного або кількох природних регіонів України, а в інших є звичайними або поширеними спорадично. У Мішанолісовій зоні зустрічаються 113 видів: 37 офіційно рідкісних, 76 регіонально рідкісних; у Неморальній зоні – 100 видів: 40 та 60 відповідно; у Лісостеповій зоні – 100 видів: 25 та 75 відповідно; у Степовій зоні (з рівнинним Кримом) – 115 видів: 17 та 98 відповідно. У Карпатській гірській ландшафтній країні відмічено найбільшу кількість рідкісних видів – 140: 62 та 78 відповідно. У Кримській гірській ландшафтній країні – 122: 23 та 99 відповідно.

На жаль не усі види включені до переліків (Червоних книг, Червоних списків) рідкісних та зникаючих видів, що охороняються на місцевому (обласному) рівні. Однією з наших задач є донести ці відомості до обласних природоохоронних структур та включити їх до місцевих (обласних) переліків. Про поширення цих рідкісних видів у окремих регіонах, про їх особливості та про необхідність взяття їх під охорону вказується у багатьох працях українських бріологів. Нами дано аналіз переліків офіційно рідкісних та регіонально рідкісних видів мохоподібних усіх рівнинних фізико-географічних зон та гірських ландшафтних країн України.

Раритетні мохоподібні Мішанолісової фізико-географічної зони

У Мішанолісовій зустрічаються 115 видів рідкісних мохоподібних. З них 39 видів занесені до офіційних природоохоронних документів, тобто є рідкісними в межах усієї території України. З них до Червоної книги європейських бріофітів занесено 26 видів, до Червоної книги України – 15, до Додатку I Бернської конвенції та до Європейської

директиви з охорони природних місцезростань та дикої фауни і флори – 3 види. 76 видів є регіонально рідкісними, тобто рідкісними в межах даного регіону – Мішанолісової зони (Українського Полісся). Серед рідкісних видів у цій зоні відмічені європейські ендеми – *Fissidens marginatulus* та *Neckera besseri*.

Раритетні мохоподібні Неморальної фізико-географічної зони

У Неморальній зоні відмічено 100 видів рідкісних мохоподібних. 40 видів з них занесені до офіційних природоохоронних документів, тобто є рідкісними в межах усієї території України. До Світового Червоного списку включено 1 вид, до Червоної книги європейських бріофітів – 31, до Червоної книги України – 10, до Додатку I Бернської конвенції та до Європейської директиви з охорони природних місцезростань та дикої фауни і флори – 3 види. 60 є регіонально рідкісними, тобто рідкісними в межах Неморальної зони України. Серед рідкісних видів у цій зоні відмічені європейські ендеми – *Fissidens marginatulus* та *Orthotrichum scanicum*.

Раритетні мохоподібні Лісостепової фізико-географічної зони

У Лісостеповій зоні зустрічаються 104 видів рідкісних мохоподібних/ 3 них 29 видів занесено до офіційних природоохоронних документів та є рідкісними в межах усієї території України, в т.ч. до Червоної книги європейських бріофітів – 22, до Червоної книги України – 8, до Додатку I Бернської конвенції та до Європейської директиви з охорони природних місцезростань та дикої фауни і флори – 4 види, а 75 є регіонально рідкісними видами, рідкісними в межах Лісостепової зони України. Серед рідкісних видів у цій зоні відмічено один з європейських ендемічних видів – *Fissidens marginatulus*.

Раритетні мохоподібні Степової фізико-географічної зони

У Степовій зоні (з рівнинним (Степовим) Кримом) нараховується 117 видів рідкісних мохоподібних. 3 них 19 видів занесені до офіційних природоохоронних документів та є рідкісними в межах усієї території України, в т.ч. до Червоної книги європейських бріофітів – 18, до Червоної книги України – 2 види, а 98 є регіонально рідкісними видами, рідкісними в межах Степової зони України (в т.ч. у рівнинному (Степовому) Криму). Серед рідкісних видів у цій зоні відмічено один з європейських ендемічних видів – *Physcomitrium arenicola*.

Раритетні мохоподібні Карпатської гірської ландшафтної країни

В Українських Карпатах, тобто в Карпатській гірській ландшафтній країні, що включає Закарпаття, власне Карпати та Прикарпаття відмічено найбільшу кількість рідкісних видів мохоподібних – 155. 3 них 76 видів занесено до офіційних природоохоронних документів, в т.ч. до Червоної книги європейських бріофітів – 59, до Червоної книги

України – 26, до Додатку I Бернської конвенції та до Європейської директиви з охорони природних місцезростань та дикої фауни і флори – 4 види, а 79 є рідкісними в межах цього регіону, тобто в Українських Карпатах, які пропонуються до охорони у даному регіоні. Серед рідкісних видів у цій гірській ландшафтній країні відмічені європейські ендеми – *Brachythecium gehebiei*, *Bryum veronense*, *Fissidens marginatulus*, *Scapania helvetica* та *Ulota rehmanii*.

Раритетні мохоподібні Кримської гірської ландшафтної країни

У Криму (Гірський та Південний (Південнобереговий Крим) зростають 124 види рідкісних мохоподібних. З них 25 видів, які занесені до офіційних природоохоронних документів та є рідкісними в межах усієї території України. З них до Червоної книги європейських бріофітів включено 15, до Червоної книги України – 12, до Додатку I Бернської конвенції та до Європейської директиви з охорони природних місцезростань та дикої фауни і флори – 2 види, а 99 є регіонально рідкісними видами, тобто рідкісними в межах Кримської гірської ландшафтної країни. Серед рідкісних видів у цій гірській ландшафтній країні також відмічені європейські ендеми – *Fissidens marginatulus* та *Neckera besseri*. Значне перевищення кількості регіонально рідкісних видів у Криму більше, майже в 4 рази порівняно з кількістю рідкісних видів, що занесені до офіційних природоохоронних документів України і Європи, свідчить про своєрідність бріофлори Криму, а також про те, що процес оцінки рідкісності видів мохоподібних та взяття їх під охорону ще далеко не завершений. Про це ж свідчить також співвідношення видів, що включені до Червоної книги європейських бріофітів та до Червоної книги України: 15 та 12 видів, лише два види – *Anoetangium handelii* та *Pterygoneurum kozlovii* включено до обох документів. Така значна розбіжність у розумінні критеріїв віднесення видів мохоподібних до раритетних в певній мірі складає труднощі у справі охорони мохоподібних. Дані наших досліджень направлені на допомогу вироблення спільних критеріїв і підходів у охороні мохоподібних.

За кількістю рідкісних видів, тобто таких, що активно реагують на зміни умов навколишнього середовища під дією як природних екологічних факторів, так і антропогенних, серед групи «офіційно рідкісні» з великим відривом домінує родина Pottiaceae, яка представлена 21 видом 13 родів.

На території різних частин України (Мішанолісова зона, Неморальна зона, Лісостепова зона, Степова зона, Карпатська гірська ландшафтна країна, Кримська гірська ландшафтна країна) рідкісні види мохоподібних представлені нерівномірно.

Значна кількість видів мохоподібних України відносяться до групи «регіонально рідкісні», вони є рідкісними лише в певних регіонах. З 298 таких видів 2 види антоцеротові (*Anthocerotophyta*), 57 – печіночники (*Marchantiophyta*), 239 – брієві мохи (*Bryophyta*), в т.ч. 17 – сфагнові мохи (*Sphagnopsida*) та 222 – брієві мохи (*Bryopsida*). У Мішанолісовій зоні зустрічаються в цілому 115 видів рідкісних мохоподібних. З них 39 видів, що занесені до офіційних природоохоронних документів та є рідкісними в межах усієї території України, 76 видів регіонально рідкісні, тобто рідкісні в межах даного регіону, у Неморальній зоні – 100 видів, з них 40 видів, що занесені до офіційних природоохоронних документів, 60 регіонально рідкісних видів, у Лісостеповій зоні – 104 видів рідкісних мохоподібних, з них 29 видів, що занесені до офіційних природоохоронних документів, 75 регіонально рідкісних, у Степовій зоні (з Рівнинним Кримом) нараховується 117 видів рідкісних мохоподібних, з них 19 видів, що занесені до офіційних природоохоронних документів, 98 регіонально рідкісних видів, в Українських Карпатах відмічено найбільшу кількість рідкісних видів мохоподібних – 155. З них 76 видів, що занесені до офіційних природоохоронних документів, 79 регіонально рідкісних видів, у Криму (Гірський Крим та Південний (Південнобереговий) Крим) зростають 124 види рідкісних мохоподібних, з них 25 видів, що занесені до офіційних природоохоронних документів, 99 регіонально рідкісних видів. Перевищення кількості регіонально рідкісних видів порівняно з кількістю рідкісних видів, що занесені до офіційних природоохоронних документів України, Європи, Світу, свідчить про те, що процеси оцінки рідкісності видів мохоподібних та взяття їх під охорону ще далеко не завершені. Наші матеріали щодо рідкісних видів мохоподібних України, окремих фізико–географічних регіонів спрямовані на допомогу у розробці заходів з їх охорони.

Список використаних джерел:

1. Бойко М.Ф. Чекліст мохоподібних України. – Херсон: Айлант, 2008. – 232с.
2. Бойко М.Ф. Раритетні види мохоподібних фізико-географічних рівнинних зон та гірських ландшафтних країн України // Чорноморський ботанічний журнал, 2010.- Т.6, № 3: 29—315/
3. Екологічний атлас України. – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти і інформації», 2009. – 332 с.
4. Маринич та ін., 2003; Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г. Удосконалена схема фізико–географічного районування України // Український географічний журнал. – 2003, № 1. – С.16–20.
5. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України.– К.: Знання, 2005.– 511 с.
6. Національний географічний атлас України. – Київ: Картографія, 2008. – 475 с.
7. Розбудова екомережі України / Наук. ред. Ю.Р. Шеляг–Сосонко.– Київ, 1999.– 127 с.

8. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Ю.Р.Шеляг–Сосонка. – Київ: Укр. енциклопедія, 1996. – 608 с.
9. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П.Дідуха. – К.: Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.
10. Bryophyte biology./ [edited by] B. Goffinet & A.J.Shaw.– 2 ed. Cambrydge: Cambrydge University Press, 2009. – 565 p.
11. Red Data Book of European Bryophytes. – Trondheim, European Committee for Conservation of Bryophytes, 1995. – 291 p.
12. Red List of Threatened Species International Union for the Conservation of Nature (IUNC, 2006; <http://www.iucnredlist.org/> IUNC, 2006; <http://uk.wikipedia.org/>).
13. The Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. – Bern, 1979. Bern Convention. App. I. (<http://conventions.coe.int/treaty/en/Treatis/Html/104.htm>)

УДК – 911.3

Л. А. Вавринів

*здобувач кафедри географії України
Тернопільського державного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка*

ВПЛИВ ПОВЕДІНКОВОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Одним із найважливіших проявів діяльності людей, спрямованих на забезпечення умов та засобів існування, реалізацію різноманітних потреб, є соціальне життя у всій різноманітності соціальних процесів і явищ, соціальних зв'язків і дій. Багатоманітність соціальної реальності породжує і багатоманітність потреб, норм і певну поведінку населення, відносини між індивідами і у суспільстві загалом. Це й обумовлює необхідність дослідження цих аспектів соціального життя з боку суспільно-географів. Особливо необхідним є вивчення соціальної поведінки молоді, передусім чинників, які її зумовлюють, та виявлення територіальних особливостей формування поведінкового середовища.

Поведінкове середовище формується соціальними установками і різноманітними соціальними спільностями під впливом геоінформативного середовища, яке, в свою чергу, є результатом взаємопроникнення інформаційних полів природного, антропогенного та ментального походження.

Входження людини в суспільство відбувається через різноманітні соціальні групи, і кожна із соціальних систем має на людину певний вплив. Але поряд з тим, особистість у суспільстві проявляє і свої характерні риси, потреби, смаки, звички, переконання, світогляд та інтереси.

Отже, поведінка людей визначається багатьма установками, які існують в суспільстві, зокрема державною ідеологією щодо суспільних

цінностей, системою соціальних чинників і норм у суспільстві, складом соціальних цінностей тощо. Вони визначають ціннісні орієнтири, формують моду і стереотипи у поведінці під впливом засобів пропаганди, за допомогою реклами (PR- технологій), за допомогою соціальних інститутів та ін. Водночас на поведінку особистості мають вплив і такі чинники, які стосуються суто до неї, зокрема її вік, місце проживання, стан родини і стиль виховання в сім'ї, соціальний статус, риси характеру, стан здоров'я та ін.

Нині молодь – одна з найуразливіших і найбезправніших соціальних спільнот. Це зумовлено процесами, що відбуваються в країні в умовах соціально-економічної кризи, переходом суспільства до нових суспільних відносин (безробіття, падіння моральних цінностей, зниження рівня життя тощо). Тому відбувається погіршення здоров'я молодих людей та збільшення їх смертності, поширення вживання наркотичних речовин, збільшення ВІЛ-інфікованих, поширення злочинності, суїцидів та ін. Молодь виявилася не готовою до розширення можливостей самостійного вибору життєвого шляху при одночасному збільшенні відповідальності за свої дії, що зумовлює зміни у її поведінці.

Це все сприяло загостренню т. з. молодіжних проблем, серед яких найголовнішими є такі [2, с. 440]: низький рівень життя, безробіття, значна економічна та соціальна залежність від батьків; шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейні конфлікти); низька народжуваність – вже протягом трьох з половиною десятиліть в Україні зберігається рівень народжуваності, що не забезпечує навіть відтворення поколінь; матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов; поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція); втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Розглянемо та проаналізуємо, на прикладі Тернопільської області, вплив демографічної ситуації на формування та поширення асоціальної поведінки сучасної молоді.

Показники кількості населення області кожного року зменшуються на 5-6 тис. осіб, відбувається скорочення населення, яке визначається від'ємним природним приростом та негативним сальдо міграцій. У трудових міграціях, що характерні для Тернопільської області переважає жіноче населення. Відбувається «старіння» населення, що призводить до навантаження на населення працездатне. Частка дітей та підлітків є незначною, що не забезпечує природного відтворення населення і призводить до скорочення його кількості.

Показники розлучуваності у міських поселеннях у кілька разів перевищують розлучуваність у сільській місцевості, де це явище стрімко зростає. Дана тенденція пояснюється масовими міграціями населення за кордон, які так характерні саме для областей Західного регіону. Частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, за 1990-2011 рр. зростає. Це явище характерне як для міських поселень, так і для сільської місцевості і обумовлене не лише позашлюбним народженням дітей, а й поширенням незареєстрованих шлюбів.

На Тернопільщині рівень безробіття працездатного населення, обрахований за методологією МОП, становив у 2010 р. 11,6 % (загалом по Україні 8,8 %), на одне вільне робоче місце претендував 21 безробітний (по Україні – 9). На 1 березня 2011 р. понад 43,6 % безробітних, зареєстрованих службою зайнятості області, були віком до 35 років, а 36,2 % – мали вищу освіту. На Тернопільщині понад 20 тисяч безробітних, майже половина – молодь [3].

Важливою проблемою в області є суттєве зниження рівня життя населення. Основною частиною доходів домогосподарств є соціальна допомога та інші одержані поточні трансферти, тоді коли заробітна плата повинна бути первинним джерелом доходу населення. Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників Тернопільської області в структурі доходів займає друге місце і становила у 2011 році 1871 грн. Це найменший показник серед усіх регіонів України [5, с. 303].

Така демографічна поведінка населення посилює соціальні проблеми регіону, а саме: безробіття, бідність, злочинність, розбої, пограбування та крадіжки, жебрацтво, старість, дитячу бездоглядність, неповні родини, поширення психічних захворювань, поширення шкідливих звичок, особливо паління та вживання алкоголю, наркоманія, СНІД, інвалідність, травматизм, проституцію, захворюваність, розірвання шлюбів, голосування на виборах за крайні ліві партії, нарешті, тіньову економіку[7].

Отож, Тернопільська область – регіон з невисоким рівнем і якістю життя, із тенденцією поширення та зростання асоціальних явищ, що визначається багатьма економічними, соціальними та демографічними чинниками: до економічних факторів відносимо рівень доходів та витрат, житлові умови, рівень зайнятості, рівень безробіття, розмір заробітної плати, матеріальний добробут; до демографічних – природний і механічний рух, статево - вікова структура, рівень урбанізації, середня тривалість життя, склад сім'ї, стан трудових ресурсів тощо; до соціальних – рівень освіти і культури, розвиток сфери послуг, соціального забезпечення, соціальна безпека, підтримка

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

малозабезпечених родин, задоволення роботою, соціальним статусом індивіда, фінансове становище сім'ї, захворюваність, захищеність громадянина (рівень злочинності, корупції, порушення прав людини), соціальні проблеми (алкоголізм, наркоманія) тощо.

У формуванні духовних та культурних потреб молоді значна роль відводиться конструктивній діяльності населення, однак великий вплив має і деструктивна діяльність, так звана асоціальна поведінка населення. Однією із шкідливих звичок, яка найпоширеніша серед молоді, є куріння та вживання алкоголю.

При проведенні вибіркового опитування домогосподарств, про те, що курять, повідомило 148,3 тис. осіб Тернопільської області у віці 12 років і старші. Це становить 15,9% від всього населення регіону. З них 49,8% викурюють за добу від 1 до 10 сигарет, 50,2% - від 11 до 20 сигарет [3].

Спеціальними соціологічними дослідженнями встановлено, що перше прилучення до алкоголю учнів 8-10-х класів у 78% випадків відбувається під впливом батьків і родичів. Найвища захворюваність хронічним алкоголізмом припадає на такі вікові групи: 20-22 роки (31,4%) і 23-26 років (40,4%). Чим раніше підліток починає вживати алкогольні напої, тим більша ймовірність, що він стане хронічним алкоголіком. Кожен другий хронічний алкоголік почав цей шлях ще до 14 років, майже 10% - до 19 років. Мотиви вживання алкоголю молодими людьми найчастіше такі: «за компанію» - 50%, «для підняття настрою» - 25%, а також «для апетиту», «для розмови з друзями», «так прийнято», «із принципу» [6].

Вживання молоддю наркотиків та інших психотропних речовин – це ще одна складова асоціальної поведінки сьогодення. Кількість хворих з уперше в житті встановленим діагнозом розладу психіки внаслідок уживання наркотичних речовин за період з 1990 по 2011 роки зросла у 2,6 рази, з 2 до 5,2 осіб на 100 тис. жителів, а кількість хворих, які перебували на обліку на кінець року збільшилася майже у 7 разів, з 7 до 51,1 осіб на 100 тис. жителів [5, с. 382].

За останні 10 років захворюваність на активний туберкульоз зросла і становила в 2010 р. 594 особи з уперше в житті встановленим діагнозом або 54,8 на 100 тис. населення. Упродовж 2010 р. в області кількість хворих з уперше в житті встановленим діагнозом ВІЛ-інфекція склала 105 осіб (включно з особами, яких у цьому ж році було вперше в житті визнано хворими на СНІД), з них 39 осіб зареєстровані як хворі на СНІД. Кількість ВІЛ-інфікованих, які перебували під диспансерним наглядом на кінець 2010 р., становила 526 осіб (48,7 на 100 тис.

ГЕОГРАФІЧНІЙ АНАЛІЗ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ населення), з них 45 осіб з діагнозом СНІД (4,2 на 100 тис. населення) [4, с.45].

Кількість зареєстрованих злочинів у Тернопільській області зменшилася з 6145 у 2000 році до 5352 у 2011. В загальному тенденцію прослідкувати важко, тому що показник то зменшується, то, навпаки, збільшується, з 2008 по 2011 рр. фіксуємо збільшення на 644 злочини [5, с. 406].

Демографи вже давно не відхиляють думку про вплив соціально-економічних умов на демографічні процеси та поведінку населення через зміни у структурі потреб, норм та людських цінностей. І, в першу чергу, ці зміни торкаються молодшого покоління.

Отримані результати доводять, що сучасний спосіб життя молоді негативно впливає на здоров'я та його збереження у майбутньому. Ситуація, що склалася, створює небезпеку у формуванні фізичного, соціального, духовного, психічного здоров'я дітей, підлітків та молоді, до трудової та іншої діяльності.

Непідготовленість сучасної молоді до дорослого життя потребує реалізації виваженої молодіжної політики, яка сприяла б повноцінному соціальному становленню молоді, забезпеченню прав і свобод людей, реалізації їх творчих можливостей, економічному і професійному самовизначенню молоді.

Література:

1. Головного управління статистики у Тернопільській області, 2010. Веб-сайт ГУС: <http://www.te.ukrstat.gov.ua>
2. Городяненко В. Г. Соціологія: підручник / В. Г. Городяненко. – 3-є видання - К.: ВЦ «Академія», 2003. – 544 с.
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zz.te.ua/?p=23832>
4. Статистичний збірник «Соціальні індикатори рівня життя населення.» Головне управління статистики у Тернопільській області / За ред. Т.М. Гришук. – Тернопіль, 2011. - 207 с.
5. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2011 рік / За ред. В.Г. Кирича. – Тернопіль, 2012. – 462 с.
6. Форми та методи роботи ЦССМ по профілактиці негативних явищ серед дітей та молоді. Тернопільський обласний центр соціальних служб для молоді, з досвіду роботи Тернопільського обласного центру соціальних служб для молоді. – Тернопіль, 2001. – 121 с.
7. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. - 593 с.

ТЕХНОЛОГІЯ ГРУПОВОЇ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ НА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ З ГЕОГРАФІЇ

Постановка проблеми. Реформування вищої школи й ті вимоги, що ставляться до випускників університетів, академій, інститутів, повинні докорінно змінити навчальні методи дисциплін. Сьогодні намітився перехід від авторитарної педагогіки до гуманістичного розвитку особистості, від накопичення знань - до вміння оперувати ними, від "одноразової" освіти - до безперервної, від поточної організації навчання - до індивідуальної. Це в свою чергу вимагає відповідних підходів до застосування форм організації навчання.

Категорія "форма навчання" належить до основних у дидактиці. Систему форм навчальної діяльності на занятті становлять фронтальна, групова та індивідуальна. Вони пронизують увесь навчальний процес і відрізняються одна від одної кількістю студентів та способом організації їх роботи. Запорукою успішного навчання географії, на нашу думку, можна вважати активне впровадження групового навчання студентів.

Мета статті – розкрити особливості групового навчання на практичних заняттях з географії у сучасній вищій школі.

Аналіз останніх публікацій та досліджень свідчить про значну увагу з боку науковців до теоретичного та практичного аспектів використання різних технологій навчання у вищій школі. Так, у полі зору перебуває проблема групової навчальної діяльності суб'єктів навчального процесу.

Групові форми пізнавальної діяльності студентів вивчали М. Артюшина, М. Бондаренко, Д. Джонсон, Р. Джонсон, В. Дьяченко, О. Коваленко, С. Кушнірук, Х. Лійметс, Ю. Мальований, Л. Марисова, Г. Молодих, К. Сміт, Р. Славин, С. Френе, Ю. Фурман Г.О., Цукерман, О.Г. Ярошенко та ін...

Технологія співробітництва та взаємодії учасників навчально-виховного процесу розглядається у працях О. Болан, Р. Грановської, В. Дьяченко, А. Колесник, Я. Колкер, В. Корнешук, А. Ксенофонтової, Є. Полат, Н. Поліванової та ін.

Групова форма навчальної діяльності виникла як альтернатива існуючим традиційним формам. В її основу покладено ідеї Ж.Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці, Дж. Дьюї про вільний розвиток і виховання дитини.

Різновидом групового навчання у межах навчальної системи стала белл-ланкастерська система, система індивідуалізованого навчання, так званий Дальтон-план, бригадно-лабораторна форма навчання.

У 60-ті роки в радянській дидактиці, у зв'язку з вивченням проблеми пізнавальної активності, самостійності студентів та учнів, з'явилося ряд наукових праць (Л.П.Аристової, М.О.Данилова, Б.П.Єсипова, І.М.Чередова та інших), присвячених груповій формі навчання. На Заході значний внесок у розвиток теорії групової навчальної діяльності зробили французькі педагоги К.Гарсія, С.Френч, Р.Галь, Р.Кузіне, польські вчені-педагоги В.Окунь, Р.Петриківський, Ч. Купсевич та ін.

Найбільший інтерес до цієї форми навчання студентів спостерігається за останнє десятиріччя в період функціонування Болонської системи навчання.

Основний матеріал дослідження.

Відповідно до теоретичних розробок вчених *групова форма організації навчальної діяльності* – це форма організації навчання у малих групах студентів, об'єднаних спільною навчальною метою. За такої організації навчання викладач керує роботою кожного студента опосередковано, через завдання, якими він спрямовує діяльність групи.. До її істотних ознак можна віднести: *наявність спільної мети роботи та розподілу функцій між членами групи; організацію спільного пошуку рішень; індивідуальне виконання підзавдань та обов'язкове обговорення у групі; оцінку індивідуального внеску кожного члена групи та загальну оцінку роботи групи; підтримку та координацію з боку викладача.*

Перед груповою формою роботи стоїть три основні завдання: *конкретно-пізнавальне*, яке пов'язане з безпосередньою навчальною ситуацією; *комунікативно-розвивальне*, в процесі якого виробляються основні навички спілкування в середині та за межами даної групи; *соціально орієнтоване*, що виховує громадянські якості, необхідні для адекватної соціалізації індивіда в суспільстві.

Групове навчання відкриває для студентів можливості співпраці зі своїми однокурсниками, дозволяє реалізувати природне прагнення кожної людини до спілкування, сприяє досягненню студентами високих результатів засвоєння знань та формування вмій. Така модель легко й ефективно поєднується з традиційними формами і методами навчання і може застосовуватися на різних етапах навчання. Стосунки між викладачем та студентами також набувають характеру співпраці, тому що педагог безпосередньо втручається у роботу груп тільки тоді, коли у студентів виникають запитання і вони самі звертаються за допомогою до нього.

Загальна технологія застосування групових форм організації пізнавальної діяльності студентів включає:

I. Підготовчий етап: попередня підготовка до виконання завдання групою: а) постановка пізнавальної задачі; б) інструктаж про зміст і послідовність роботи; в) рекомендації щодо дидактичного матеріалу в групах

II. Формування груп: робота у групах обговорення та створення плану діяльності для всіх членів малої групи: а) розподіл завдань між членами групи; б) індивідуальне виконання завдань; в) обговорення індивідуальних результатів роботи в групі;

III. Заключний етап: захист кожною групою отриманого рішення, організація контрольних заходів роботи малої групи в цілому і кожного студента зокрема.[7]

Наприклад, ТЕМА: Великобританія. Регіональна політика в країнах Європи (на прикладі Великобританії).

Фрагмент лабораторного заняття з використання групової форми роботи.

Мета. Обґрунтувати теоретико-методологічні засади регіонального розвитку як основи формування регіональної політики держав. Проаналізувати концепції регіональної політики у країнах ЄС, виявити суть, функції та інструментарій здійснення регіональної політики в цих країнах у сучасних умовах. Розкрити особливості застосування важелів та засобів проведення регіональної політики на прикладі Великобританії.

(Нагадаємо, що перед виконанням завдань студенти об'єднуються в групи по 4-5 осіб у кожній. Викладач чітко формулює пізнавальні завдання, які мають спонукати студентів до творчої роботи, відповідати рівню знань, інтересів, здібностей студентів; уважно спостерігає за ходом навчальної діяльності у малих групах; відповідає на запитання, регулює суперечки; зосереджує увагу на діяльності невстигаючих студентів і, якщо потрібно, допомагає окремим студентам чи групі в цілому; оцінює діяльність як кожної малої групи, так і кожного окремого студента).

На заняття кожна група забезпечується пакетом матеріалів. Викладач і студенти приносять необхідні літературні джерела з проблеми дослідження, картографічний та статистичний матеріал, презентації, відеофільми, використовують Інтернет тощо. Члени групи виконують індивідуальні завдання, відповідно до проблеми дослідження.

Завдання для 1-ї групи. З'ясувати зміст поняття «регіональна політика». Виділити види регіональної політики за різними основами.

(Зміст виступу представника групи студенти інших груп матеріалізують у вигляді схем).

Завдання для 2-ї групи. Дослідити становлення та розвиток регіональної політики. (Зміст виступу представника групи студенти інших груп матеріалізують у вигляді таблиці).

Період розвитку регіональної політики	Аспекти практичного вирішення регіональних проблем

Завдання для 3-ї групи. Проаналізувати концепції регіональної політики у країнах ЄС, виявити суть, функції та інструментарій здійснення регіональної політики в цих країнах у сучасних умовах. (Зміст виступу представника групи студенти інших груп матеріалізують у вигляді тез).

Завдання для 4-ї групи. Виявити характерні особливості регіональної політики Великобританії. (Зміст виступу представника групи студенти інших груп матеріалізують у вигляді картосхеми)

Викладач контролює хід роботи в групах, консультує, відповідає на запитання, координує діяльність, при необхідності допомагає окремому студенту чи групі в цілому. Він повинен дбати про високий навчальний потенціал кожної групи. Для цього доцільно добирати диференційовані завдання, враховуючи навчальні можливості кожного студента. Якщо ж завдання виявилось для студента складним, то слід його замінити на простіше, доступніше для студента.

На ефективність групової діяльності впливають також відносини між студентами в групі. Тому важливо, щоб студенти допомагали один одному в навчанні, взаємоперевіряли завдання один в одного, пояснювали незрозуміле в навчальному матеріалі. Якщо ж на занятті створена атмосфера взаємодопомоги, то це створює умови для ефективного оволодіння знаннями і формування позитивних якостей студентів. Робота кожної групи повинна оцінюватися викладачем.

Практика свідчить, що в тих групах, де застосовується групова навчальна діяльність, студенти показують високі результати в навчанні. Слабкі студенти збагачуються новою інформацією, мають змогу вчасно отримати додаткові пояснення з незрозумілих питань. Завдяки контролю з боку сильних студентів вони припускаються менше помилок. Середні студенти в умовах групової роботи оперативно опановують ефективні способи розв'язування задач. Сильні студенти, допомагаючи засвоювати навчальний матеріал товаришам у групі, перевіряють і закріплюють свої знання. Звичайно, впровадження групової навчальної діяльності потребує деяких додаткових витрат часу, оскільки необхідно здійснити

відповідне тематичне планування, розробити структуру проведення занять, скласти варіанти завдань.

Вчені виділяють ряд інтерактивних технологій групових форм навчання. Серед них: „Акваріум”, «Кругли стіл», «Географічний футбол», «Квест» „Синтез думок”, „Спільний проект”, „Конференція”, „Диспут”, «Коло ідей», „Конкурс”, „Мозковий штурм”, «Аукціон», «Телеміст», «Прес-конференція».

Специфічним видом групової роботи є її домашнє дослідження. З одного боку, робота вдома дає студентам більше часу, ніж передбачено на уроці, можливість користуватися як додатковою вербальною літературою, так і новітніми засобами навчання. З другого, - такою роботою складніше керувати, важче зібратися всією групою і врахувати внесок кожного її члена. Проте саме в домашній груповій роботі міститься значний навчальний і виховний потенціал. Практика характеризується загалом низьким рівнем використання групової діяльності. Педагоги у вищій школі епізодично вдаються до створення малих навчальних груп студентів, не дотримуючись при цьому визначених умов формування групових суб'єктів діяльності.

Висновок. Таким чином, використання групових форм організації навчальної діяльності студентів в умовах кредитно-модульної системи дає змогу позбутися деяких традиційних вад і є однією з умов використання інтерактивних технологій навчання у вищій школі України. Групова робота застосовується на різних етапах навчання і має багато різновидів, але в усіх випадках вона зберігає свою головну властивість – бути формою співпраці у процесі навчання, створювати умови для самостійного навчання.

Список літератури

1. Артюшина М.В. Взаємозв'язок соціально-психологічних та дидактичних умов групової навчальної діяльності студентів: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2000. – 20 с.
2. Інтерактивні технології навчання: теорія, досвід: метод. Посібн. [т.- укладач: О.Пометун, Л. Пироженко]. – К.: А.П.Н. 2002. – 136с.
3. Житник Б.О. Групові форми організації навчання.// Географія, 2008, №4.
4. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін.; За заг. ред. О.М. Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.,
5. Покась Лілія Антонівна. Методика організації групової форми діяльності учнів основної школи на уроках географії : дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний ун- т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2006. — 206арк. — Бібліогр.: арк. 161-181.
6. Покась Л. Організація групової діяльності на уроках географії. // Краєзнавство. Географія. Туризм., 2006., № 42.
7. Пятакова Г.П., Заячківська Н.М. Сучасні педагогічні технології та методика їх застосування у вищій школі [Інтернет ресурс] http://tourlib.net/books_others/pedtechnol3.htm

8. Ярошенко О.Г. Проблеми групової навчальної діяльності школярів. – Київ, 1999. – 245.
9. Ярошенко О.Г. Групова навчальна діяльність школярів: Теорія і методика. - К.: Партнер, 1997.

УДК 911.3

П. А. Вірченко, А. В. Мазурова

*Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна*

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАНСПОРТУ ВЕЛИКОГО МІСТА (СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Актуальність теми. Пасажирський транспорт є одним з важливих елементів ефективного функціонування господарського комплексу будь-якої території, а особливо – великого міста. Він дозволяє вирішувати широкий спектр економічних, соціальних, побутових та інших питань в умовах неухильного мегаполістичного розвитку цивілізації. Ефективне функціонування транспортної системи забезпечує нормальну життєдіяльність населених пунктів, стабільну роботу підприємств, установ і організацій, можливість отримання населенням необхідних товарів і послуг тощо.

Пасажирський транспорт є невід'ємним елементом існування і розвитку міського простору, стратегічно важливим соціальним ресурсом в забезпеченні гідного існування і якості життя міського населення.

Подібна поліфункціональність пасажирського транспорту породжує ряд складних соціально-економічних проблем, а його стабільна робота та подальший розвиток є важливими питаннями ефективного функціонування транспортного комплексу будь-яких територій, а особливо великих міст, що підтверджує актуальність теми дослідження.

Аналіз попередніх досліджень свідчить про те, що теоретичні та прикладні питання функціонування транспорту були висвітлені у роботах багатьох вітчизняних та закордонних науковців, зокрема, Д. Л. Бронера, В. Н. Бугроменко, А. Йонкіса, Н. Н. Казанського, Л. В. Канторовича, Е. П. Качана, Н. В. Правдіна, І. В. Спіріна та інших. Проте, в працях, які стосуються проблем функціонування міського транспорту існують окремі дискусійні питання щодо їх класифікації та основних шляхів вирішення.

Метою дослідження є аналіз сучасних суспільно-географічних проблем функціонування транспорту великого міста та рекомендації, щодо шляхів їх вирішення.

Викладення основного змісту дослідження. Повсякденне життя великих міст, у сучасних умовах науково-технічної еволюції

суспільства, стає все більш проблемним для нормального існування і розвитку людини. Великі міста та міські агломерації не тільки перестають бути місцем комфортного проживання людини, але все більше стають небезпечними і менш придатними для життя територіями. Одна з причин такої ситуації полягає у неефективному функціонуванні міського пасажирського транспорту. Особливого значення зазначена проблема набуває в умовах тотальної автомобілізації міського простору, стаючи практично єдиним чинником у вирішенні наростаючих проблем реалізації транспортної мобільності в міському середовищі. Запропонувати шляхи вирішення цієї проблеми можливо на основі аналізу основних проблем функціонування міського пасажирського транспорту.

На думку авторів, однією з найбільш актуальних проблем транспорту великих міст є масова автомобілізація населення, що призводить зниження ефективності функціонування громадського пасажирського транспорту, і як наслідок, збільшення небезпеки руху на дорогах, зростання викидів вихлопних газів та суттєвих додаткових витрат міських бюджетів на благоустрій транспортних магістралей та розв'язок тощо.

Транспорт загального користування забезпечує збереження природних і економію фінансових ресурсів. Зокрема, при перевезенні одного пасажирів громадським транспортом потрібно в 5-10 разів менше території та енергетичних ресурсів. Крім того, в атмосферу викидається в 5-25 разів менше забруднюючих речовин, ніж при перевезенні індивідуальним автотранспортом, а собівартість перевезень (з урахуванням вартості експлуатації доріг і рейкових шляхів, стоянок, депо, рухомого складу тощо) на громадському транспорті в 3-5 разів нижче, ніж собівартість перевезень індивідуальним автотранспортом [2]. Також, лінії і маршрути транспорту загального користування проектується з урахуванням забезпечення безпеки руху, а рухомий склад проходить щоденний технічний огляд, водії – медичний огляд перед кожною зміною. Крім того, більшість водіїв громадського транспорту є професіоналами своєї справи, на відміну від водіїв легкових автомобілів, чия кваліфікація викликає багато сумнівів. Нарешті, пасажири громадського транспорту (крім мікроавтобусів) більше захищені від аварійних ситуацій, створюваних водіями індивідуальних автомобілів завдяки більшій вазі і міцності кузова транспортних засобів громадського користування.

Таким чином, основні проблеми функціонування пасажирського транспорту великого міста можна розділити на об'єктивні та суб'єктивні.

До головних об'єктивних проблем функціонування транспортної системи великого міста можна віднести наступні:

- зростання рівня автомобілізації населення, що веде до погіршення екологічної ситуації та порушення оптимального дорожнього руху;
- збільшення інтенсивності використання індивідуально транспорту, що впливає на зниження мобільності міського пасажирського транспорту, веде до зростання кількості транспортних заторів та негативно впливає на екологічну ситуацію міст;
- диспропорцію між рівнем автомобілізації і темпами дорожнього будівництва;
- містобудівні та планувальні проблеми розвитку міської території тощо.

До головних суб'єктивних проблеми можна віднести:

- недосконалість системи організації та управління розбудови дорожньо-транспортного комплексу;
- недосконалу законодавчу базу на місцевому та регіональному рівнях у галузі управління транспортною системою міста й регіону;
- недостатню інформаційну складову при прийнятті управлінських рішень;
- недостатнє фінансування розвитку дорожніх мереж та транспортної інфраструктури;
- невирішеність майнових проблем і питань розмежування прав власності та управління об'єктами транспортної інфраструктури тощо.

Серед суб'єктивних проблем найбільш значною, на нашу думку, є недосконалість нормативно-правової бази, від якої залежить реалізація транспортної політики великих міст з урахуванням їх специфічних особливостей.

Крім того, у бюджетах більшості міст України не передбачаються кошти на розробку і коригування містобудівної документації. Проте, право вибору стратегії розвитку транспортної системи міста належить місцевим органам влади. Користуючись цим правом, адміністрації міст формують пріоритети розвитку транспортної системи міста або окремих її підсистем. Важливо, щоб ці пріоритети визначали не тільки економічну вигоду, а й охоплювали весь спектр напрямків розвитку транспортної системи міста.

Практично всі зазначені вище проблеми є взаємозалежними та похідними одна від одної і потребують для свого вирішення системного підходу.

Системний підхід у вирішенні транспортних проблем – це здійснення на державному рівні складної інтегрованої політики на основі синтезу систем управління транспортом, містобудування,

землекористування та організації дорожнього руху, що реалізується через відповідні галузеві та правові бази [1]. Тільки такий синтез управління стає умовою ліквідації транспортного колапсу у великих містах.

Удосконалення міських дорожніх мереж, впорядкування роботи міського пасажирського транспорту, оновлення транспортного парку та забезпечення достатньої кількості парковок і паркінгів повинні визначатися як пріоритетні напрямки реконструкції транспортної інфраструктури великого міста, одним із результатів чого має бути соціальна ефективність, яка полягає в поліпшенні умов життя населення, скороченні витрат часу на переміщення у межах міста.

Проведене дослідження дозволило зробити наступні **висновки**. Вирішення проаналізованих проблем, які стосуються ефективного функціонування громадського транспорту великих міст, на нашу думку, можливе за рахунок застосування ряду заходів, зокрема:

- удосконалення правової бази і методів державного управління автомобільним транспортом і системою організації дорожнього руху;
- комплексного, раціонального містобудівного планування транспортної інфраструктури;
- якісного дорожнього будівництва при максимальному збереженні існуючої мережі шляхів сполучення;
- впровадження новітніх систем управління рухом міського транспорту, з використанням сучасних електронних технологій;
- використання альтернативних видів громадського транспорту (монорейкових та канатних доріг, фунікулера тощо).

Реалізація зазначених заходів дозволить вирішити завдання підвищення ефективності функціонування транспорту великого міста.

Важливим заходом, який сприятиме подальшому вирішенню проблем функціонування транспорту у великих містах є проведення ґрунтовних суспільно-географічних досліджень та розробка на їх основі стратегії розвитку громадського транспорту мегаполісів.

Список літератури:

1. Правдин Н. В. Взаимодействие различных видов транспорта / Н. В. Правдин, В. Я. Негрей, В. А. Подкопаев. – М. : Транспорт, 1989. – 208 с.
2. Спирин И. В. Перевозки пассажиров городским транспортом / И. В. Спирин. – М. : Академкнига, 2006. – 413 с.

СКЛАД СТУДЕНТІВ, ЯКІ ВИРІШИЛИ ВЧИТИСЯ ЗА НАПРЯМКОМ ПІДГОТОВКИ “ТУРИЗМ”

Зростаюча роль туризму в Україні та світі визначає все більшу увагу до цієї сфери, зокрема молодих людей, що прагнуть отримати відповідний фах. Таку можливість надають більше десяти вищих навчальних закладів країни, розташованих практично в усіх її регіонах. Поміж них – Національний авіаційний університет, а саме – Інститут міжнародних відносин, до складу якого належить кафедра країнознавства і туризму.

Про цікавість молодих людей в оволодінні відповідним фахом красномовно свідчить статистика. Так, протягом вступної кампанії 2012 р. на денну форму навчання за напрямом підготовки “Туризм” за ОКР “бакалавр” було подано 1439 заяв, у 2013 р. – 1614. У першому випадку зараховано 115 студентів (з них 20 за державним замовленням), у другому – 135 (з них 16 – за державним замовленням). Як видно, конкурс на одне бюджетне місце становив відповідно 72 і 101. Зрозуміло, що за такого високого конкурсу студенти, які стали вчитися за державним замовленням, мали набрати дуже високі бали. У 2013 р. середній бал становив 746,0. Останнє означає, що результати ЗНО разом із оцінками атестату в середньому становили 186,5. Прохідним для вступу за державним замовленням виявився результат 728,2 бали, що відповідає середньому значенню 182,0 балів.

Статистика свідчить, що серед молодих людей, які стали студентами, дівчата істотно переважають хлопців: у 2012 р. частка дівчат становила 65,2%, у 2013 р. – 75,6%.

Автором цієї праці на початку навчального року проводиться анкетування студентів, яке дозволяє відповісти на ряд достатньо цікавих питань. Анкетуванням вдається охопити 97–98% загального складу студентів.

На питання про місце проживання напередодні вступу до НАУ відповідь показує, що найбільше студентів є місцевими. У 2012 р. відсоток киян становив 41,7, у 2013 р. – 40,0. На другому місці Київська область – відповідно 16,5% і 21,5%. Чимало студентів походить із сусідніх областей: Житомирської, Черкаської, Чернігівської – приблизно – по 5%. Загалом у 2012 р. студентами кафедри країнознавства і туризму ІМВ НАУ стали представники 21 регіону, у 2013 р. – 19. Протягом двох вступних кампаній не виявилось студентів із Закарпатської,

Кіровоградської та Харківської областей. Як видно, це переважно віддалені від Києва регіони. Стосовно Кіровоградської області можна висловити думку, що через обмеженість місцевих туристичних ресурсів туризм тут розвинуто порівняно слабо. Напевне конкуренцію НАУ в західному і східному регіонах склали значно ближче розташовані університети в Ужгороді, Львові та Харкові.

Згідно з опитуванням, головним фактором, що зумовив обраний фах, є бажання подорожувати. У 2013 р. так відповіло 59% студентів. З інших факторів названо перспективність професії (26%), можливість оволодіння іноземними мовами (11%), а також можливість спілкування та любов до географії. Окремо потрібно виділити відповідь “нічого іншого не уявляю”.

На питання про те, що стало джерелом інформації про існування кафедри країнознавства і туризму ІМВ НАУ, майже 90% студентів дали відповідь – “Інтернет”. На другому місці як джерело інформації є “друзі та знайомі”.

На питання про те, що стало головним фактором вступу на кафедру країнознавства і туризму ІМВ НАУ, найпоширенішими варіантами відповіді є: позитивний імідж університету, поради батьків, поради друзів і знайомих, особисте рішення.

Звернімо увагу на те, що роль батьків є порівняно невеликою в наданні первинної інформації, але досить значна при вступі.

На питання про надання переваги українській чи російській мовам відповіді розділилися практично порівну: у 2012 р. дещо попереду виявилася українська, у 2013 р. – російська.

На момент вступу більшість студентів (майже дві третини) були за кордоном. Загальна кількість відвіданих країн за результатами двох опитувань в середньому становила 45. На перших місцях за відвідуваннями виявилися Росія (32%), Туреччина (21%), Болгарія (16%), Єгипет (15%), Польща (14%). Деяким студентам-першокурсникам вдалося побувати в США, Індії, Китаї, Японії, Індонезії. Водночас практично нікому не довелося побувати в Середній Азії та країнах Кавказу – колишніх республіках СРСР. Жоден зі студентів на момент вступу до НАУ не побував у Скандинавських країнах і країнах Балтії.

На питання про те, яку країну є найбільше бажання відвідати, найбільше студентів (45%) назвали США. На другому місці виявилася Італія, на третьому – Франція, четвертому – Велика Британія, п'ятому – Німеччина, шостому – Іспанія. За цим уподобання нівелюються. Цікаво, що зовсім мало бажаючих відвідати якусь сусідню країну. Так, Росію та Польщу мають бажання відвідати лише 2% студентів.

Щодо свого хобі, то більшість студентів назвала спорт. Деякі студенти конкретизували: футбол (найчастіше), художня гімнастика, волейбол, великий теніс, легка атлетика. Обраній професії відповідала відповідь “подорожі”. Дещо рідше згадані фотографія, музика, танці, співи, читання, декоративне мистецтво, кулінарія.

На питання про те, ким молоді люди хочуть стати по закінченні університету, найчастіше дано відповідь: “працівником туристичної фірми” та “директором (власником) туристичної фірми”. Дехто відповів: “успішною людиною”.

Нехай мрії студентів здійсняться!

Л. М. Воловик

*к.г.н., доцент
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
olimp-geograf@mail.ru*

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ ТА МІГРАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ СТОЛИЧНОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація: у статті викладено результати дослідження демографічної ситуації та міграційної активності населення Столичного регіону (на прикладі Київської області) з метою виявлення їх впливу на формування працересурсного потенціалу регіону.

Ключові слова: демографічна ситуація, міграційна активність, працересурсний потенціал, народжуваність, смертність, відтворення населення, статева, вікова структура.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Послідовна зміна таких демографічних процесів, як народжуваність і смертність, є основою безперервного оновлення поколінь людей, або відтворення населення. Але на сучасному етапі розвитку демографічної науки утвердився дещо ширший погляд на відтворення населення, згідно з яким крім природного його руху враховуються просторовий (міграція) та соціальний (зміна соціальних структур, соціальна та професійна мобільність) рухи [4, 8].

XXI століття ознаменувалося суттєвими соціально-економічними змінами, однією з яких є формування нових вимог до якості робочої сили. Це потребує формування відповідного рівня трудових ресурсів регіону, їх фаховості та кваліфікації. На це впливають ряд чинників: демографічні, соціальні, економічні.

Демографічні чинники є основою формування трудового потенціалу Столичного регіону, тому важливо дослідити тенденції зміни чисельності, середньої тривалості життя населення, статеву та вікову структуру, міграційну активність, оскільки саме ці показники позначаються у структурі трудових ресурсів регіону, можливостях їх розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням демографічних і міграційних процесів в Україні займаються вчені багатьох наукових закладів, зокрема Інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ, Інститут регіональних досліджень НАНУ, Інститут географії НАНУ, які розробили методологічні основи перепису населення та організації цього процесу, методики оцінки працересурсного потенціалу України, працюють над вивченням проблем у регіональному розрізі [1,8]. Проте існує ряд відмінностей як у тенденціях демографічного розвитку, міграційної активності населення регіонів, так і в особливостях формування їх трудового потенціалу. Ці питання потребують подальшого вивчення.

Формулювання мети і завдань. Мета дослідження демографічних процесів і міграційної активності населення полягає в оцінюванні їх кількісних та якісних змін, ступеня поширення та прояву, визначенні закономірностей розподілу, розвитку та взаємозв'язку в контексті формування трудового потенціалу регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Демографічна ситуація у столичній Київській області, з одного боку, є проявом природного руху населення, особливостей його відтворення та тенденцій у демографічних процесах адміністративних районів, з другого – це результат їх соціально-економічного розвитку, можливостей зайнятості населення, формування місцевих ринків праці. Вплив столиці на формування демографічної ситуації у регіоні доволі значний, оскільки для економічно активного населення, особливо у молодому віці, є можливість працевлаштування за відсутністю робочих місць у районах, належної оплати праці, хоча відстані до столиці є доволі значними. Таким чином посилюється міграція населення, що значно впливає на відтворення місцевого населення. Важливу роль відіграє також якість життя населення, привабливість міського способу життя, зокрема для молоді. Особливості демографічної ситуації формуються під дією таких чинників, а саме: структури і спеціалізації господарської діяльності, зайнятості населення, місцезположення району, розвитку соціальної сфери, екологічної ситуації [2,5].

Стан демографічних процесів віддзеркалює значною мірою відтворення населення у Київській області. Слід зазначити, що в

історичному минулому на цих землях спостерігалася стійка тенденція до зростання населення. Це зумовлювалося сприятливими для життя населення природними умовами і наявними ресурсами, географічним положенням та іншими чинниками. Загальний приріст населення відбувався за рахунок стабільного збільшення чисельності міських жителів. Темпи цього приросту поступово зменшувалися. Кінець ХХ ст. став переломним етапом, коли приріст населення змінився його стійким і довготривалим щорічним зменшенням. Це особливо характерно для останніх десятиліть.

Відбувається постійне зниження природного приросту та чисельності населення. Це призводить до загострення не лише демографічної, а й соціальної та економічної ситуації області, зумовлює наростання суперечностей. З'являються незворотні негативні зміни в демографічному розвитку адміністративних районів, особливо віддаленх від столиці, спостерігається новий цикл відтворення населення за умов його постійного зменшення [3, 6].

Період 1995-2012 рр. характеризувався скороченням загальної кількості постійного населення області (на 6,2%), темпи якого були нижчими, ніж у середньому в Україні (на 7,7%). Якщо у 1995 році від'ємний природний приріст населення (мінус 6,9 осіб у розрахунку на 1000 жителів) поєднувався з від'ємним сальдо міграції (мінус 1,4 особи на 1000 жителів), то у 2012 р. він становив – 4,7 і компенсувався позитивним сальдо міграцій (0,6 особи).

Загальне погіршення демографічної ситуації області зумовлено падінням рівня народжуваності і підвищенням показників смертності. Зокрема, за 1995-2012 рр. чисельність народжених істотно скоротилася і у 2012 році становила 12,0 осіб у розрахунку на 1000 населення, зокрема у міських поселеннях – 12,1, а у сільській місцевості – 11,6 осіб. Для таких адміністративних районів, як Переяслав-Хмельницький, Згурівський, Богуславський, Кагарлицький, Поліський, Іванківський, цей показник ще нижчий і становить відповідно 8,5; 9,6; 10,2; 10,4; 10,8; 10,9 народжених на 1000 населення. Характерною особливістю деяких районів є досить висока смертність населення. При середньообласному показнику кількості померлих на 1000 населення –16,7 осіб, у Поліському районі – 28,2, Іванківському районі – 26,1, Фастівському – 26,0, Макарівському – 25,0, Переяслав-Хмельницькому – 24,8, Згурівському – 24,2 особи на 1000 населення. Тоді як у приміській зоні – Обухівському районі цей показник 13,9 осіб, м. Бровари – 10,3, м. Ірпінь – 11,4, м. Бориспіль – 12,3 особи на 1000 населення. Кількість населення у Білоцерківському районі та пристоличному Бориспільському районах майже однакова, проте у Бориспільському районі у 2012 році

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

народилось 617 дітей, а у Білоцерківському – 496, померло у Бориспільському районі – 1011 осіб, а у Білоцерківському – 1163 особи. Впродовж 1990 – 2012 рр. коефіцієнт смертності змінився з 13,1 до 16,4 осіб на 1000 населення, що значно більше, ніж у середньому по Україні (15,1 особи на 1000 населення). З 1995 року загальний коефіцієнт смертності починає збільшуватись (з 13,1 до 16,7 осіб на 1000 населення у 2012 році), у міських поселеннях він становив 12,7, а в сільських – 23,0.

Упродовж 1995 – 2012 рр. смертність дітей у віці до 1 року зменшилась (з 11,4 у 1995 р. до 7,1 осіб на 1000 народжених у 2012 р.). У 2012 році збереглися тенденції до зниження загального коефіцієнта смертності немовлят, який становив 7,0 на 1000 народжених проти 14,7 у 1990 році. Особливості вікової структури шлюбності і режим їх тривалості певною мірою впливають на зміни у структурі народжуваності за віком матері. Зниження шлюбності у досліджуваній Київській області пов'язане із труднощами адаптації населення до соціально-економічних змін. Кількість зареєстрованих шлюбів у розрахунку на 1000 наявного населення (7,5 шлюбів у 2012 р. проти 8,9 – у 1995 р.). Спостерігається ріст питомої ваги народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, у загальній чисельності народжених їх частка зросла з 5,2 у 1990 році до 19,4 у 2012 році. Основна частка позашлюбних дітей припадає на вікову групу 30 – 34 роки.

Слід зазначити, що упродовж тривалого періоду питома вага жінок у загальній чисельності населення переважала. Це стосується усіх вікових груп. При цьому серед міського населення перевищення кількості жінок над кількістю чоловіків має місце з 17- річного віку. Серед сільського населення перевищення кількості чоловіків спостерігається в усіх вікових групах від 1 до 40 років. Зазначені показники в різні часові періоди змінювалися.

Одним з головних показників, що характеризує демографічну ситуацію є статеві-вікова структура. У 2012 р. середній вік населення Київської області становив 39,8 років, у тому числі чоловіків – 36,8, жінок – 42,3 роки. Населення у віці молодшому за працездатний становить 15,3 %, працездатне населення – 54,1%, старше за працездатне 30,6%. Відбувається зниження частки населення допрацездатного віку і значне зростання частки населення після працездатного віку. Варто зазначити, що лише у Бородянському районі частка населення у працездатному віці відповідає середньообласному показникові – 60 %, у Баришівському – 58,2 %, у всіх решти адміністративних районів Київської області він менший 55 %. Вікова структура населення

характеризується низькою часткою населення у віці молодшому за працездатний. При середньообласному показникові –15,5 %, у Бородянському районі – 15,8 %, Миронівському – 16,0 %, Рокитнянському – 17,1 %, Ставищенському – 17,1 %, Таращанському – 16,5 %, Тетіївському – 17,7 %, Фастівському – 15,9 %, а у Переяслав-Хмельницькому та Білоцерківському районах по 13,5 %. Високою є частка населення у віці старшому за працездатний. У Київській області цей показник – 24,5 %. У Білоцерківському районі – 34,0 %, Переяслав-Хмельницькому і Поліському по 33,2 %, Володарському і Згурівському по 31,6 %, Кагарлицькому, Макарівському, Миронівському і Таращанському по 30 %.

Характерною особливістю адміністративних районів столичної області є різне демографічне навантаження. Слід зазначити, що у пристоличних районах: Києво-Святошинському, Обухівському, Бориспільському на 1000 населення припадає відповідно 277, 284, 287 пенсіонерів, у Таращанському ж – 420, Рокитнянському – 423, Іванківському – 397 пенсіонерів. Кількість працездатного населення віддалених районів значно менша, ніж у пристоличних.

Зменшення питомої ваги дітей при одночасному зростанні частки осіб після працездатного віку засвідчує стійку тенденцію постаріння населення. При збереженні нинішньої тенденції трансформації статевовікової структури населення і зниження його природного приросту в майбутньому можливе подальше зростання питомої ваги осіб після працездатного віку, що посилить постаріння населення Київської області [6,8].

Нинішній стан демографічної ситуації Київської області характеризується подальшим загостренням проблем природного відтворення населення.

Аналіз вікового складу чоловіків і жінок показує, що вікова структура жінок «старіша». Молодші вікові групи серед жінок займають меншу частку, ніж серед чоловіків, а серед осіб старшого віку більше жінок. Зазначені відмінності вікового складу чоловіків і жінок пов'язані зі статевими диспропорціями у вікових групах. Це негативно позначається на відтворенні населення Київської області у цілому. Збільшення частки осіб старшого віку і зменшення частки дітей у структурі сільського населення області відбувається значно швидше, ніж міського. Це пов'язано зі швидшим зниженням народжуваності на селі порівняно з містом, що призводить до зменшення абсолютної чисельності дитячих вікових груп. Крім того, більша, порівняно з іншими віковими групами, міграція осіб працездатного віку з віддалених районів до столиці чи приміської зони зумовлює зменшення абсолютної

чисельності населення працездатного віку і збільшення частки непрацездатних.

Демографічна ситуація у Київській області значно залежить від соціально-економічного розвитку цих районів. Безробіття, низький розмір заробітної плати порівняно зі столицею, недостатній рівень охорони здоров'я, екологічна ситуація істотно впливають на демосоціальні процеси і спричиняють відтік населення. Характерною особливістю адміністративних районів Київської області є те, що починаючи з 1995 року відбулося зростання міграційної активності населення. Середньообласний показник за всіма напрямками міграції на 01.01.2012р. становив: прибулих – 23887 осіб, вибулих – 21743, приріст 2144 особи. У переважній більшості районів Київської області кількість вибулих осіб переважала над прибулими. У Рокитнянському районі цей показник становив – 194 особи, Макарівському – 319, Володарському – 130, Ставищенському – 135, Сквирському – 228, однак Фастівському – 70. Міграційна активність населення столичної області досить висока. У структурі міграційних потоків адміністративних районів переважають внутрішньорегіональна та маятникова міграції. Маятникова міграція значно менша порівняно з приміською зоною, однак вона є в таких районах як, Баришівський, Бородянський, Фастівський, Переяслав-Хмельницький, котрі ближче розміщені до столиці. Транспортна доступність сприяє цьому виду міграцій населення до столиці чи її приміської зони. Аналіз маятничкової міграції показує, що доволі розвиненими є трудові зв'язки цих районів зі столицею. Наприклад, з Переяслава-Хмельницького щоденно виїздить 400 осіб, Яготина – 450 осіб, Баришівки – 250 осіб, Фастова більше 1,5 тис. осіб. У таких районах як, Тетіївський, Таращанський, Сквирський, Ставищенський міграція до столиці дещо нижча. Це пояснюється їх віддаленістю та гіршою транспортною доступністю. Характерною є сезонна міграція населення до столиці, особливо для робіт у будівельній галузі. Внутрішньорегіональна міграція здійснюється переважно до столиці. Причиною є працевлаштування або поліпшення умов праці, підвищення життєвого рівня, бажання одержати освіту, набути нову спеціальність тощо.

Висновки з даного дослідження. Київська область є територією активного припливу населення, особливо з інших регіонів України. Це пов'язано з наближенням до столиці, працевлаштуванням, кращими умовами для розвитку бізнесу.

Важливими умовами зменшення міграції населення є підвищення рівня соціально-економічного розвитку адміністративних районів Київської області, створення робочих місць, особливо у АПК, розвиток

виробничої, соціальної та ринкової інфраструктури, використання внутрішніх ресурсів. Особлива увага має бути звернена на свої – місцеві центри активізації розвитку. Створення таких умов певною мірою нормалізують процеси природного і механічного відтворення населення, сприятимуть поліпшенню демографічної ситуації.

Література:

1. Богорад О.Д., Невелєв О.М., Падалка В.М., Підмогильний В.М. Регіональна економіка [Словник-довідник] / О.Д.Богорад, О.М.Невелєв, В.М.Падалка, В.М.Підмогильний. – К.: НДІ соц.економ. проблем міста, 2004. – 346 с.
2. Боже-Гарнье Ж., Шабо Ж. Очерки по географі городов / Ж. Боже-Гарнье, Ж. Шабо. Перевод с франц. – М., 1967. – С.58 -88.
3. Буличева Т.В. Особливості делімітації меж столичної регіональної системи розселення / Т.В.Буличева // Матеріали наук. - практич. конф. «Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України» (Київ, 15 – 16 травня 2001 р.). – К., 2001. – С.131 – 132.
4. Воловик Л.М. Взаємодія центру та периферії: суспільно-географічні підходи до дослідження (на прикладі Київської області) / Людмила Михайлівна Воловик // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 4. – Географія і сучасність. – Випуск 12(22), 2009. – С.139 – 147. Доценко А.І. Концепція розселення населення / Анатолій Іванович Доценко. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – 72 с.
5. А.І.Доценко, В.Т.Зінич, О.Т. Великохатко, В.Л.Танцюра, Т.Г. Кравцова. Регіональне розселення в Україні : стан і прогноз / За ред. чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. Б.М.Данилишина. – К.: РВПС України НАН України, 2007. – С. 38 – 47.
6. Доценко А.І. Основні напрями соціально-економічного розвитку малих монофункціональних міст України / Анатолій Іванович Доценко // Український географічний журнал. – К., 2011. – С.51 – 56.
7. Нагірна В.П. Про програму комплексного розвитку сільських територій України / В.П.Нагірна, М.І Фашевський // Розбудова держави. – 1997. - №5. – С.31 – 34.
8. Нагірна В.П. Територіальна структура господарства і розселення населення: ретроспектива і сучасні реалії/ Валентина Петрівна Нагірна // Український географічний журнал. – К., 2009. - № 1. – С.36 – 41.

УДК 911.3

О. В. Гладкий

д.г.н., доц., акад. НАТ РФ

Київський національний університет імені

Тараса Шевченка

Gladkey_alex@univ.kiev.ua

ГЕОГРАФІЧНІ ІДЕЇ ЄДНОСТІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Вступ. Актуальність теми. Географія є однією з небагатьох наук, яка претендує на об'єднання розрізнених знань про світ в єдиній цілісній системі, так званій „географічній картині людства”. Крім того, через подібне поєднання, географія намагається підійти до розв'язання питань оптимізації співіснування та взаємопроникнення окремих природних і

суспільних складових певної території (або середовища). Цими процесами дана наука виходить на розуміння філософських концепцій єдності розрізнених елементів раніше існуючого цілого, об'єднання яких може призвести до створення всезагального блага „золотого віку” або, в більш простих категоріях, оптимізації різних сфер життя людини, найбільш повній, рівноцінній та раціональній реалізації її духовних і матеріальних потреб та здібностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея єдності, яка була втрачена людством в наслідок різних причин, широко розкривалась в багатьох наукових і філософських течіях. Зокрема, теологічні аспекти втраченої єдності ми зустрічаємо в працях Платона, Аристотеля, Тертуліана, Блаженного Августина, Бенедикта Спінози, Аніція Боеція, природничі аспекти – в роботах Готфріда Лейбніца, Шарля Монтеск'є, Елізе Реклю, Дж. У. Дреппера, географів – О. Гумбольдта, А. Геттнера, суспільні аспекти – в роботах Н. Новгородцева, М. Бердяєва, О. Шпенглера, Г.-Г. Гадамера та географів – Ю. Голубчікова, Д. Замятіна, В. Максаковського, Д. Харвея, Г. Кларка, А. Льоша та ін. Однак, комплексного дослідження ролі географії у формуванні вчення про єдність різних компонентів території ще не проводилось.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження є концепція втраченої єдності в теологічному, природничому та суспільному аспектах, а предметом – роль географічних наук у формуванні вчення про єдність цих компонентів на території. Метою даної роботи є дослідження концепції втраченої єдності в різних наукових та філософських школах, а завданнями – аналіз наукових концепцій формування суспільної і природної єдності в світі та визначення ролі географічних наук у формуванні вчення про єдність окремих компонентів території.

Виклад основного матеріалу.

Вчення про всезагальний *Ordo et connexio rerum*¹ та про їх втрачену єдність існувало з часів перших філософських та релігійних трактатів учених і теологів [7]. В думках Геракліта, Платона та Аристотеля воно розкривається через вчення про *логос*, як про вираження таких сутностей досократівського правлячого начала світу, які зберігають єдність і порядок у взаємовідносинах стихій та включення людини у процес перетворення хаосу в космос. Сократ в своїх трактатах неодноразово звертав увагу на нерозривність людських вчинків із сутністю речей, з їх внутрішньою ідеєю. Єдність понять і дій (ідеально відокремленого і реально діючого), за Сократом, складала сутність гармонії існування та визначала настання „золотого віку” античності.

¹ Порядок і зв'язок речей (лат.)

В більш пізніх науково-філософських школах, Лукрецій (в трактаті *De rerum natura*¹) та Епікур стверджували, що всесвіт являє собою нескінченну єдність окремих компонентів, яка втрачена людьми через їх відособленість. Втрачена єдність розумілась ними як всезагальне благо, що було віднесене думками до сократівського його трактування.

За доби Середньовіччя домінує теологічна концепція єдності, що заснована на ідеї змушеної віддаленості людини від Бога та на її свідомо обраній відособленості, в наслідок якої людство живе в світі, що втратив гармонію і всезагальне благо. Так, в онтології Аніція Боеція все, що існує, має спільну Божественну субстанцію, розділену в історичні часи гріхопадінням людини. Цю думку поділяє також Блаженний Августин, Савонаролла, Тертулліан та ряд філософів-теологів Середньовіччя.

Дещо відокремлені міркування про втрачену єдність ми зустрічаємо у нетеологічних філософів Середньовіччя та Нового часу. Так, розділені між собою поняття *Natura naturans*² та *natura naturata*³ зустрічаються в трактаті „Етика” Бенедикта Спінози. Цими поняттями Спіноза визначає єдність божественної субстанції, яка є причиною самої себе, та земної субстанції, що була створена Богом. Ця єдність відтворюється Спінозою в застосуванні поняття „*natura*” і аналізі причинно-наслідкових зв’язків між двома субстанціями. В своїх пізніх працях Спіноза ототожнював поняття „Бог” та „природа” стверджуючи, що в світі існує єдина нескінченна субстанція, яка є початком і причиною всього існуючого (*Deus sive natura*⁴). Ідея єдності Спінози неодноразово критикувалась філософами-матеріалістами, зокрема Людвігом Фейєрбахом.

Важливою складовою філософського підходу до поняття втраченої єдності є праці Жана-Жара Руссо, зокрема „Юлія, або нова Елоїза”, „Кандид, або оптимізм”, „про суспільний договір”, „Міркування про початки та основи нерівності...” та ін. Руссо визначає ідею про втрачену єдність як віру людини в існування благого, справедливого та доброго принципу, який веде і направляє життя до розумної шляхетної мети. Втрата гармонії в природі і суспільстві веде до втрати ідеалів зазначеного принципу [7].

Не менш глибоким є розкриття ідеї втраченої єдності в роботах Готфріда Вільгельма Лейбніца. Він відштовхувався від поняття *Harmonia praestabilita*⁵, яким в праці „Монадологія” намагався розкрити попередньо (до початку світу) встановлену Богом закономірність єдності усіх речей та явищ, яка регулює розвиток світу. На думку Лейбніца,

¹ Про природу речей (лат.)

² природа, що творить (лат.)

³ Природа, що створена (лат.)

⁴ Бог або природа (лат.)

⁵ предвстановлена (попередньо встановлена) гармонія (лат.).

Всесвіт складається з духовних атомів – монад, кожна з яких є замкненою, внутрішньо рухливою одиницею, а разом вони утворюють єдність світу, який рухається та розвивається.

Ідеї згаданих вище філософів активно поширюються і в сучасній науковій думці. Так, ми зустрічаємо їх в герменевтиці (В. Дільтей, Г.-Г. Гадамер) – у вченні про розуміння як цілісно-духовне переживання, у екзистенціалістів (К. Ясперс, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр) у вченні про співвідношення сутності і існування, в феноменології та ін. Ідеї втраченої єдності не минули і географічні науки.

Так, ще з античних часів, в працях Страбона географії відводилась роль „науки про мистецтво жити, тобто про щастя” [10]. Таким чином, Страбон підносить географію до розряду філософських наук, які за часів ученого активно шукали шляхи відновлення втраченої єдності. За Страбоном, географія має бути наукою, що пояснює, змінює та удосконалює всезагальне, сприяючи тим самим розвиткові суспільства, заснованого на внутрішній гармонії. Ідеї Страбона, вихідні положення яких було закладено ще в працях Ератосфена, свого часу були підтримані і розвинуті в міркуваннях Абу-ль-Фіда, Флавія Арріана та ін.

У більш пізні часи, гносеологічна суть географії в рамках концепції втраченої єдності розкривається в роботах учених природничого напрямку. Так, окремі ідеї географічної єдності можна побачити в працях Бернхардуса Вареніуса „Всезагальна географія”, Ніколи Коперніка (Про оберти небесних сфер), Галілея, Мартіна Бехайма, а також, в кінці цього періоду, в роботах Олександра Гумбольда (Humboldt A.) та Джона Уільяма Дреппера (Drabber, J.W.). Гумбольдт в праці “Ansichten der Natur¹” представляє світ як природне ціле, що рухається та оживляється внутрішніми силами та намагається поєднати дух класичного ідеалізму та природничих наук, що піднімались до філософії [4]. Гумбольдт говорить не лише про єдність природного цілого, але й про втрачену гармонію людського і природного, яку він бачить у піднесенні соціальних складових людського буття, що йдуть у розрив із природними законами існування. ідеї отримали широкий розвиток серед російських географів і природознавців, зокрема у П. П. Семенова-Тян-Шанського, М. Пржевальського та ін.

Дослідження Д. У. Дреппера „Історія розумового розвитку Європи” та „Природа і життя Америки та їх відношення до виникнення міжусобної війни” присвячені обґрунтуванню тісної нерозривної єдності та взаємозалежності природного і суспільного начал в світовій гармонії. Порушення цієї єдності, на думку Дреппера, спричинює усілякі

---

¹ Картини Природи (нім.)

катаклізми як природного, так і соціального характеру (наприклад, Громадянської війни в США у 1861-1865 рр.) [5].

Ідеї пошуку втраченої єдності викладено в гуманістичних вченнях Карла Ріттера та Альфреда Геттнера. Розглядаючи сутність та завдання географії, вони особливо наголошували на її універсальних загальноосвітніх якостях, що формують цілісну картину світу та виховують гармонійну особистість людини [1]. Ними досліджено та обґрунтовано естетичну та практичну цінність дослідження країн і ландшафтів, визначено їх роль у гуманістичному об'єднанні розрізнених наукових напрямків, сформульовано ідеї цілісності географічного пізнання, що надають їй універсальних мета-наукових властивостей. Послідовниками Ріттера-Геттнера були Костянтин Арсен'єв, гр. Василь Татищев, Павло Свін'їн, а також ряд українських учених (В. Антонович, С. Л. Рудницький, А. С. Синявський).

Вчення зазначених вище науковців набуває значного поширення і в наш час в середовищі учених, що досліджують гуманістичні проблеми географії, які передбачають неформальний гуманітарно-забарвлений „аналіз географічних образів” саме з позицій утраченої єдності природного і соціального (Д. Замятін). Деякі з них (Ю. Голубчіков) навіть стверджують, що географія є „наукою про гармонію та красу земної кулі” [2], відходячи тим самим до страбонівської „науки про щастя”.

Ідеї втраченої єдності в географії визначаються також як „новий світогляд, заснований на цінностях загальнолюдського і загальнокультурного характеру, який розглядає у першу чергу життя людей та їх суспільні відносини”. Цей світогляд, на нашу думку, може бути покладений в основу формування нової парадигми географічного мислення. Єдність компонентів географічного є тією основою, тим субстратом, на якому формуються нові постдисциплінарні знання про світ, визначаються субстанційні положення гармонійної єдності та співіснування сутностей. Саме ця ідея закладена у вченні про комплексність в суспільно-географічних науках та про ландшафт – у фізико-географічних. Саме це покладається в основу втраченої єдності буття, необхідності його возз'єднання та взаємопов'язаного розвитку і існування [2;3;6;8;9].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, географія *Sub specie aeternitatis*¹ формується як наука, що об'єднує втрачену єдність природного і соціального в новому постдисциплінарному знанні про світ. Її методологічний апарат визначає напрямки цілісного гармонійного розвитку території, в якому враховуються різні аспекти її

¹ З точки зору вічності (лат.) з трактату Спінози „Етика”.

функціонування та розробляються комплексні шляхи оптимізації наявних диспропорцій. Розвиток географічних досліджень, заснованих на теоретико-методологічних засадах єдності та гуманізації знань, має бути покладений в основу подальших наукових розвідок як в природничій та і в суспільній географії, або в об'єднуючій їх метагеографії.

Список використаних джерел:

1. Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. / Геттнер А. – Л.: Госиздат «Красный пролетарий», 1930. – 416 с.
2. Голубчиков Ю. Н. География человека. / Голубчиков Ю. Н. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 296 с.
3. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія : у 2-х т. / М. Д. Гродзинський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2005. - – Т. 1. – 2005. - 431 с.
4. Гумбольдт А. Картины природы. / Гумбольдт А. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1959. – 268 с.
5. Дреппер Д. У. Природа и жизнь Америки и их отношение к происхождению междоусобной войны / Дреппер Д. У. - С-Пб.: Типография М. Хана, 1871. - 463 с. – (История Северо-Американской междоусобной войны).
6. Замятин Д. Н. Метагеография. Пространство образов и образы пространства. / Замятин Д. Н. - М.: Аграф, 2004. - 512 с.
7. Котляревский Н. Мировая скорбь в конце XVIII и в XIX века, ее основные этические и социальные мотивы и их отражение в художественном творчестве / Котляревский Н. – С.-Пб., Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – 407 с.
8. Максаковский В. П. Географическая культура / Максаковский В. П. – М.: Гуманит. изд. центр Владос, 1998. – 416 с.
9. Мороз С. А. Методологія географічної науки: Навч. посібник. / Мороз С. А. Онопрієнко В. І., Бортник С. Ю. – К.: Заповіт, 1997. – 333 с.
10. Страбон География. / Пер. с греч., вступ. статья и комм. Г. А. Стратановского. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 639 с.

Н. А. Гоманюк

*Херсонский государственный
университет, gomanuk@gmail.com*

СТРУКТУРА СПРОСА НА УСЛУГИ ОЗНАКОМИТЕЛЬНОГО ЭКСКУРСИОННОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ПО ХЕРСОНУ

Городские ознакомительные туристические маршруты для гостей населенного пункта и транзитных пассажиров стали обычным явлением в крупных городах, в том числе и в Украине. Кроме непосредственной экономической составляющей, они также несут и значительную символическую и даже политическую ценность как для территориальной громады, так для и органов местного самоуправления, ведь они работают на укрепление позитивного имиджа города и региона в целом. Причем не только в глазах приезжих, но и для постоянного населения. Задача определить структуру спроса на такую услугу среди гостей и транзитных пассажиров Херсона была поставлена перед

социологическим исследованием «Спрос на услуги автобусного экскурсионного обслуживания по железнодорожной станции Херсон».

Данное исследование было проведено Социологической группой «Взаимодействие» в период с 16 по 23 августа 2013 г. Объектом исследования стали пассажиры по железнодорожной станции Херсон в возрасте от 16 лет и старше. Основным методом сбора социологической информации являлись стандартизированные интервью (в технике face-to-face) респондентов. Опрос проводился в три волны в зависимости от дня недели (рабочие – выходные дни) и в разное время суток (утро – день – вечер). Исходя из целей и задач, характеристик объекта, в данном социологическом исследовании была использована двухступенчатая выборка (N=400) с использованием схем систематического и случайного механического отбора. Ошибка выборки не превышает 5%.

Возрастная структура респондентов оказалась смещенной в сторону преобладания наиболее активно путешествующих молодых людей 16-25 лет – таких насчиталось 45%. Другие возрастные категории распределились следующим образом: 26-35 лет – 21%, 36-45 лет – 11%, 46-55 лет – 8%, 56 и старше – 15%. Половая структура в целом соответствовала данным по Украине в целом. В выборку попало 46% мужчин и 54% женщин.

Структура пассажиров по количеству времени, проведенного в Херсоне, оказалась такой: 61% – это транзитные пассажиры, 31% – гости города, которые провели в Херсоне неделю и более, 8% – гости, прибывшие в Херсон на несколько дней. География проживания опрошенных распределилась следующим образом: жители других населенных пунктов Херсонской области – 67%, жители других регионов Украины – 67%, граждане России – 23%, Беларуси – 3%, жители дальнего зарубежья – 1%.

Большая часть транзитных пассажиров по ст. Херсон, попавших в выборку – это отдыхающие, следующие с морских курортов Херсонской области (Лазурное, Скадовск, Железный Порт и др.) в населенный пункт постоянного проживания или наоборот. 15% респондентов оказались транзитными пассажирами, следующими из Крыма. Большинство из опрошенных останавливалось в прибрежных населенных пунктах в частном секторе и в частных пансионатах, а те, кто проживал в Херсоне – у родственников и друзей.

Структура пассажиров по количеству посещений Херсона примерно равномерно распределилась на три группы: те, кто впервые оказался в Херсоне (33%), те, кто бывал в Херсоне 2-3 раза (25%) и те, кто посещал Херсон более 3-х раз (35%). Среди тех, кто бывал в Херсоне несколько раз, большую часть составили пенсионеры.

Большая часть тех опрошенных, которые бывали в Херсоне 1-2 раза, отметили, что первое знакомство с городом (на вокзале и привокзальной территории) произвело на них негативное впечатление – мусор, неприглядные здания, чахлая озеленение, плохое обслуживание. Также часто высказывалось мнение, что, возможно, сам город может выглядеть лучше.

Большая часть пассажиров (63%) высказала уверенную заинтересованность в ознакомительной туристической экскурсии на автобусе по Херсону. Среди респондентов 22% на вопрос: «Хотели ли бы вы совершить ознакомительную туристическую экскурсию на автобусе по Херсону?», ответили «скорее, да», а 14% – «скорее, нет», и 23% не высказали заинтересованности в знакомстве с Херсоном. Среди условий, необходимых для таких экскурсий были названы: наличие автобуса с кондиционером, квалифицированный экскурсовод, доброжелательный сервис.

Большая часть (81%) тех опрошенных, кто не заинтересовался ознакомительной экскурсией, ответили, что такая услуга их в принципе не интересует, 15% пожаловались на дефицит времени, и 4% ответили, что «есть вещи, более необходимые». Кроме того, высказывались мнения, что первое впечатление о городе уже говорит о том, что такая экскурсия вряд ли будет интересной.

В целом, представления о Херсоне у пассажиров оказались довольно скудные и часто ошибочные. Большинство опрошенных имеют неопределенные представления о Херсоне. Только 21% смогли назвать хотя бы одному историческому или архитектурному объекту (улица Суворовская, крепостные ворота, площадь Свободы, парк им.В.Ленина, набережная), 17% имеет представления о каких-либо районах или современных объектах города, у 20% Херсон ассоциируется, прежде всего, с Днепром, а у 16% с близостью к морю.

Говоря о параметрах ознакомительной экскурсии, большинство (45%) сошлись во мнении, что ее продолжительность должна составлять 1-2 часа. Для 26% респондентов оптимальная длительность экскурсии составила 1 час, 16% опрошенных предпочли бы более длительную экскурсию на 2-3 часа, и 13% готовы потратить на нее более 3-х часов.

По мнению сторонников 1-2 часовой экскурсии, такая продолжительность – это оптимальное время для обзорной экскурсии. Сторонники часовой экскурсии в основном считали, что главная причина короткой продолжительности экскурсии – летняя жара. В таких условиях даже в кондиционированном автобусе экскурсия будет тяжелой, если она будет длиться более 1 часа. В длительных же

екскурсиях были заинтересованы в основном люди пожилого возраста, причем они готовы были и на выезд за пределы города.

Большинство опрошенных пассажиров путешествовало вместе с друзьями (18%), с родственниками (14%), с женой (3%), в составе организованной группы (1%). Среди опрошенных 22% отправились в путь самостоятельно. Большинство респондентов (69%) на вопрос «Приняли бы вы участие в экскурсии по Херсону с людьми, с которыми вы приехали», ответили положительно.

Полученные данные позволяют сделать следующие выводы и обобщения. Положительный имидж Херсона для большинства украинцев и жителей ближнего зарубежья еще не сформирован. Как не существует и однозначного отрицательного имиджа. Большинство опрошенных имеют слабые и неопределенные представления о Херсоне – его достопримечательностях, знаковых личностях, исторических и природных объектах.

Во время исследования выяснилось, что спрос на услугу «Ознакомительная автобусная экскурсия по Херсону» определенно существует. Около 60% лиц, опрошенных на железнодорожном вокзале г.Херсона высказали свою заинтересованность в ней. Из них 70% готовы принять участие в экскурсии вместе с людьми, которые путешествуют вместе с ними (члены семьи, друзья). По мнению опрошенных, оптимальные временные параметры экскурсии таковы: продолжительность до 2-х часов, наличие комфортного транспорта и квалифицированного экскурсовода. Большинство из заинтересованных в экскурсии людей – жители других областей Украины и граждане России.

В предложенной услуге могут нуждаться как транзитные пассажиры, которые хотят скоротать время на вокзале, так и гости Херсона, прибывшие сюда на более продолжительный срок. Последние готовы специально для этого приехать на точку сбора на том же железнодорожном вокзале.

Однако, представленные данные отражают состояние дел на конец курортного сезона, в пик активности авто- и железнодорожных перевозок. Можно предположить, что с окончанием курортного сезона спрос на услугу будет ниже.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что данная услуга может быть не только полезной в плане формирования позитивного имиджа города, но и коммерчески успешной, поэтому можно рекомендовать запуск услуги «Автобусная ознакомительная экскурсия по Херсону» как органам местного самоуправления, так и предпринимателям.

В. В. Грушка,

здобувач,

О. В. Ткаченко,

аспірант

Харківський національний університет

імені В. Н. Каразіна

soc-econom-region@karazin.ua

ЗМІНИ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО РЕГІОНУ В СУЧАСНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ УМОВАХ

Дніпропетровська область – один із потужних в економічному плані регіонів, відносить до числа так званих старопромислових регіонів. Характерними особливостями цих регіонів є потужний природно-ресурсний потенціал, високий рівень економічного розвитку, і водночас – надзвичайно складна, негативна екологічна ситуація. Все в комплексі створює важкі умови для життєдіяльності населення, формує складну демографічну ситуацію. Область має унікальні особливості відтворення та розміщення населення. Демографічна ситуація області сформувалась під впливом різних факторів, насамперед це пов'язано з високим економічним розвитком території, що в свою чергу впливає на структуру населення та її розміщення. Розміщення продуктивних сил Дніпропетровської області зумовлює актуальність проблем раціоналізації розміщення виробничих та соціальних установ (дитячих садків, шкіл та інших закладів середньої освіти, закладів охорони здоров'я, закладів культури тощо) [3].

Дніпропетровська область одна із найбільш заселених в Україні, поступається тільки Донецькій області. Чисельність населення станом на 1 липня 2013 року становить 3295726 осіб, що складає 8% населення України [4]. Але показники чисельності населення поступово знижуються, що свідчить про депопуляцію населення (рис. 1).

Розглядаючи показники за статтю, бачимо, що кількість чоловіків і жінок стрімко знижується, при чому кількість чоловіків зменшується більш швидкими темпами, ніж жінок. Загалом в порівнянні з 2010 роком, кількість населення скоротилась на 19 тисяч, а за 17 років – на 568,5 тисяч [4].

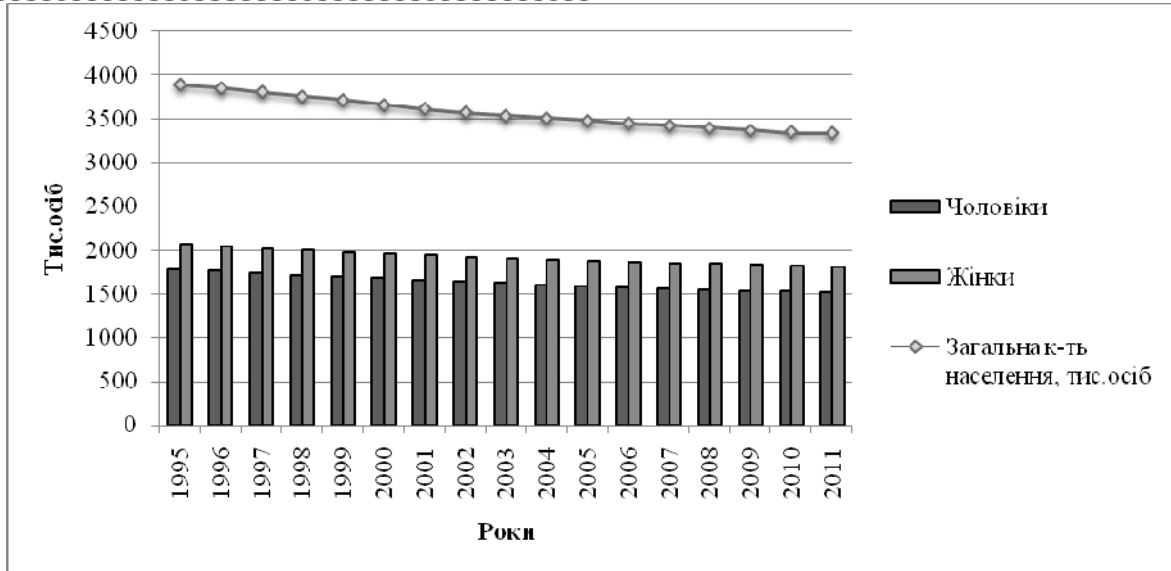

Рис. 1. Динаміка чисельності населення Дніпропетровської області за 1995 – 2011 роки, у тис. осіб

Сучасні демографічні процеси мають негативні ознаки – скорочення чисельності населення, від’ємний його приріст, від’ємне сальдо міграції. На загальне зменшення чисельності населення більшою мірою впливає природне скорочення. Хоча міграція частково компенсує природній приріст, та цей вплив незначний, в області чітко простежуються процеси депопуляції населення. Значення загального приросту від’ємні, хоча з 2000 року простежується тенденція його росту, отже темпи депопуляції зменшуються.

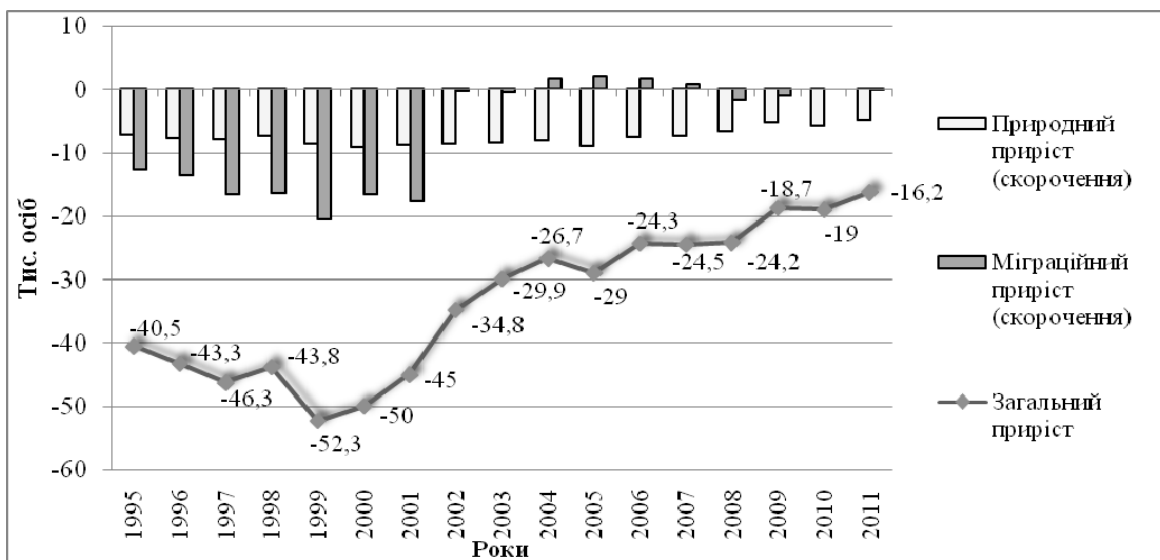

Рис. 2. Динаміка основних показників зміни населення Дніпропетровської області за 1995 – 2011 роки

Незважаючи на деякі позитивні зрушення, демографічна ситуація в області залишається складною, і, якщо скорочення населення і надалі

відбуватиметься такими ж темпами, то дуже скоро суттєво скоротиться кількість мешканців області, і можливо м. Дніпропетровськ втратить статус «міста з мільйонним населенням».

У Дніпропетровській області спостерігається певний гендерний дисбаланс (рис. 2). В 2012 році жінки становили 54,7% постійного населення, а чоловіки – 45,3% [4]. Збільшення статевої диспропорції у складі населення області, відбувається головним чином, через те, що середня тривалість життя жінок на десять років більше, ніж чоловіків [4].

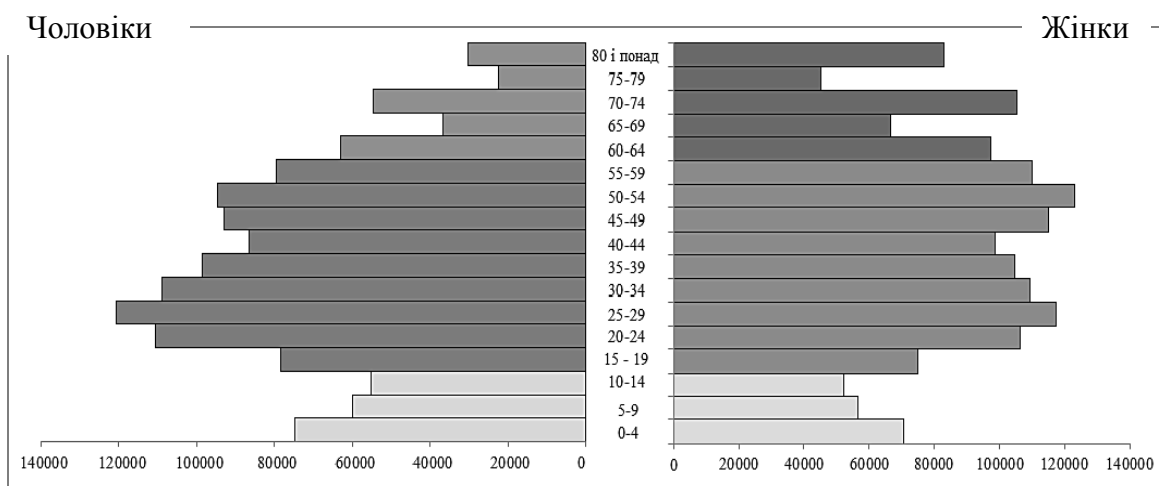

Рис. 2. Статеві-вікова піраміда населення Дніпропетровської області, 2012 р.

Чоловіки домінують у вікових групах від 0 до 30 років, а у вікових групах старше 30 років стає помітним переважання жінок. Станом на 1 січня 2012 року середній вік постійного населення у Дніпропетровській області становить 40,7 року [4].

Чисельність молодшої вікової групи пояснюється низькими показниками народжуваності, що є характерним для Дніпропетровської області (через переорієнтацію основних життєвих цінностей, прагнення до кар'єрного росту та добробуту, підвищення віку формування сімей тощо), до того ж, чисельність молодшої групи щороку зменшується. Середня вікова група є найчисленнішою, тут спостерігається велика частка іммігрантів працездатного віку, оскільки область є однією з найбільш розвинених в Україні.

Низький рівень народжуваності і досить високий рівень смертності, що в сукупності призводить до скорочення населення, супроводжується практично невпинним зростанням кількості (і відповідно питомої ваги) осіб старше працездатного віку, тобто відбувається процес «старіння населення». Так, якщо за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року частка осіб пенсійного віку – мешканців Дніпропетровської

області – становила 24,3%, то на початок 2010 р. цей показник дорівнював 25% [1, 2]. У 2011р. на кожну 1000 осіб працездатного віку припадало 653 мешканця непрацездатного віку, з них 239 – діти у віці 0-15 років і 414 – особи пенсійного віку [13]. На базі розподілу населення за віком розраховуються коефіцієнти демографічного навантаження – загальний, дітьми та старими:

$$K_{\text{н.д.}} = \frac{S_{0-14}}{S_{15-49}} * 1000 = 25,97\text{‰} ;$$

$$K_{\text{н.ст.}} = \frac{S_{60+}}{S_{15-49}} * 1000 = 42,49\text{‰} ;$$

$$K_{\text{н.заг.}} = \frac{S_{0-14} + S_{60+}}{S_{15-49}} * 1000 = 68,47\text{‰}$$

Демографічне навантаження на населення працездатного віку досить високе – 68,7‰, у тому числі дітей – 25,97‰ осіб старшого віку – 42,49‰. В області високими темпами збільшується кількість населення у працездатному віці. У економічному аспекті збільшення навантаження людьми похилого віку на працездатне населення, та зменшення природного поповнення трудових ресурсів загострює проблеми на шляху розвитку суспільного виробництва.

Одним із найважливіших соціальних інститутів, який забезпечує відтворення генерацій людей, є сім'я. Передумовою створення сім'ї, а відтак і народження дітей є шлюб [3]. За прогнозними тенденціями щодо змін у шлюбно-сімейній ситуації, попри певні орієнтації на європейські стандарти шлюбності, в області переважатимуть юридично зареєстровані шлюби. Диспропорції статей у населенні репродуктивного віку створюють труднощі щодо укладання шлюбів (рис. 3) і супроводжуються достатньо високою позашлюбною народжуваністю.

Слід зазначити, що частка жінок у віці від 15 до 59 років, що ніколи не перебували у шлюбі менша, ніж відповідна частка чоловіків зазначених вікових категорій. Причинами вважаємо, по-перше, більш ранню фізіологічну зрілість жінок, по-друге, економічну незалежність, яка серед чоловіків спостерігається в більш значному ступені. При співставленні вікових категорій 60–70 років життя визначили зворотню закономірність: частка чоловіків, що ніколи не перебували у шлюбі, виявилася меншою. Пояснення знаходимо в історичному минулому, адже жінки даної вікової групи народилися у воєнні або повоєнні часи і набули шлюбної зрілості, коли статеві-вікова структура була значно порушена [3].

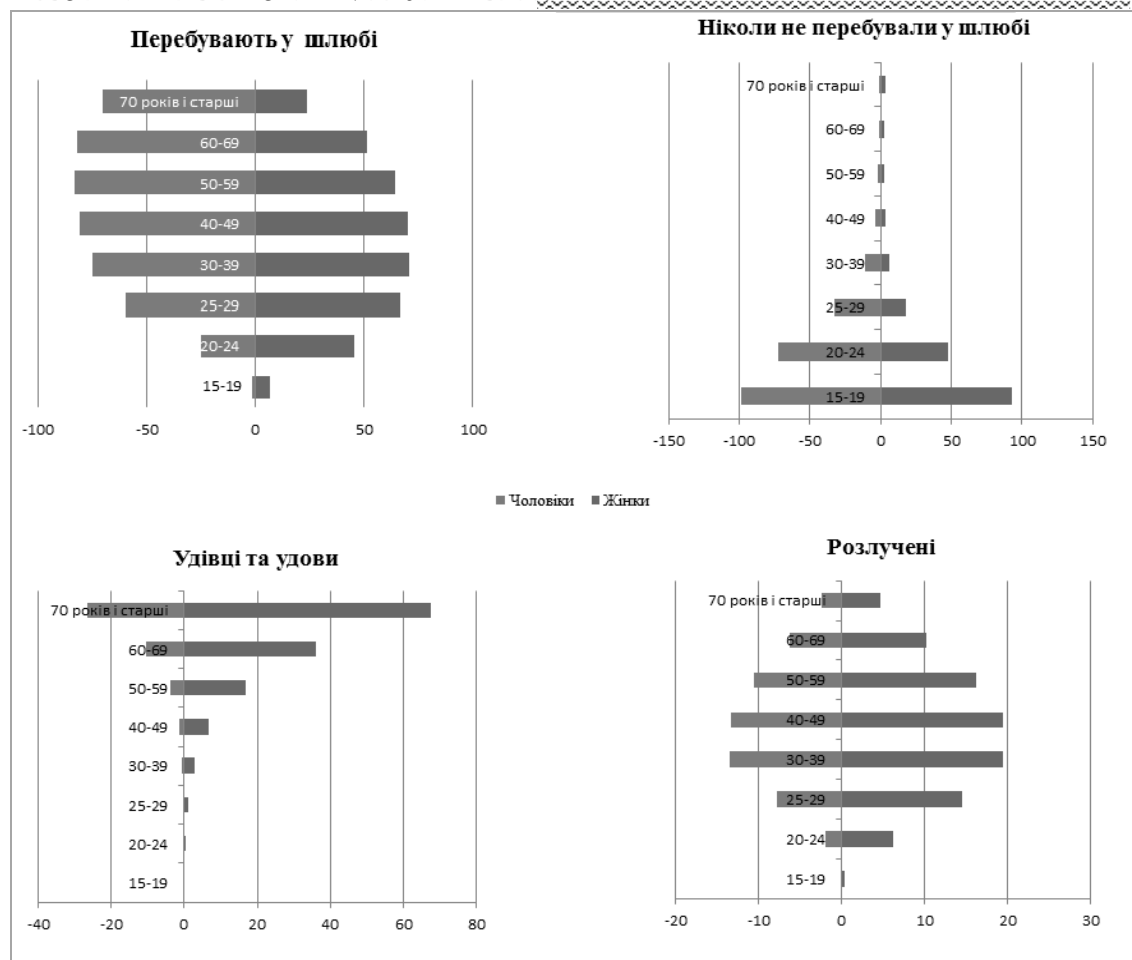

Рис. 3. Шлюбність населення Дніпропетровської області за статеві-віковим розподілом, 2012 р.

Шлюбність і розлучуваність взаємопов'язані процеси. У 2010 році 22,1% чоловіків та жінок зареєстрували шлюб, що на 866 пар менше ніж в 2009 році. Розірвали шлюбні відносини 10,7 % колишніх шлюбних пар [4]. Кількість розлучень зростає з кожним роком, у всіх вікових групах кількість розлучених жінок переважає над чоловіками, що має певний негативний наслідок для демографічної ситуації області. Через зниження показників шлюбності населення і поширення незареєстрованих шлюбів (шлюбів де-факто) зростає частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі.

Головними показниками, які впливають на відтворення населення є народжуваність, смертність, а також приріст чисельності населення (рис. 4).

Аналізуючи динаміку процесів народжуваності, відзначимо, що в період з 1995 по 2002 роки спостерігаються незначні коливання показників, на основі чого можна зазначити, що ситуація є більш стабільною: хоча й має низький рівень народжуваності, період поступового збільшення рівня народжуваності почався в 2003 року і

триває дотепер. Невисокий рівень народжуваності (10,9‰) та помітно більший рівень смертності (15,7‰) призводять до від'ємного природного приросту населення на Дніпропетровщині (-4‰), тобто спостерігається чітка депопуляція [4]. Серед найважливіших чинників скорочення чисельності населення головним є, безумовно, низький рівень народжуваності, який не забезпечує навіть простого відтворення покоління батьків. В останні роки відбувається зростання числа народжених. Так, якщо у 2000 р. у цілому на Дніпропетровщині показник народжуваності становив 7,1‰ дитини, у 2005р. – 8,7‰, то у 2009р. – 11,1‰ [4]. Більшість мешканців області (близько 64%) вважають що сучасна родина повинна мати двох дітей, 16,3% – що такій родині достатньо і однієї дитини, а 13,3% – троє дітей [4].

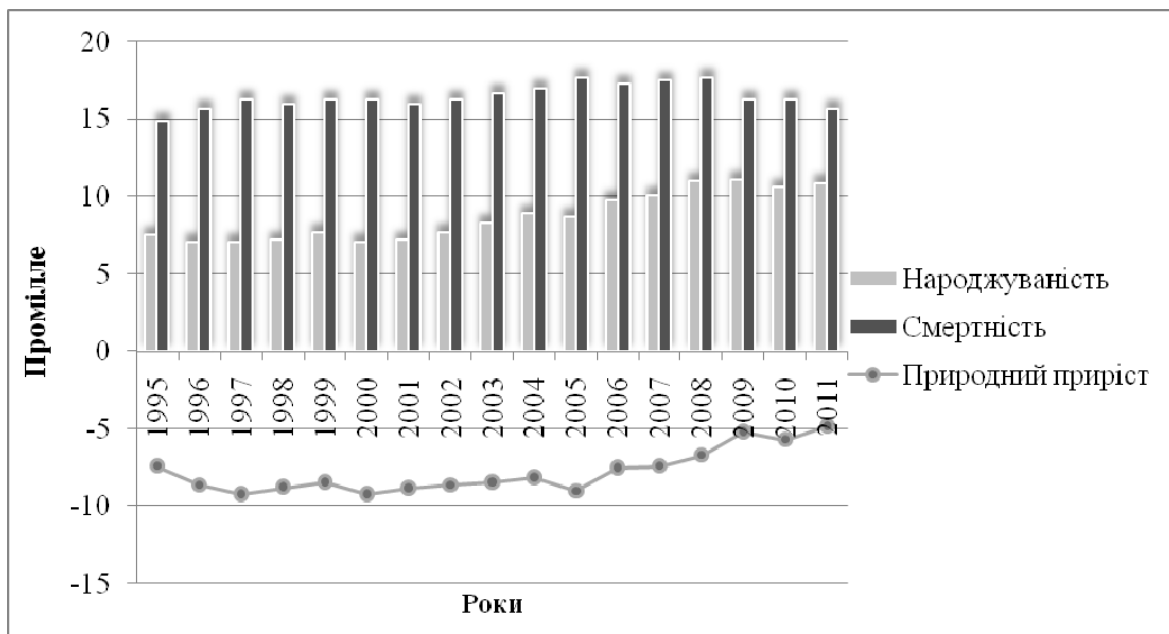

Рис. 4. Динаміка природного руху населення Дніпропетровської області за період з 1995 по 2011 рр.

Показник смертності в області за наведений період залишається майже незмінним за величиною значення. Але, незважаючи на це, число померлих у 1,5 рази перевищує число народжених. Цей процес простежується протягом багатьох років: у 2000 р. – 16,3‰, та 7,1‰, 2005 р. – 17,7‰ та 8,7‰, 2009 р. – 16,3‰ померлих та 11,1‰ народжених [4]. Загальний рівень смертності сільського населення є майже на чверть вищим за міське (18,3‰ особи на 1000 жителів проти 14,9‰) [4]. Перш за все, це пояснюється значною часткою населення у віці 60 років і старше серед сільського населення.

Одним із вагомих факторів, який впливає на природне скорочення населення, є смертність, рівень якої залежить від ряду чинників (рис. 5).

Смертність диференціюється за віком, причинами, місцем проживання, соціальними характеристиками, та, безумовно, в часі.

Рис. 5. Структура причин смертності населення Дніпропетровської області у 2011 році, у відсотках

Стабільність показників смертності населення Дніпропетровської області є з одного боку відображенням вікової структури населення, наслідком погіршення стану здоров'я населення, збереженням недосконалої медичного обслуговування, з іншого – завдяки досягненням профілактичної медицини, зростанням освітнього рівня населення, контролю за якістю питної води і загальною екологічною ситуацією та основних продуктів харчування тощо.

В умовах посилення деструктивних процесів в суспільному житті України в цілому, та Дніпропетровському регіону зокрема, поглиблюється криза здоров'я населення. Основними проявами цієї кризи є негативні зрушення в структурі причин смертності. Глибокі диспропорції у доходах населення, підвищення рівня безробіття та погіршення умов праці негативно позначилися на стані здоров'я населення та показниках його відтворення [3]. В цілому, демографічна ситуація Дніпропетровської області може бути визначена як несприятлива, хоча і поєднується з досить високим рівнем економічного розвитку.

Отже, незважаючи на певні позитивні зрушення, демографічна ситуація в області залишається складною. Для виходу з цього становища, необхідно сконцентрувати зусилля на вирішенні поточних і стратегічних завдань – економічному забезпеченні відтворення населення, належному соціальному захисту сімей з дітьми та осіб похилого віку, якісному поліпшенні екологічної ситуації, зниженні

виробничого та побутового (передусім, пов'язаного з транспортом) травматизму, популяризації здорового способу життя (зниженні масштабів тютюнопаління, особливо серед молоді, формуванні культури вживання алкогольних напоїв), забезпеченні доступності якісної медичної допомоги та освіти, вирішенні гендерних проблем тощо. Екологічний стан навколишнього середовища Дніпропетровщини є надзвичайно складним. Рівень його забруднення – один із найвищих в Україні. Розв'язання зазначених проблем стане вагомим підґрунтям для переходу до сучасного режиму відтворення населення і підвищення тривалості повноцінного активного його життя, що забезпечить більш оптимальний соціально-демографічний розвиток регіону, підвищить рівень та якість життя населення. Для визначення подальших шляхів покращення демографічної ситуації вкрай важливим є суспільно-географічні дослідження, пов'язані з визначенням впливу екологічної складової на соціально-демографічні процеси.

Література:

1. Всеукраїнський перепис населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>
2. Дніпропетровська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adm.dp.gov.ua>
3. Немець Л. М., Сегіда К. Ю., Немець К. А. Демографічний розвиток Харківського регіону: монографія / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, К. А. Немець. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 200 с.
4. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

І. В. Гукалова

*Інститут географії НАН України
gukalova@online.ua*

СУЧАСНА СТРУКТУРНА ДИНАМІКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Проблема дослідження структурної динаміки якості життя населення (ЯЖН) на територіях різного рівня є продовженням розвитку концепцій просторової нерівномірності, які є відправними і у дослідженнях якості функціонування соціального простору. У цьому просторі формується позиція тієї чи іншої країни [5] або того чи іншого регіону за особливостями формування (так званим «профілем») ЯЖН, за різними методиками виділяються типи регіонів [2], причому ці типи динамічні. Взаємодія будь-якої території з іншими, які утворюють цілісний соціальний простір, може бути виражена через структуру, що складається з різних типів регіональних систем, кожна з яких характеризується особливостями відтворювального механізму ЯЖН. Ця

структура видається такою, що не має територіальної прив'язки, однак аналіз потенціалу факторів впливу на ЯЖН, у т.ч. географічних, не дозволяє «відірвати» соціальний простір від простору фізичного.

Аналіз регіональних особливостей формування ЯЖН вже давно не є новим для географів. Немало робіт, у т.ч. зарубіжних [7,8], присвячено детальному опрацюванню даної категорії, встановленню чинників впливу на неї. Моніторинг динаміки ЯЖН України у загальнонаціональному та регіональному форматах, як і просторовий аналіз її складових підсистем, визнається не тільки одним з перспективних напрямів науки [4], але і необхідною основою прийняття управлінських рішень, спрямованих на покращення параметрів ЯЖН і попередження різних соціальних ризиків.

Географічні науки розглядають ЯЖН як інтегральну категорію, що визначається багатьма складовими, а саме: здоров'ям і характером відтворення населення, економічними, соціальними, екологічними, природними та іншими умовами життя, а також суб'єктивною оцінкою індивідуумом різних сторін свого життя. Саме географи наголошують на тому, що співвідношення цих складових знаходить цікавий просторовий прояв, «вписане» в контекст історичного освоєння території, підпадає під дію основних територіальних закономірностей взаємодії суспільства і природи.

Загальна функціональна модель життєдіяльності населення на території ідентифікує [зокрема 3, 6] ЯЖН в якості функції життєвого потенціалу соціуму та умов його життєдіяльності. Вона знаходить прояв у результатах життєдіяльності людей і відповідності ресурсів, процесів, засобів і умов життєдіяльності потребам та інтересам населення, а також тим сучасним цінностям, які властиві даному суспільству. Іншими словами, життя людей визначається притаманними їм внутрішнім можливостям жити і активно діяти – життєвим потенціалом населення, і зовнішніми можливостями – властивостями оточуючого середовища, наявних ресурсів, які повинні бути такими, щоб цей потенціал міг бути реалізованим, а результати життєдіяльності мали б високу ймовірність досягнення цілей людьми, які прагнуть цього. Враховуючи те, що процес управління якістю життя розглядається крізь призму збалансованого розвитку, що забезпечує рівні умови для задоволення сьогоденних і майбутніх потреб кожної окремої людини, суспільства і екосистеми, головною його метою повинне стати підвищення рівня розвитку потреб та інтересів кожної окремої людини шляхом створення рівних умов і можливостей для їх задоволення, а також забезпечення свободи вибору людиною способу життя, який не здійснює негативного впливу ані на суспільство, ані на природу.

ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ВІРШЕННЯ

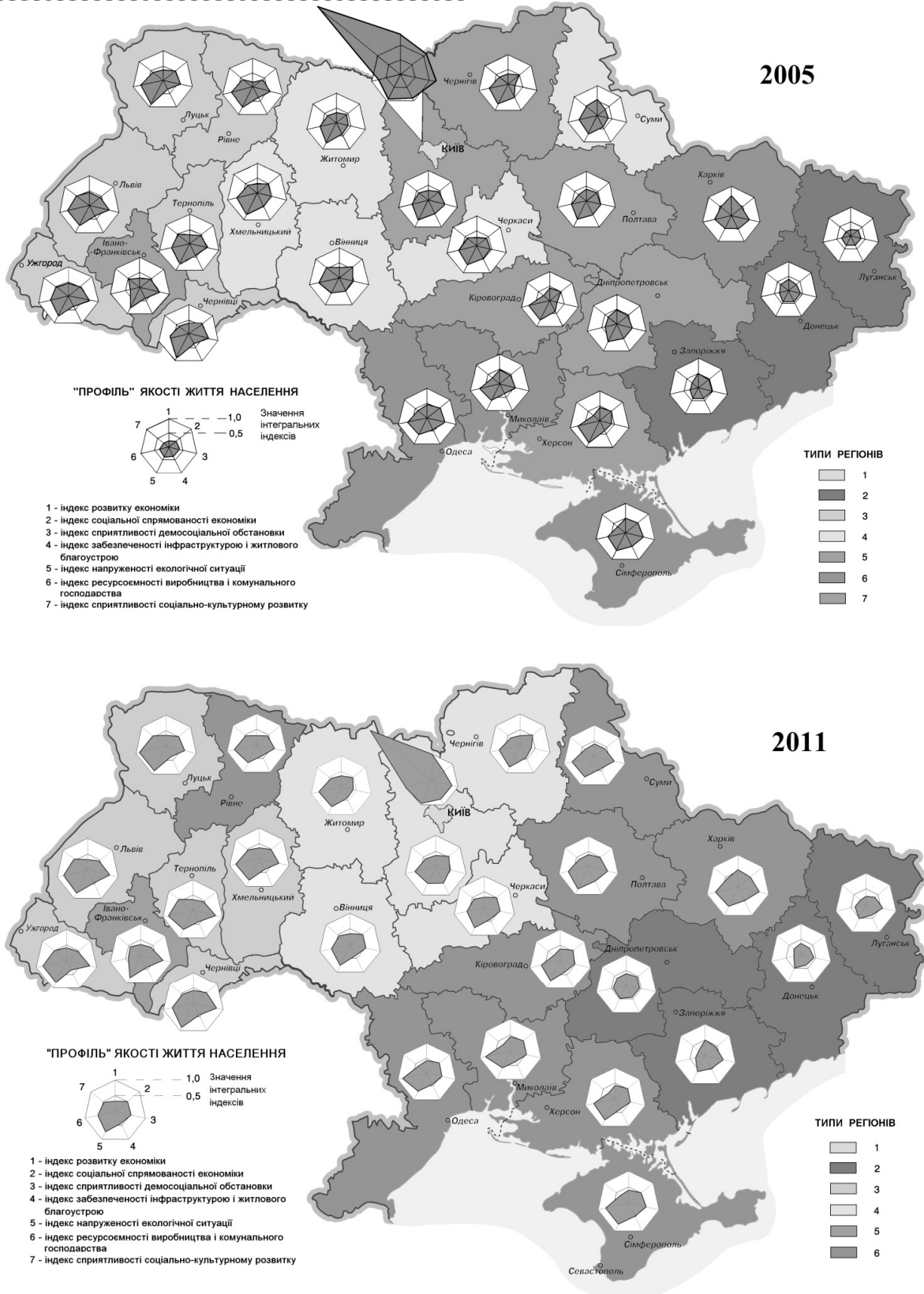

Рис.1. Типи регіонів за специфікою якості життя населення, 2005 і 2011 рр.

Все це було покладено в основу методики оцінки ЯЖН у регіонах України, апробованій на емпіричному матеріалі 2005-2011 рр., що включає більше 120 показників офіційної статистики (включаючи дані вибірових обстежень домогосподарств). Результатом проведених ієрархічних класифікацій стали моделі, які включали в себе певну кількість типів, виділених на основі позиціонування регіонів України у просторі семи складових індексів ЯЖН – індексу розвитку економіки, індексу рівня соціальної спрямованості економіки, індексу розвитку інфраструктури і житлового благоустрою, індексу напруженості екологічної ситуації, індексу ресурсоемності економіки та індексу сприятливості соціально-культурному розвитку населення. Інтегральну оцінку і відповідну багатомірну типізацію здійснено на основі встановлення ступеня «подібності» співвідношення між даними індексами, кожен з яких характеризує важливу складову життя населення. Індокси об'єднані у «профілі якості життя населення регіонів», які представлені на картосхемах (рис.1) у вигляді пелюсткових діаграм. При нормуванні вихідних показників, «відстань» Києва розраховувалась як його відстань від максимального «регіонального» значення для більш коректної і диференційованої оцінки позицій регіонів і власне столиці. Для встановлення ступеня подібності профілів ЯЖН у регіонах України і виділення, на основі цього, відповідних типів було використано метод ієрархічного кластерного аналізу, виконаного за допомогою програми Statistica 7.0. Отримані дендрограми дозволили провести типізацію регіонів України за специфікою формування ЯЖН у 2005 і 2011 рр.

Аналіз даних 2005 р. у свій час дозволив виділити 7 типів регіонів за специфікою формування якості життя, детально описаних нами у монографіях [1,2]. Звернемо увагу на ті зміни, які відбулися протягом 2005-2011 рр., які призвели до того, що через 6 років ми констатуємо наявність іншого числа типів регіонів зі своєю специфікою – таких типів у 2011 р. 6 (рис.1). Наголошуємо на тому, що до якості життя регіональних соціумів слід підходити не як до «набору незмінних властивостей», даних населенню регіону самим фактом його соціалізації у певному середовищі життя, в рамках тих чи інших умов, культурних особливостей розвитку тощо, а як до категорії багатомірної, динамічної, тієї, яка знов і знов конструюється.

У 2011 р. картина типів за ЯЖН в географічному плані стала менш фрагментарною і характеризувалась наявністю добре виражених просторових ареалів. Цілком помітні і «виключення» з цієї картини – зокрема, виділена в окремий тип Івано-Франківська, і відокремлена від решти регіонів відповідного типу Рівненська область, однак ці

виключення фіксують істотні зміни у показниках розвитку двох західних областей, які, за певних причин, не дозволяють об'єднати їх зі своїми сусідами. Послідовно охарактеризуємо виділені типи.

Тип 1 – столиця держави, яка, як і раніше, являє собою концентроване зосередження соціально-економічних переваг з підкресленою сприятливістю соціокультурному розвитку населення, проте значно гіршою демосоціальною обстановкою і більш низькими показниками розвитку соціальної сфери (хоча і значно меншою ресурсоемністю економіки) у порівнянні з 2005 р. Незважаючи на те, що «контраст» Києва за рядом показників зменшується, він продовжує бути живим доказом постулату, що суспільний розвиток особливо інтенсивний там, де географічне середовище, викликаючи (а іноді провокуючи) зростання потреб, штовхає людину на більш енергійні дії і нагороджує її за таку активність різними благами новітньої цивілізації. Даний тип, зберігаючи свої основні риси, відноситься нами до найбільш динамічного у своєму «профіль» якості життя населення.

Тип 2 – східні промислові регіони України. Цей тип наразі логічно об'єднав чотири області – Донецьку, Луганську, Запорізьку і Дніпропетровську, які «зблизилися» за показниками напруженості екологічної ситуації (у 2005 р. саме цей індекс «віддалив» Дніпропетровську область від трьох інших), ресурсоемністю економіки і порівняною несприятливістю соціокультурному розвитку населення. Загальний тренд розвитку – позитивний за більшістю індексів, це особливо помітно для Луганської і Запорізької областей, проте непрогресивна структура економіки і низький рівень суспільного здоров'я лишаються головними чинниками, що перешкоджають прогресу у формуванні якості життя у цій групі областей.

Тип 3 – західні регіони України. Цей тип об'єднує 6 областей – Волинську, Львівську, Закарпатську, Тернопільську, Чернівецьку і Хмельницьку. «Профіль» ЯЖН у цих регіонах має ухил у бік екологічних і соціокультурних складових і демосоціальної обстановки, що підтверджується високою життєздатністю населення і сприятливою екологічною обстановкою, яка свідчить про наявність високого потенціалу відтворення ЯЖН. Основний дефіцит цього типу регіонів легко діагностується з пелюсткових діаграм – «западина» на індексі забезпеченості інфраструктурою і житлового благоустрою свідчить про значні дефіцити у комфорті і побутовій облаштованості життя місцевого населення, що також не дозволяє казати про даний тип регіонів як цілком благополучний.

Тип 4 – центральні регіони відносно збалансованості складових якості життя населення. Він компактно об'єднав Житомирську, Вінницьку, Київську, Черкаську, Чернігівську області з наявними

дефіцитами по демосоціальной обстановці і за індексом розвитку економіки, решта індексів має значення більші за середні по Україні, у т.ч. показники рівня життя, ресурсоемності економіки і сприятливості соціокультурному розвитку населення. За останніми зазначеними складовими області значно покращили своє становище.

Тип 5 – Івано-Франківська область, позиція якої за індексами є досить сталою і наближеною до «профілів» регіонів 3 типу, проте це – єдина західна область, яка характеризується високими показниками ресурсоемності виробництва і комунального господарства, які радше характерні для східних промислових областей; також область має серйозні дефіцити за індексом сприятливості соціокультурному розвитку. Ця область і у 2005 р. потрапила в один кластер з Київською, Дніпропетровською і Полтавською областями, проте тепер її позиції дозволяють казати про неї як про окремий тип.

Тип 6 – своєрідний «мегакоридор» з регіонів у напрямку з північного сходу на південь з включенням до нього Рівненської області – найпотужніший тип, що об'єднує загалом 9 регіонів, включаючи АР Крим. Він об'єднує області з середнім і вищим за середній рівнем розвитку економіки і вищим за середній рівень соціальної її спрямованості. Проте тут слід констатувати дефіцити у забезпеченості інфраструктурою і житловому благоустрої, а також – у сприятливості соціокультурної обстановки. Потенціал зміни ЯЖН у цьому типі регіонів слід оцінити як високий, цьому сприяє і географічне положення більшості з них.

Розкиданість значень індексів за різними компонентами показує розмитість меж типів, їх часткове «перекриття» як характерну рису українського соціально-економічного простору. В той же час, можна виділити регіони-ядра, які є відносно усталеними носіями ознак проведеної типізації. На заході це Чернівецька, в центрі – Черкаська, на сході – Донецька області, які географічно віддалені одна від одної. Ці області майже не змінили свої «профілі» ЯЖН протягом шести років (табл.1). Якщо ж оцінювати динаміку змін індексів в цілому, то кластерний аналіз дозволив нам виділити окремі групи регіонів, схожі за характером та інтенсивністю таких змін (табл.1).

Важливо, що найбільш помітні позитивні зрушення відбулися за складовою «сприятливість демосоціальной обстановки» – найбільші у Луганській, Кіровоградській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій областях. Натомість у Києві фіксується серйозне погіршення медико-демографічних показників. Це ж саме стосується і більшості західних областей, традиційно сприятливих за демографічною ситуацією. Проте розкид регіонів за індексом сприятливості демосоціальной обстановки загалом зменшився.

Табл.1. Зміни у значеннях складових індексів ЯЖН, 2005-2011 рр.

ГРУПИ регіонів за динамікою змін складових ЯЖН	Регіон	Зміна індексів за період 2005-2011 рр.						
		Індекс розвитку економіки	Індекс соціальної спрямованості економіки	Індекс сприятливості демосоціальної обстановки	Індекс забезпеченості інфраструктурою і житлового благоустрою	Індекс напруженості екологічної ситуації	Індекс ресурсоемності виробництва і комунального господарства	Індекс сприятливості соціально-культурному розвитку
1	АР Крим	-0,1	-0,03	-0,04	-0,04	0,07	0,14	0,02
	Закарпатська	-0,04	-0,06	0,03	-0,02	0,09	0,2	-0,02
	Львівська	-0,11	0,03	0,01	0,07	0,09	0,04	0
	Одеська	-0,04	0	-0,08	-0,01	0,04	0,18	-0,03
	Харківська	-0,13	0,06	0,06	-0,05	0,19	0,13	-0,03
2	Волинська	-0,01	0,03	-0,02	0,03	-0,03	0,13	0,08
	Дніпропетровська	-0,1	-0,01	-0,09	-0,1	-0,15	0,05	0,02
	Житомирська	0,01	0,02	-0,02	0	-0,05	0,18	0,05
	Івано-Франківська	0,03	-0,02	0,02	0,05	0,02	0,07	-0,03
	Київська	0,02	0,06	-0,11	0,07	-0,15	0,13	0
	Миколаївська	-0,03	0,06	-0,02	0,02	-0,02	0,13	0
	Рівненська	0,09	0,04	-0,06	0,05	-0,06	0,01	0,01
Чернівецька	0,05	-0,01	0,08	0,05	-0,03	0,08	0	
3	Вінницька	0,02	-0,05	0,07	-0,08	0,19	-0,06	-0,08
	Запорізька	0	-0,01	0,12	0,05	0,16	0,03	-0,01
	Луганська	0,03	0,06	0,18	0,03	0,14	0,03	0
	Полтавська	-0,01	0,04	0,14	0	0,11	0,17	0,06
4	Донецька	-0,04	0,01	0,02	-0,07	0,03	-0,09	-0,04
	Кіровоградська	-0,06	0,05	0,23	-0,01	-0,03	-0,11	-0,02
	Херсонська	-0,03	0,02	0,1	0,01	-0,06	-0,03	0,01
	Черкаська	0,04	0,09	0,09	-0,05	0,03	-0,03	0,02
	Чернігівська	-0,04	0,04	0,14	-0,04	0,02	0,04	0,01
5	Сумська	-0,13	0,07	0,27	-0,01	0,03	0,11	-0,11
	Тернопільська	0,05	0	0,17	0	-0,08	0,17	0,06
	Хмельницька	0,03	0,01	0,19	-0,09	-0,02	0,11	0,06
6	м.Київ	-0,34	-0,57	-0,48	-0,08	-0,04	0,25	-0,4

Є позитивні зрушення у зменшенні ресурсоемності виробництва і комунального господарства в Одеській, Житомирській, Полтавській,

Тернопільській областях, хоча найбільші вони у Києві. При цьому, найпомітніші зміни в екологічній ситуації зафіксовано у Харківській, Дніпропетровській, Київській, Вінницькій і Запорізькій областях.

Негативним моментом є те, що зміни за складовими – соціальна спрямованість економіки, забезпеченість інфраструктурою і житловий благоустрій, сприятливість соціокультурному розвитку – мінімальні, а отже реального зростання рівня життя, підвищення його комфорту і загальної облаштованості в більшості регіонів України не відбулось. Що стосується соціокультурних аспектів, то культура є засобом формування суспільного життя, державності і зорієнтована на перспективу, тому будь-які економічні, соціальні і технологічні зміни неефективні без повноцінного задоволення культурних потреб, а самі зміни неможливі без достатнього культурного, освітньо-кваліфікаційного рівня людей, які їх здійснюють.

Висновок. Регіони України можуть мігрувати з одного типу ЯЖН до іншого – це об'єктивний процес. Періодична типізація за специфікою ЯЖН важлива для цілей регіональної політики. Адже підтримка засад інноваційного розвитку і покращення на основі цього екологічної ситуації особливо актуальна для східних промислових областей України, збалансована політика на ринку праці є пріоритетом для західних, а якість «простору» особливо важлива для регіонів зосередження новацій: всі ці постулати підтверджуються емпірично саме через аналіз структурних зрушень у профілях ЯЖН.

Незважаючи на тенденцію зростання окремих показників, що характеризуються ЯЖН, якість її відтворення в багатьох регіонах продовжує відповідати екстенсивній моделі розвитку суспільства, що по-різному відображається на показниках розвитку населення і умов його життєдіяльності. Особливе занепокоєння за період 2005-2011 рр. викликають тенденції погіршення медико-демографічних показників у західних областях України, що свідчить про вплив затяжних факторів економічної кризи (безробіття, спад виробництва, міграційний відтік і соціальне розшарування) на населення. Саме тут має особливе значення і якість соціальної підтримки, і рівень розвитку соціальної інфраструктури, фінансові можливості обласних бюджетів, і ряд інших важливих факторів.

Кажучи про перспективи розвитку більшості областей, слід відзначити їх більш високе положення у нових рядках показників та відповідних індексів, хоча навряд чи це можна розглядати як початок усталених змін ЯЖН. В подальшому варто спиратися на масив соціологічної інформації в якості додаткового інструменту і вкрай інформативного джерела моніторингу умов життя і стану населення.

Література

1. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: монографія / Інститут географії НАН України. – К., 2009. – 347с.
2. Качество жизни в регионах России и Украины: общественно-географические исследования. Монография / Институт географии им. В.Б. Сочавы СО РАН. Институт географии НАН Украины. – Иркутск – Киев. Изд-во Института географии им. В.Б. Сочавы СО РАН, 2010. – 147 с.
3. Лебідь Н.П. Соціально-екологічні аспекти розвитку території (суспільно-географічне дослідження на прикладі України). Автореф. дис... канд. геогр. наук. – К., 1995. – 24 с.
4. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Всеукраїнська конференція «Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» // News Biosphere Reserve "Askania Nova", vol. 11, 2009. – С.182-183.
5. Садовая Е.С., Сауткина В.А. Качество жизни населения мира: измерение, тенденции, институты. – М.: ИМЭМО РАН, 2012. – 208 с.
6. Фащевский Н.И., Палий Т.М., Немченко М.П., Старостенко А.Г. Территориальная организация жизнедеятельности населения. – К.: Наук. думка, 1992. – 136 с.
7. Zapf, W. (1984). Individuelle Wohlfahrt: Lebensbedingungen und wahrgenommene Lebensqualitaet. In: Glatzer, W. and Zapf, W. (eds.) Lebensqualitaet in der Bundesrepublik, Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York, pp.13-27.
8. Andraško, I. (2009). The role and status of geography in the quality of life research. In: Geodny Liberec 2008 : sborník příspěvků. Ed. Václav Poštolka, Zdeněk Lipský, Klára Popková, Jiří Šmída. Liberec: Technická univerzita, pp. 210-215.

УДК 504.454.504.062 (262.5)

О. В. Давидов,

*кандидат географ. наук, доцент
кафедра екології та географії,
Херсонський державний університет
вул. 40 – років Жовтня 27, Херсон, 73000,
Україна*

**АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОЙ СТАДИИ ЭВОЛЮЦИИ
ЛИТОДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ СЕВЕРНОГО ПОБЕРЕЖЬЯ
ЧЕРНОГО И АЗОВСКОГО МОРЕЙ**

Введение. В пределах северного побережья Черного и Азовского морей располагается ряд крупных аккумулятивных форм, которые имеют неоднозначный генезис, характеризуются высокой динамичностью и вместе с прилегающими участками коренного побережья образуют сложные прибрежно-морские системы [1,2,4,5,8].

Соответствующие системы принято называть аккумулятивными, однако на современном этапе развития, в пределах многих из них доминируют процессы размыва, а аккумулятивные формы развиваются деструктивно. Именно поэтому, более справедливо называть данные образования, как природные литодинамические системы.

Следует отметить, что начиная со второй половины XX века, данные системы развиваются под интенсивным антропогенным воздействием, которое, прежде всего, заключается в сооружении в береговой зоне объектов, которые влияют на развитие вдольберегового потока наносов, именно поэтому тема данной статьи является актуальной.

Общая характеристика региона исследования. Исследования литодинамических систем проводилась нами вдоль северной части украинского побережья Черного и Азовского морей.

В пределах региона исследования азовского побережья и прилегающих к нему участков находятся крупные аккумулятивные косы: Кривая, Белосарайская, Бердянская, Обиточная, Федотова коса – Бирючий остров, а также располагающийся вдоль западного побережья крупный береговой бар Арабатская Стрелка. В регионе исследования черноморского побережья располагаются косы Кинбурнская, Тендровская, Бакальская, коса-остров Джарылгач, а также несколько реликтовых подводных аккумулятивных форм.

Перечисленные выше аккумулятивные формы занимают центральное место в пределах соответствующих литодинамических систем, окружены участками коренного побережья и связаны с ними вдольбереговыми потоками наносов.

Тектоническая обусловленность расположения аккумулятивных форм в регионах исследования. Анализ специализированной литературы, тектонических карт регионов Черного и Азовского морей и сопоставление их с местом расположения аккумулятивных форм свидетельствует, что существует определенная закономерность между тектонической структурой и местом расположения данных форм рельефа [2,7,8,9].

В пределах исследуемых побережий располагается значительное количество разломов, которые разделяют территорию на определенные тектонические структуры [3,7]. Так, вдоль северного побережья Азовского моря проявляется сложная система горстов и грабенов, разделенных между собой разломами разной иерархии. Для горстов характерны участки абразионного коренного побережья, а в грабенах располагаются аккумулятивные морские формы – косы «азовского» типа [2].

Арабатская Стрелка находится в пределах западного побережья Азовского моря, ее внешний вид и характер расположения существенно отличается от кос «азовского» типа, но расположение ее также имеет тектоническую обусловленность, располагаясь на поверхности двух

тектонических впадин, разделенных между собой субмеридиональным разломом.

Среди аккумулятивных форм черноморского региона, наиболее четкую тектоническую зависимость имеет Бакальская коса, расположенная в пределах грабена, ограниченного крупным региональным разломом. Данный разлом также пересекает тело косы – острова Джарылгач, а также формирует пересечение с поверхностным субширотным разломом, который ограничивает литодинамическую систему Тендра-Джарылгач с юга.

Как известно, зоны разломов и особенно участки пересечения разломов, представляют собой зоны мощнейшего первичного осадконакопления [7]. Именно в этой связи обращаем внимание на Федотову косу – Бирючий остров, аккумулятивную форму, состоящую из двух частей, узкой и широкой, при этом в пределах широкой части расположено место пересечения субмеридиональных и субширотных разломов. В этом отношении данная аккумулятивная форма имеет много схожих черт с косой – островом Джарылгач, расположенном в черноморском регионе. Следует также отметить, что в пределах расширенной части косы Тендра также находится место пересечения субмеридионального и субширотного разломов.

Литодинамическая структура регионов исследования. В регионах исследования аккумулятивных форм на Черном и Азовском море, выделяется несколько литодинамических систем, которые состоят из абразионных участков коренного берега, аккумулятивных форм и вдольбереговых потоков наносов, выполняющих связующую функцию в системе. Регионально, данные системы имеют определенные отличия, которые влияют на морфологические и динамические характеристики аккумулятивных форм.

В пределах северного побережья Азовского моря литодинамическая система представляет собой совокупность шести литодинамических узлов (конвергентных систем), которые сформированы вокруг каждой косы «азовского» типа. Согласно представлениям классиков берегознавства [1,2,4,5,8], в составе данных литодинамических узлов, выделяется три составные части: участок коренного побережья с фронтальной части косы, участок коренного побережья с тыльной части косы и аккумулятивная форма, расположенная между ними. Соответствующие составные части связаны между собой вдольбереговыми потоками наносов, они начинаются в пределах коренных берегов и движутся в сторону дистальной части любой аккумулятивной формы.

В пределах региона исследования на Черном море, располагается литодинамическая система Каркинитского залива, в пределах которой выделяется дивергентная система Тендра – Джарылгач и литодинамический узел (конвергентная система) - Бакальская. Бакальский литодинамический узел имеет очень схожую структуру с соответствующими образованиями Азовского моря.

Система Тендра - Джарылгач по своему механизму развития существенно отличается от литодинамических узлов, в ее пределах вдольбереговые потоки наносов расходятся в направлении дистальных оконечностей обоих кос, огибают их и окончательно разгружаются в пределах тыльной части [4,5].

Соответствующие образования находятся в постоянном развитии, имеют определенную направленность, зависящую от эндогенных, экзогенных и антропогенных факторов.

Литодинамическая характеристика исследуемых систем. Согласно общепринятым представлениям динамика системы находится в прямой зависимости от состояния вдольберегового потока наносов. В структуре потока выделяется три составные части, каждая из которых характеризуется доминированием определенных процессов развития. Первая часть, участок зарождения потока наносов, в его пределах доминируют процессы абразии или размыва. Вторая часть, участок транзита потока наносов, где процессы абразии и размыва, чередуются с процессами накопления. Третья часть, участок разгрузки, характеризуется процессами аккумуляции.

Все литодинамические системы регионов исследований имеют вдольбереговые потоки наносов, характеризующиеся данной структурой, которая находит отображение в морфологии и динамики данных образований.

В пределах литодинамических систем кос «азовского» типа коренные абразионные участки развиваются в условиях постоянной абразии, прикорневые и средние участки кос периодически размываются и нарастают, а дистальные участки перманентно нарастают. При этом следует отметить, что в средней части кос размыв по своим скоростям сравним с корневым участком, именно поэтому все косы «азовского» типа существенно сужаются к середине. Соответствующие закономерности характерны и для Бакальской косы, именно это позволяет предположить, что данная коса наряду с косами «азовского» типа имеет одинаковую эволюционную направленность, а возможно и генезис.

В тоже самое время, для системы Тендра-Джарылгач, характерны иные закономерности. В пределах системы выделяется небольшой

участок коренного абразионного берега, по обе стороны от которого располагаются тела аккумулятивных форм. Важное значение, имеет тот факт, что участок питания данной системы располагается вне зоны коренного берега, на подводном склоне, в районе центральной части косы Тендра [4,5].

Именно поэтому в пределах данной системы искажается структура вдольберегового потока наносов, отсутствует участок зарождения потока наносов, в то же время проявляется уникальный участок транзита наносов, вытянутый на несколько десятков километров вдоль тела косы. Этот участок характеризуется интенсивным поперечным переносом наносов, которые в береговой зоне начинают перемещаться во вдольбереговом направлении.

От имеющейся зоны питания начинаются два вдольбереговых потока наносов: восточный и западный. Восточный поток движется вдоль прикорневой части Тендровской косы, участка коренного побережья, большей части фронтальной части косы-острова Джарылгач в направлении ее дистали. Западный поток движется в направлении расширенной части Тендровской косы, огибает ее и достигает полуострова Белые Кучугуры. Такое раздвоение потока наносов позволяет выделить данную систему как дивергентную.

Следует отметить, что направление восточного потока наносов подвержено сезонным изменениям. Так, в теплое время года он направлен в сторону дистали Джарылгача, а в холодное время он существенно ослабевает, и в его пределах возникают сезонные миграции западного направления.

Соответственно, в пределах западной части косы Тендра, вдоль всего коренного участка и вдоль большей части косы Джарылгач располагается характерный участок транзита, где процессы абразии чередуются с аккумуляцией. Дистальная часть обеих кос является первым участком разгрузки потока наносов, окончательная разгрузка происходит вдоль тыльной стороны обеих кос.

Приведенные выше описания литодинамических систем, позволяют говорить о схожести генезиса кос «азовского» типа и Бакальской косы с одной стороны и о существенном отличии от них системы Тендра – Джарылгач, с другой. Однако морфодинамические исследования данных образований позволяют говорить о единой эволюционной направленности данных систем, так как на современном этапе все они развиваются в условиях деструктивного режима.

Морфодинамическая характеристика литодинамических систем регионов исследования. Морфодинамические исследования, кос «азовского» типа, проводились нами в период с 2003 по 2013 год и

охватывали все сезоны. В результате этих исследований, был выявлен тот факт, что в пределах фронтальных частей всех литодинамических систем, господствует размыв тела аккумулятивных форм, при этом, если размыв прикорневой и срединной части, еще можно назвать естественным, то размыв дистальной части является свидетельством не насыщенности потока наносов и деструктивной стадии развития всей системы.

Следует отметить, что в морфодинамике каждой косы существует определенные отличия, так наиболее сильный размыв проявляется вдоль фронтальной части Обиточной косы. Скорости размыва наиболее интенсивные в пределах узкой части, где они достигают 4- 5 м/год, в прикорневой части скорости размыва не превышают 1 м/год, в районе расширенной части около 2 м/год, а в пределах дистали около 1,5 м/год.

В пределах Бердянской косы, скорости размыва прикорневой части около 1,5 м/год, в средней части фиксировались скорости 3,5 – 4 м/год, в пределах дистали около 0,5 м/год.

Вдоль фронтальной части Белосарайской косы скорости размыва значительно меньше, за исключением дистальной части. В пределах прикорневой части они достигают 0,8 – 1 м/год, в средней части 1 – 1,5 м/год, в районе дистали 2 – 2,5 м/год.

В пределах черноморского региона, литодинамические системы также развиваются в деструктивном режиме. Бакальская коса, которая по своей литодинамической структуре очень сильно похожа на косы «азовского» типа, характеризуется более значительными скоростями размыва. Именно поэтому в средней части косы уже несколько лет существует прорва шириной в 250 – 300 м, при этом скорости размыва прикорневой части косы в районе 2,5 – 4,0 м/год.

В пределах системы Тендра – Джарылгач деструктивные процессы проявляются с более значительной скоростью. Вдоль всей фронтальной части системы незащищенные участки отступают со скоростью 1,0 – 1,5 м/год, она может усиливаться на отдельных участках до 2,5 – 3,0 м/год. Особо следует отметить тот факт, что на участке транзита потока наносов, в пределах береговой зоны пгт Лазурное, во время шторма в октябре 2003 года было размыто от 8,0 – 10,0 м, а в последующие пять лет скорость находилась в пределах 4,0-5,5 м/год. В результате за 15 лет наблюдений с 1997 по 2012 год, вдоль 2 км участка восточной части береговой зоны пгт Лазурное, было разрушено от 50 до 100 м берега.

На данный момент, вдоль всего фронта данной литодинамической системы проявляются морфологические следы деструктивного развития, прежде всего это уступы размыва песчаного тела аккумулятивных форм,

подмываемые многолетние деревья, а также прорвы в теле данных форм и частые следы переплескивания штормовых волн.

Следует отметить, что, несмотря на доминирующий размыв фронтальной части исследованных кос, в пределах их внутренних частей не фиксируется более или менее значительной аккумуляции прибрежно-морских наносов. Если мы рассматриваем данные образования как системы, следует задать вопрос, куда исчезают значительные массы размываемых наносов.

Направления дальнейших исследований. Проведенные нами морфоструктурные, морфологические и морфодинамические исследования, показали, что современные литодинамические системы Черного и Азовского морей развиваются в деструктивном режиме. Однако, остается ряд вопросов на которые нужно найти ответ, во время проведения дальнейших исследований, среди них особо следует выделить:

1. Почему, на современном этапе эволюции, литодинамические системы региона развиваются в деструктивном режиме.
2. Связан ли деструктивный режим развития с деятельностью человека.
3. Носит ли деструктивный режим развития, периодический характер или он перманентен.
4. Куда девается значительная часть, размываемого песчаного материала, если в пределах системы нет следов явной аккумуляции.
5. Какое будущее, данных литодинамических систем, при современных условиях природного и антропогенного морфогенеза.

Литература:

1. Аксенов А.А. Морфология и динамика северного берега Азовского моря. / Андрей Аркадьевич Аксенов: Труды ГОИНа. – 1955. - Вып. 29 (41). – С. 107 - 143.
2. Буданов В.И. Об образовании и развитии кос «азовского» типа / Валентин Илларионович Буданов // Труды океанографической комиссии АН СССР, Т.1. – М., 1956. – С. 90-97.
3. Гаркаленко И.А. О глубинных разломах юга и юго-востока Украины / И.А. Гаркаленко // Геологический журнал. - 1970. - Т.30, Вып. 3. - С. 3 - 14.
4. Зенкович В.П. Основы учения о развитии морских берегов. / Всеволод Павлович Зенкович. – Москва: Изд-во АН СССР, 1962. – 710 с.
5. Зенкович, Всеволод Павлович. Берега Черного и Азовского морей [Текст] / В.П.Зенкович. – М.: Географическая литература, 1958. – 376 с.
6. Краснощек А.Я. Новые данные о геологическом строении северо-западной части черноморского шельфа и проблема поисков нефти и газа / А.Я. Краснощек, А.Г. Новосад, В.И. Самсонов // Геологический журнал. - 1979. – Т. 39. - № 3. – С.12 – 19.
7. Краснощек А.Я. Системы разломов фундамента и их взаимосвязь со структурами осадочного чехла в пределах северного Причерноморья / А.Я. Краснощек // Геологический журнал. – 1976. – Т.36, Вып. 5. – С. 10 – 17.

8. Мамыкина В.А. Береговая зона Азовского моря [Текст] / В.А.Мамыкина, Ю.П.Хрусталеv. – Р.:РГУ,1980. – 176 с.
9. Никифоров, Лев Гаврилович. Структурная геоморфология морских побережий [Текст] /Л.Г.Никифоров. – М.: МГУ, 1977. – 175 с.

О. О. Денисенко

к. геогр.н.

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ВИЯВЛЕННЯ ЕТАПНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОРЕГУВАННЯ СИСТЕМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

За співвідношенням рівня ВВП на д.н. та рівня ресурсоспоживання на д.н. Україна посідає одне з найгірших місць серед європейських країн. Відповідно, питання збалансування економічних параметрів розвитку та об'ємів використання ресурсів і всієї системи природокористування є дуже актуальним для України, як з точки зору формування місця в міжнародному поділі праці, організації більш технологічної економіки, так і забезпечення регіонального розвитку та покращення стану навколишнього середовища.

Зважаючи на сказане, вивчення етапів природокористування може розглядатися як питання не ретроспективного чи пізнавальне, а конструктивне і дуже гостре з точки зору формування перспективного режиму природокористування, галузевої структури господарства та розвитку регіонів.

Згідно зі стадіальною концепцією економічного розвитку, виділяють три основні стадії розвитку території та соціуму – аграрну, індустріальну та постіндустріальну. Строго кажучи, йдеться про стадії економічного розвитку, але перетворення, що відбуваються при переході до кожної наступної стадії, настільки суттєві, що це відображається і на світогляді населення, і на просторовому розвитку. Кожна зі стадій відрізняється від попередньої масштабами господарської діяльності, структурою та співвідношенням окремих секторів господарства, рівнем розвитку технологій та продуктивністю праці. При цьому відбуваються такі ключові зрушення, що відображають відмінності між окремими стадіями економічного розвитку:

- Зростає щільність господарської діяльності, що призводить до зростання тиску на навколишнє середовище, підвищення конкуренції за територіальні ресурси та нарощування їх функціональної цінності;
- Відбувається диверсифікація господарства, що пов'язано з виникненням та посиленням ролі нових галузей, тоді як роль традиційних галузей знижується. Відбувається трансформація функцій території, зміни в зайнятості та способі життя людей;

• Зростає рівень технологічного розвитку та оснащення господарства, що стимулює ріст продуктивності праці. Це, у свою чергу, призводить до подальшої диверсифікації господарства, змін у галузевій структурі та зайнятості, формах праці та відпочинку.

Фактично, перетворення, що відбуваються при переході від однієї стадії економічного розвитку до іншої, передбачають зміни **масштабу, структури господарської діяльності та якості її організації**.

Так, **зростання масштабу господарської діяльності** призвело до значного зростання обсягів залучених ресурсів, збільшення глибини їх перетворень у процесі технологічного розвитку, розширення сфери ресурсоспоживання та залучення нових видів ресурсів. Зростання масштабів та динаміки економічного розвитку призвело не лише до нарощування об'ємів використання природних ресурсів, але й внаслідок видозміни ресурсних потреб стало важливим чинником стимулювання розвитку нових технологій і виробництв, пошуку нових, альтернативних, способів отримання речовини і енергії шляхом їх штучного синтезу та використання так званих нетрадиційних джерел.

Структурні зміни і трансформації, що відбулися в господарській діяльності, суттєво вплинули на процес використання і споживання окремих ресурсів, зміну співвідношень, як за видовим складом і обсягом природних ресурсів, так і призвели до зміни акцентів у їх використанні.

Зі зміною стадій соціально-економічного розвитку використання ресурсів принципово змінюється, як за масштабами (його обсяги знижуються) та структурою (з точки зору використання окремих ресурсів та їх співвідношень), так і якістю використання ресурсів та процесу природокористування в цілому (Табл. 1).

Про зміни в **якості природокористування** свідчить те, що зі зростанням рівня економічного розвитку та підвищенням технологічного рівня для отримання тієї ж кількості корисних компонентів достатньо споживати значно менші об'єми ресурсів та здійснювати це у менш шкідливий спосіб. Від кількості спожитих ресурсів відбувається зміщення акцентів в сторону більш глибокої їх переробки, а в структурі готової продукції зростає роль і вартість інших компонентів.

Таким чином, питання стадій економічного розвитку, регіональна політика, стан природокористування, його механізми та ресурсна політика держави тісно пов'язані і є передумовами формування місця країни у глобальному економічному просторі, рівня соціально-економічного розвитку, стану навколишнього середовища та якості життя населення.

Таблиця 1. Взаємозв'язок між характером природокористування та стадіями економічного розвитку

Ознаки природокористування	Стадії економічного розвитку			
	Доіндустріальна	Індустріальна		Постіндустріальна
		Низькоіндустріальна	Високоіндустріальна	
Масштаб залучення ресурсів	Низький	Зростає	Зростає	Знижується
Різноманітність залучених ресурсів	Низька	Зростає	Зростає	Зростає
Способи переробки ресурсів	Прості	Ускладнюються	Ускладнюються	Ускладнюються
Глибина переробки ресурсів	Незначна	Зростає	Зростає	Зростає
Методи і форми впливу на навколишнє середовище	Прості	Видозмінюються і ускладнюються	Видозмінюються і ускладнюються	Видозмінюються і ускладнюються
Інтенсивність та агресивність перетворень	Низька	Зростає	Зростає	Знижується

Тому питання якості природокористування і підходів до його еволюції є стратегічно важливим. Лише поступальний перехід до більш зрілих стадій соціально-економічного розвитку і природокористування як взаємозумовлений процес сприятиме формуванню вищих стандартів якості середовища, становленню більш досконалої галузевої структури, посиленню ефективності господарства та підвищенню стандартів життя населення.

Г. І. Денисик

*д.г.н., професор,
завідувач кафедри географії,*

О. П. Чиж

*к.г.н., доцент кафедр географії
Вінницький державний
педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
E-mail: orchyzh@gmail.com*

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВИРІШЕННІ РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

Наявність проблеми. У пізнанні будь-якого регіону чітко виокремлюються три складових: природна, соціально-економічна й духовна. Природна складова (натуральна й антропогенна природа) завжди була, є і буде основою, базисом на якому розвиваються чи занепадають соціально-економічна й духовна. Разом з тим, аналітичний огляд літератури за минулі три десятиріччя дає можливість зробити висновок, що комплексному пізнанню природи у господарському освоєнні будь-якого регіону не приділяють належної уваги. Природу, природні ресурси просто використовують без їх детального вивчення. Теж спостерігається і у господарському освоєнні ландшафтних комплексів різного рангу.

Аналіз попередніх публікацій. Загалом, незначних за обсягом публікацій стосовно значення природничо-географічних досліджень у вирішенні регіональних проблем, є достатньо. Однак, була лише одна спроба вирішити цю проблему комплексно – мається на увазі започаткована у 1988 році серія «Конструктивно-географічні основи раціонального природокористування в Українській РСР» під загальною редакцією О.М. Маринина і М.М. Паламарчука. Опубліковано лише два томи присвячених Київському Придніпров'ю (1988 р) і теорії та методиці конструктивно-географічних досліджень (1990 р) [3,4]. Ця серія не була завершена і в подальшому подібних досліджень не проводилось, за винятком окремих публікацій [1,2].

Мета: на прикладі окремого регіону – Поділля, й, частково, України розглянути структуру та можливі шляхи природничо-географічних досліджень сучасних, переважно антропогенних, ландшафтів, показати роль та значення таких досліджень у вирішенні різноманітних проблем.

Результати дослідження. Поділля, у межах Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей, площею 60,9 тис. км² та населенням 4,2 млн. осіб, регіон стародавнього, активного і різнобічного освоєння природних ресурсів. Видобуток корисних копалин тут розпочався у палеоліті (40-35 тис. років тому), більше семи тисяч років тому сформувалася перша у Центральній Європі неолітична землеробська Буго-Дністерська культура, упродовж минулого тисячоріччя майже повністю знищені лісові та освоєнні водні й земельні ресурси. На початку ХХІ ст. антропогенні ландшафти займають 92-95% території Поділля. Без їх врахування вирішення будь-яких проблем регіону неможливе, або буде лише частковим. Сучасні публікації підтверджують, що зацікавленість географів та ландшафтознавців у пізнанні цієї проблеми поступово зростає.

Дослідження сучасних, переважно антропогенних ландшафтів Поділля й України для цілей їх раціонального використання й охорони, проходять у три етапи: розробка теоретико-методичних основ розвитку регіонального антропогенного ландшафтознавства; детальні дослідження антропогенних ландшафтів регіону; пізнання процесів і явищ, що розвиваються в антропогенних ландшафтах і визначають специфіку їх сучасного функціонування. Відповідно до розроблених програм проведення досліджень на кожному етапі:

- здійснюються широкомасштабні польові дослідження антропогенних ландшафтів, що дало можливість значно поглибити, а в окремих випадках і розробити нові методи і методики їх пізнання, зібрати й систематизувати накопичені матеріали для подальшого опрацювання;

- підготувати і видати серії монографій де антропогенні ландшафти розглядаються в окремих розділах, або вони їм присвячені повністю. До перших відноситься серія «Природа й ландшафти Поділля». У цій серії заплановано видати чотири монографії: «Середнє Побужжя» - підготовлено і видано географами Вінницького педуніверситету у 2004 р.; «Середнє Придністер'я» - підготовлено і видано географами Вінницького і Чернівецького університетів у 2007 р.; «Західне Поділля» планується до видання географами Вінницького і Тернопільського університетів. Завершить серію монографія «Центральне Поділля».

Друга серія присвячена виключно антропогенним ландшафтам Поділля, готується і видається на основі захищених кандидатських дисертацій. З друку вийшли монографії «Дорожні ландшафти Поділля» (2005 р.), «Селитебні ландшафти Поділля» (2006 р.), «Водні антропогенні ландшафти Поділля» (2007 р.) і «Рекреаційні ландшафти Поділля» (2009), «Лісові антропогенні ландшафти Поділля» (2011),

«Сільські ландшафти Поділля» (2012), до 2015 року у цій серії заплановано видати 10 монографій, серед них «Промислові ландшафти Поділля», «Белігеративні ландшафти Поділля» та інші, а також монографії присвячені ландшафтно-інженерним та ландшафтно-техногенним системам;

- розпочато видання нової серії монографій під загальною назвою «Антропогенні ландшафти Правобережної України». Під такою назвою ще у 1998 році опублікована перша монографія, а у 2012 році видано дві книги з цієї серії: «Антропогенні ландшафти річища і заплави Південного Бугу» та «Садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України»;

- продовжується видання серій монографій присвячених своєрідній природі лісостепу – лісополя України. Серед них опубліковано: «Ліополе України» (2004), «Лісостепові Полісся» (2007), «Висотна диференціація ландшафтів рівнинної України» (2010), «Міжзональний геоекотон лісостеп-степ Правобережної України» (2012).

- опублікувати підручники і навчальні посібники для студентів географів вищих навчальних закладів України. Уже вийшло три видання навчальних посібників «Природнича географія Поділля» (1998 і 2006, 2011), «Нариси з антропогенного ландшафтознавства» (1999, 2004) та «Регіональне антропогенне ландшафтознавство» (2010 р.). Планується видання навчального посібника «Антропогенне ландшафтознавство» у двох частинах, а також «Природничої географії України», де будуть чітко виокремлені, але взаємопов'язані три розділи присвячені натуральній, історичній та антропогенній географіям та інших;

- провести низку науково-практичних конференцій присвячених вивченню антропогенних ландшафтів загалом і Поділля зокрема. Таких конференцій у Вінниці проведено чотири: 2001 р. – «Ландшафти і сучасність», 2004 р. – «Антропогенні географія й ландшафтознавство у ХХ і ХХІ сторіччях»; 2007 – «Історична географія: початок ХХІ сторіччя». У 2010 р. проведена Міжнародна науково-практична конференція «Культурний ландшафт: теорія і практика». Конференції на подібну тематику проводять географи Уманського, Криворізького, Мелітопольського та інших педуніверситетів;

- постійно публікувати наукові доробки з досліджень натуральних й антропогенних ландшафтів в «Наукових записках. Серія: Географія», що регулярно (два видання за рік) виходять на кафедрі фізичної географії. Уже видано 23 збірники.

Для кращого розуміння природи Поділля не лише фахівцями, але більш широким загалом, представниками кафедри фізичної географії видається науково-популярна серія краєзнавчих нарисів «Земля

Подільська». У цій серії заплановано видати вісім брошур. З друку вийшло п'ять: «Простори Вінниччини», «Подільське Побужжя», «Заповідне Поділля» та «Містечка Східного Поділля», «Подільські Товтри» планується до публікації «Подільський камінь», «Діброви Поділля» та інші.

Що стосується досліджень процесів та явищ пов'язаних з розвитком антропогенних ландшафтів Поділля, то серед них виокремлено: взаємозв'язки та взаємовплив між ландшафтними комплексами виділених класів антропогенних ландшафтів, ландшафтно-інженерними та ландшафтно-техногенними системами і довкіллям, розвиток та функціонування мікроосередкових та похідних процесів в антропогенних ландшафтах, висотна диференціація й асиметрія антропогенних ландшафтних комплексів тощо. Дослідження усіх цих проблемних питань пов'язані із запитами практики, раціональним використанням та охороною антропогенних ландшафтів, а також вирішенням екологічних проблем, що виникають в процесі їх функціонування. Відповідно до цих проблем розпочато видання серії монографій під загальною назвою «Процеси та явища в антропогенних ландшафтах». Видано: «Мікро осередкові процеси в антропогенних ландшафтах» (2010) та «Сингенез рослинного покриву в зонах техногенезу» (2012).

Висновок. Регіональні природничо-географічні дослідження в Україні необхідно активізувати на основі попередніх та нових розробок. У їх структурі особливе місце займатимуть дослідження антропогенних ландшафтів, що домінують (75-95%) у будь-якому природно-господарському регіоні України.

Природничо-географічні дослідження основа всіх регіональних планів розвитку, їх соціально-економічного й духовного блоків. Практика показує, що нехтування такими дослідженнями призводить до значних втрат часу і коштів, а це, в свою чергу, затрудняє вирішувати наявні регіональні проблеми незалежно від їх масштабу та значення.

Список використаних джерел

1. Денисик, Г. І. Природнича географія Поділля / Г. І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2004. – 183 с.
2. Денисик, Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисик. – Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2001. – 284 с.
3. Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Киевское Приднепровье / А.М. Маринич, М. М. Паламарчук, В.Т. Гриневецкий и др. [Отв. ред. А. М. Маринич, М.М. Паламарчук]. - Киев : Наук. думка, 1988. – 176 с.
4. Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Теоретические и методические исследования / Отв. ред. А.М. Маринич, М.М. Паламарчук. – Киев: Наук. думка, 1990. – 200 с.

А. Ю. Живага,

*студ. III курсу, геогр. ф.,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
anya.zoya@mail.ru*

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ НАРОДЖУВАНOSTІ ТА СМЕРТНОСТІ В УКРАЇНІ

Сьогодні Україна переживає демографічну кризу, що характеризується дуже низькими показниками народжуваності, достатньо високою смертністю, несприятливою статеві-віковою структурою населення. Тобто, демографічну ситуацію в державі визначають депопуляція населення та його старіння.

В Україні проживає 45,5 млн. осіб (0,8% населення світу за даними 2010 року). За чисельністю населення Україна з 2011 року займає 6 місце серед європейських держав (після Німеччини, Італії, Великобританії, Франції та Іспанії). Сприятливі для життя і діяльності людей природні умови зумовили інтенсивне заселення і освоєння території України ще кілька століть тому. Цьому сприяли також розробка корисних копалин, розвиток землеробства, торгівлі, а пізніше – промисловості. Північна частина лісостепу і південна частина Полісся залишались найгустіше заселеними за часів Київської Русі аж до кінця XIX ст., а на початку XX ст. почалося досить активне освоєння Південного степу і Лісостепу. Перед Першою світовою війною найгустіше заселеними були райони лісостепової зони і крайня північна частина Українського Полісся [3]. Загальна кількість населення у сучасних кордонах України у 1913 році становила 35,2 млн. чоловік, після чого його кількість мала періоди зростання і скорочення. Так, втрати населення України за період 1929-1959 рр. становили майже 16 млн. чоловік. З 50-тих років XX ст. почалося повільне збільшення кількості жителів України, а з 1991 року природний приріст набув від'ємних величин (табл. 1).

Сьогодні Україна належить до держав з першим типом відтворення населення. Сучасний рівень народжуваності в Україні оцінюється як украй низький як за історичними мірками, так і у міжнародному контексті.

Таблиця 1. Динаміка коефіцієнтів народжуваності, смертності та природного приросту (скорочення) населення України

Роки	Коефіцієнт народжуваності	Коефіцієнт смертності	Коефіцієнт природного приросту	Роки	Коефіцієнт народжуваності	Коефіцієнт смертності	Коефіцієнт природного приросту
1940	27,3	14,3	13,0	2001	7,7	15,3	-7,6
1950	22,8	8,5	14,3	2002	8,1	15,7	-7,6
1955	20,1	7,5	12,6	2003	8,5	16,0	-7,5
1960	20,5	6,9	13,6	2004	9,0	16,0	-7,0
1965	15,3	7,6	7,7	2005	9,0	16,6	-7,6
1970	15,2	8,8	6,4	2006	9,8	16,2	-6,4
1975	15,1	10,0	5,1	2007	10,2	16,4	-6,2
1980	14,8	11,4	3,4	2008	11,0	16,3	-5,3
1985	15,0	12,1	2,9	2009	11,1	15,3	-4,2
1990	12,7	12,1	0,6	2010	10,8	15,2	-4,4
1995	9,6	15,4	-5,8	2011	11,0	14,5	-3,5
2000	7,8	15,4	-7,6				

У 2011 році коефіцієнт народжуваності населення України становив 11,0‰ і мав значні відмінності за регіонами. Найнижчий рівень народжуваності населення був у Сумській, Луганській, Донецькій та

ГЕОГРАФІЧНІЙ АНАЛІЗ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ВІРШЕННЯ

Черкаській областях. Причинами цього є низькі доходи, безробіття, проблеми забезпечення житлом, несприятлива вікова структура, поширення соціальних негараздів (злочинності, алкоголізму тощо), небажання мати дітей та ін. До регіонів з найвищим в Україні коефіцієнтом народжуваності (12,0-14,8‰) належать Рівненська, Волинська, Закарпатська та Чернівецька області.

Динаміка смертності населення України у кінці ХХ ст.- початку ХХІ ст. була досить нерівномірною. Сучасна структура причин смерті населення України вкрай неоднозначна. Понад 85% всіх летальних випадків пов'язано з хворобами системи кровообігу, злоякісними новоутвореннями, нещасними випадками, отруєннями та травмами, хворобами органів дихання [1]. На першому місці серед причин смерті перебувають хвороби системи кровообігу. На цей клас причин смерті припадає найбільше скорочення тривалості життя (9,2 роки у чоловіків і 7,7 — у жінок). Друге місце серед причин смерті займають злоякісні новоутворення, частка яких на початку 90-х рр. складала 16% від загальної кількості померлих. Ця група причин смерті займає друге місце в скороченні середньої тривалості життя (5,9 роки у чоловіків і 4,5 — у жінок). Третє місце в структурі причин смерті населення України припадає на нещасні випадки, отруєння та травми, які викликали понад 9% смертей серед всього населення. Четверте місце в структурі причин смерті посідають хвороби органів дихання.

Отже, за причинами смерті структура смертності має такий вигляд: головні втрати пов'язані з хворобами системи кровообігу,

новоутвореннями, зовнішніми причинами, хворобами органів дихання. Проте від кожної з цих причин населення України вмирає на кілька років раніше, ніж населення в економічно розвинених країнах Європи [2].

У 2011 році коефіцієнт смертності населення України становив 14,5 ‰ і також мав значні регіональні відмінності. Найвищий коефіцієнт смертності населення в Україні зафіксований у Чернігівській області. Найвищі коефіцієнти смертності населення також стабільно характерні для таких регіонів, як Сумська, Полтавська, Кіровоградська, Луганська та Черкаська області. Регіонами з найнижчим коефіцієнтом смертності населення є Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Волинська, Рівненська, Чернівецька області та місто Київ.

Список літератури

1. Борисов В. А. Демографія - М.: Издательский дом NOTABENE, 1999, 2001. – 15-29 с.
2. Муромцева Ю. І. Демографія: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 209. – 84-129 с.
3. Шаблій О. І. Соціально-економічна географія України: Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 203-211 с

Ю. О. Кисельов,

*Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка, kysel'ov@ukr.net;*

С. В. Кривовська,

*обласна газета „Сарафанне радіо”,
м. Умань,
krimovska@gmail.com*

МІСТО УМАНЬ ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Близько півсторіччя тому загальне визнання в суспільній географії отримала теорія центральних місць [2; 4]. Згідно з цією теорією, центри різнорангових адміністративних одиниць мають розташовуватися якнайближче до їх географічних центрів, що забезпечувало б оптимальний режим доступу населення до різних послуг. У той же час і адміністративно-територіальний поділ територій держав мусить проводитися в такий спосіб, щоб середнє положення в межах кожного регіону мало б або найбільше за чисельністю населення місто, або місто – визначний історико-культурний центр, або залізничний вузол чи інший знаковий пункт.

У рамках сучасного адміністративно-територіального устрою України положення обласних центрів далеко не завжди відповідає

вищеокресленим засадам. Якщо, наприклад, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів або Тернопіль розташовані поблизу географічних центрів відповідних областей, то цього зовсім не можна стверджувати щодо Запоріжжя, Рівного, Ужгорода або Черкас. Значна віддаленість від цих центрів таких немалих міст, як відповідно Бердянськ, Сарни, Рахів та Умань, створює суттєві складнощі в організації системи послуг для їхніх мешканців.

Серед згаданих населених пунктів особливе місце, на наш погляд, посідає Умань, найкоротша відстань від якої по автодорозі до обласного центру – Черкас – становить близько 187 км [5]. Умань є визначним історичним містом (насамперед, у контексті подій, пов'язаних із Коліївщиною), культурним центром (міжнародне значення має дендропарк „Софіївка”, який запропоновано внести до культурної спадщини ЮНЕСКО), сакральним місцем для представників однієї з гілок іудаїзму – хасидів (культури характер для них має могила цадика Нахмана), а також майже серединним пунктом території Української держави, в якому поєднуються різні західно- та східноукраїнські, а також єврейські й польські традиції. Зазначені особливості характеризованого міста зумовили вибір теми нашого дослідження.

Об'єктом нашого дослідження є місто Умань.

Предмет дослідження – чинники, що визначають потенціал Умані для набуття нею статусу обласного центру, а також ті, які не дозволили йому здобути відповідне значення.

Мета статті – із суспільно-географічних позицій проаналізувати чинники, які позитивно або негативно впливають на принципову можливість набуття Уманню статусу обласного центру.

Завдання статті:

- окреслити деякі особливості міста Умань на загальноукраїнському тлі;
- сформулювати головне центрографічне обґрунтування обласного значення Умані;
- визначити історичні, геокультурні та геолінгвістичні чинники, що мали б сприяти набуттю Уманню статусу обласного центру;
- виявити фактори, які перешкоджають одержанню Уманню обласного значення;
- позначити територію, що мала б входити до уявної Уманської області.

Виклад основного матеріалу. Однією з негативних, на нашу думку, особливостей сучасної схеми адміністративно-територіального поділу України є те, що на Правобережжі Дніпра наявна непорівнянна (у всеукраїнському масштабі) площа між Києвом на півночі (відстань –

близько 211 км), Одесою на півдні (близько 272 км відстані), Вінницею на заході (відстань – близько 159 км) та Черкасами на сході (близько 187 км відстані), де відсутні обласні центри. Загальновідомо, що просторова близькість до обласного міста зумовлює доступність для населення багатьох послуг – адміністративних, торговельних, культурних, освітніх тощо. Тому перебування значної кількості громадян України – мешканців південного заходу Київщини, західних частин Кіровоградської й Черкаської областей, північних фрагментів Миколаївщини та Одещини – на вагомій віддалі від центрів областей створює досить істотні проблеми у задоволенні ними різноманітних інтересів.

Майже в центрі вищезокресленого чотирикутника розташована Умань, яка має відносно давню історію заснування, була ареною численних знакових подій української минувшини, зокрема Коліївщини, а сьогодні є другим за людністю містом Черкаської області, розміщеним ніби на протилежному (щодо обласного центру) її „полюсі”. Населення міста в наш час становить понад 87100 осіб, що зумовлює певне тяжіння до нього багатьох населених пунктів не лише Уманського та прилеглих до нього районів Черкаської області, а й суміжних територій Вінницької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської та Одеської адміністративних областей. Варто додати, що за даними перепису населення 1926 р., мешканців Умані налічувалося близько 45 тис. осіб, тоді як у Черкасах тоді нараховувалося лише 22 тис. (на той час там ще не було побудовано низку великих підприємств, що притягли потоки інженерних і робітничих кадрів з усього колишнього СРСР).

У зазначених рисах географічного положення Умані, величині міста і сфері його впливу ми вбачаємо її досить значний потенціал для набуття обласного рівня з одержанням відповідного статусу [3]. Крім того, важливу роль відіграє відмінність мікрорегіональних геокультурних, діалектологічних і деяких інших особливостей Уманщини (так ми звемо сукупність західних районів Черкаської області з неофіційним центром в Умані) від власне Черкащини.

Зокрема, в архітектурному аспекті на більшій частині Черкаської області в минулі часи були поширені дерев'яні житла, а вікна хат традиційно мали ставні. Уманщині були властиві глинобитні хати з каркасами без ставень на вікнах. У геолінгвістичному вимірі для Уманщини характерна, зокрема, протяжність голосних, твердість вимови, яскраво виражене „з”, яке часто приставляється до слів, що в літературній українській мові починаються з голосних (*голія, Голька, госеледець* тощо). Дієслова вимовляються, як правило, в повнозвучній формі, без скорочень (*бути, робити, ходити* та ін.), тоді як Черкащині

притаманні скорочення дієслів (*буть, робить, ходить* і т. ін.); крім того, „л” там вимовляється майже так само м’яко, як і на Полтавщині.

На нашу думку, показове значення має й той факт, що з Умані до Черкас немає прямої автодороги (на неї можна потрапити, лише переїхавши на розвилці трасу Київ – Одеса), а також те, що в уманських вишах масово навчаються студенти з кількох суміжних областей, чого не можна зауважити щодо ВНЗ Черкас.

Поряд із вищенаведеними передумовами становлення Умані як обласного міста, необхідно також зауважити щодо чинників, які перешкодили її перетворенню на регіональний центр. Одним з них є недостатня розвинутість залізничного сполучення міста із зовнішнім світом. Через Умань проходить лише одна колія, а це, починаючи вже з першої половини ХХ ст., суттєво ускладнило ймовірне виконання цим містом центральних функцій. Але при цьому варто зазначити, що й Черкаси також не є залізничним вузлом, що робить вищезазначений „недолік” Умані як потенційно обласного міста досить суб’єктивним.

Іншою проблемою характеризованого населеного пункту є складнощі з водою. У межах міста (на одній із його околиць) тече лише одна річка – Уманка (ліва притока р. Ятрань), представлена, до того ж, своїми верхів’ями. Є ще Кам’янка, яка використана у всіх гідропорудах „Софіївки”; ці дві річки зливаються в один водотік у межах історичного центру міста (під колишньою фортецею) та разом уже впадають у Ятрань за містом. Попри це, містові бракує джерел водопостачання, у зв’язку з чим вода в помешкання уманчан подається лише кілька годин на добу. Більшість обласних центрів України забезпечені водою краще. Проте, на нашу думку, й ця проблема для Умані як можливого обласного центру є відносною. Адже значні труднощі з водою властиві й такому місту, як Львів, що розташований на вододілі. Крім того, одним з імовірних напрямків поліпшення ситуації з водозабезпеченням Умані може бути активніше, ніж тепер, використання ресурсів підземних вод. На думку фахівців, сьогодні є можливість забезпечити місто власною водою зі свердловин [1].

Отже, не зважаючи на окремі негативні аспекти свого географічного положення, Умань таки має підстави для набуття статусу обласного центру. На наш погляд, доцільним було б (за умови принципового збереження далеко не ідеальної чинної схеми адміністративно-територіального устрою України, яка вже давно не відповідає потребам часу) утворити Уманську область у складі прилеглих районів шістьох нині існуючих областей.

Вважаємо, що до пропонованої нами Уманської області орієнтовно мали б увійти території Бершадського, Гайсинського, Теплицького й

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

Чечельницького районів Вінницької області (ймовірно, з м. Ладижин), Ставищанського й Тетіївського районів Київської області, Гайворонського, Голованівського, Новоархангельського й Ульянівського районів Кіровоградської області, Кривоозерського району Миколаївської області (можливо, також і м. Первомайськ), Балтського, Кодимського й Савранського районів Одеської області, а також Жашківського, Маньківського, Монастирищенського, Тальнівського, Уманського та Христинівського районів Черкаської області. Разом у такій новоствореній області налічувалося б 20 адміністративних районів (і до трьох міст обласного підпорядкування), а центр області розташовувався б недалеко від географічного центру території (рис. 1).

Рис. 1. Орієнтовні межі пропонованої до утворення Уманської області

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Співвідношення центрографічних, історичних, геокультурних, геолінгвістичних і соціально-економічних чинників, які, з одного боку, увиразнюють роль міста Умань як потенційного центру, здатного охопити своїм впливом досить значні за площею суміжні території, та, з іншого боку, стають на заваді виконанню згаданим містом центральних функцій, усе ж свідчить про переважання першої групи факторів і вагому перспективності надання Умані (в разі збереження нині існуючої загальної схеми адміністративно-територіального поділу України) статусу обласного центру із включенням до складу Уманської області низки районів шістьох сьогоднішніх областей.

Як один із напрямків подальших досліджень порушеної нами проблеми, варто відзначити питання потенційного виокремлення адміністративних областей України з центрами в таких великих містах, як Кривий Ріг і Маріуполь, що дозволило б зменшити розміри надто великих за площею й чисельністю населення сьогоднішніх областей – відповідно Дніпропетровської й Донецької.

Література

1. В Умані до кінця року буде цілодобове водопостачання // Сарафанне радіо. – 1 серп. 2013 р. – С. 3.
2. Лёш А. Географическое размещение хозяйства / А. Лёш ; пер. с англ. Л.А. Азенштадта и др. ; вступит. статья и ред. Я.Г. Фейгина. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 455 с.
3. Умань мала б стати обласним центром... не Черкащини // Сарафанне радіо. – 29 серп. 2013 р. – С. 3.
4. Christaller W. Central places in Southern Germany (American edition, Englewood Cliffs) / Walter Christaller. – New York, 1966. – 452 p.
5. della.ua / Режим доступу: www.della.ua

**В. М. Клименко,
А. А. Пономарьова,
А. Ю. Саркісов**

КАРТУВАННЯ У ЛІХЕНОІНДИКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.

Історія застосування картографічних методів при проведенні ліхеноіндикаційних досліджень оцінки якості низинних шарів атмосферного повітря бере початок паралельно із розвитком ліхеномоніторингових досліджень. Це пов'язано з тим, що підсумковим результатом проведення останніх є карта, з демаркованими на ній ізотоксичними зонами. Перші публікації про поділ території міста на зони із різним якісним складом атмосферного повітря (на основі даних про поширення лишайників) були зроблені у 1926 році. R. Sernander розділив територію міста Стокгольм на три зони: центр міста із залізницею, фабриками і заводами отримав назву «лишайникова

пустеля» через повну відсутність представників ліхенобіоти; навколо цієї зони розташувалась «зона боротьби» з низьким рівнем видового різноманіття лишайників; периферія міста, територія якої не зазнала суттєвого антропогенного пресингу, називалась «нормальною зоною», вона мала типовий набір представників ліхенофлори, характерний для даної місцевості.

У 60-х роках було запропоновано нові методики використання лишайників для моніторингу стану атмосферного повітря. Дані вивчення лишайникових угруповань проектувались на результати інструментальних методів визначення концентрації сірчаного ангідриду. Дослідивши кореляцію даних, *D. Hawksworth* та *F. Rose* у 1968 році для території Британських островів розробили 10-ти бальну біоіндикаційну шкалу для визначення концентрації SO₂ в повітрі. Шкала базувалась на тому, що локалітети з однаковою концентрацією поллютанту, мали подібні показники якісного і кількісного складу ліхенобіоти в угрупованнях, а це давало можливість визначати ступінь забруднення зон, де вимірювання фізико-хімічними методами не проводилось. У тому ж 1968-му було запропоновано розраховувати синтетичні показники ліхеноїдикаційних досліджень, зокрема «Індекс чистоти повітря» (*De Sloover, Le Blanc*) та «індекс палеотолерантності» (*Trass*).

Використання лишайників для моніторингу якості атмосферного повітря не є випадковим. Воно зумовлене тим, що більша частина представників ліхенобіоти – дуже чутлива до коливань рН субстрату, викликаних підвищенням концентрації оксидів Сульфуру та Нітрогену у повітрі. Ці сполуки – супутники антропогенного пресингу та одні з найпоширеніших повітряних поллютантів у містах та індустріальних регіонах.

У наш час більшість ліхеноїдикаційних досліджень зводиться до складання п'яти основних груп карт.

Перша – це карти поширення окремих груп видів лишайників з подібною чутливістю до атмосферного забруднення, вони відображають якісну складову ліхенологічних досліджень, пов'язаних з описом розподілу видів під впливом промислових викидів або в умовах антропогеннотрансформованих урболандшафтів.

Кarti другої групи, паралельно з якісною, несуть також і кількісну інформацію щодо локалізації виду, іншими словами, кожен локалітет супроводжує інформація у вигляді класу або площі проективного покриття, частоти трапляння, фази життєвого циклу та певних морфологічних особливостей зразку.

Третю групу складають карти, які несуть інформацію про кількість видів лишайників. Цю величину розраховують для досліджуваної

ділянки або ж для окремих форофітів, а потім порівнюють із загальною кількістю видів лишайників в угрупованні. Це співвідношення корелює зі ступенем атмосферного забруднення та має високий рівень репрезентативності даних.

Четверта група – це карти, складені на основі розрахунку синтетичних показників. Останні являють собою індекси, які розраховують за станом лишайникових угруповань і відображають ступінь поліутації атмосферного повітря.

Картування поширення індикаторних видів – це п'ята група ліхенодікаційних карт. Воно відображає ступінь забруднення атмосферного повітря, базуючись на тому, що деякі види лишайників зникають раніше, ніж інші за рахунок того, що мають нижчий ступінь толерантності до забруднювачів.

На території нашої країни, в ході ліхенодікаційних досліджень, найчастіше використовували методи картування зміни видового різноманіття епіфітних лишайників, картування поширення окремих видів або груп видів лишайників з подібною чутливістю до атмосферного забруднення та картування за розрахунком синтетичних показників. Але надавати пріоритет одній з вищезазначених груп при проведенні біомоніторингових досліджень на території України слід обережно через недостатні знання про лишайники нашої країни в ценотичному відношенні (Кондратюк 2008).

Підводячи підсумки, слід наголосити, що велика кількість відкриттів у наш час відбувається на «кордоні» між різними науками. Зокрема, важливим при картуванні у ліхенодікаційних дослідженнях, є застосування методів оперування просторовими даними на основі автоматизованого картографування, в тому числі, ГІС-технологій. Запозичення методів і засобів дослідження та взаємний обмін науковими здобутками лише розширює загальний об'єм знань і спонукає до нових наукових відкриттів.

Список використаних джерел

1. Абрамова Ж.И., Гадаскина И.Д., Зильбер Ю.Д и др. Вредные вещества в промышленности. Справочник для химиков, инженеров и врачей. Изд. 7-е, пер. и доп. В трех томах. Том III. Неорганические и элементарорганические соединения. Под ред. засл. деят. науки проф. Н.В. Лазарева и докт. биол. наук проф. И.Д. Гадаскиной. – Л., «Химия», 1977. – 608 с.
2. Вайнерт Э., Вальтер Р., и др. Биоиндикация загрязнений наземных экосистем./ Под ред. Р. Шуберта. – М.: Мир, 1988. – 350 с.
3. Кондратюк С.Я., Мартиненко В.Г. Ліхеноіндикація (Посібник). – Київ-Кіровоград; ТОВ «КОД» – 2006. – 260 с.
4. Кондратюк С.Я. Індикація стану навколишнього середовища України за допомогою лишайників (Проект «Наукова книга») /Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. – К.: Наук. думка, 2008. – 335 с.

5. Шапиро И.А. Загадки растения-сфинкса. Лишайники и экологический мониторинг. – Л., Гидрометеиздат, 1991. – 80 с.

Л. В. Ключко,

к. геогр. н., доцент, lyuda_klyuch@mail.ru

Г. О. Кулешова,

к. геогр. н., доцент, aafranchuk@mail.ru

А. Г. Ісмаїлова,

магістрантка

*Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна*

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТОРГОВО-РОЗВАЖАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ ЯК ПУБЛІЧНИХ ПРОСТОРІВ МІСТА ХАРКОВА

Постановка проблеми. Досліджуючи сучасні суспільні відносини та процеси у великих індустріальних містах України, слід звернути увагу на трансформації, що відбуваються у сучасному міському соціумі, зміну пріоритетів та зникнення окремих видів діяльності, які можна віднести до публічних. Найчастіше, взаємодія населення відбувається у комунікативному, діловому, економічному, культурному, духовному, соціальному, політичному аспектах у межах такого виду території, як публічні простори. Цей термін «public space» поширений в англо-американській географії, українською мовою перекладається як публічний, громадський, державний, народний, національний, загальнодоступний, комунальний, відкритий, людський [4].

Публічний простір є конститутивним як для сучасного міста, так і для публічності як специфічного комунікативного феномена сучасності, що робить аналіз і вивчення цього явища надзвичайно актуальним для сучасних пострадянських держав, зокрема і України.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Питання дослідження публічних просторів, особливостей їх функціонування, функції, що вони виконують, розглядається в роботах таких зарубіжних науковців як О. Паченкова, Л. Стелі, Д. Мітчела, С. Лоу, Д. Тапліна, С. Шелда, Я. Гейла, Дж. Госа, Р. Саннета, Ш. Зукин та вітчизняних вчених – К. Мезенцева та Н. Мезенцевої.

Метою даного дослідження є аналіз суспільно-географічних особливостей торгово-розважальних центрів як публічних просторів міста Харкова для виявлення їх привабливості для населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальноприйнятого визначення поняття публічного простору на сьогодні не сформувалося.

Фахівці міського планування питання публічних просторів зазвичай розглядають як важливу, але далеко не єдину частину розвитку певної території. Архітектори приділяють увагу громадському простору, географи розглядають простір в цілому, соціологи говорять про соціальний простір, в нормативно-правових актах ми зустрічаємо поняття «місця громадського користування» і «громадські місця» [1].

На думку російських експертів публічний (або громадський) простір є неодмінною умовою існування міста. Так, В.Л. Глазичев виділяє обов'язкову наявність «значного числа людей (в публічних просторах), не зайнятих виробничою діяльністю» [2], як один з двох ознак міського існування. Якщо суспільний простір пустий, значить, немає центру тяжіння, отже, немає міської спільноти, а значить, перед нами поселення, агломерація, слобода, але не місто.

Прикладами громадських просторів є території, доступні для користування населення: парки, площі, сквери, мостові, набережні, тротуари, місця відпочинку в торгових і бізнес центрах, дитячі майданчики, стадіони. У громадських просторах можуть надаватися послуги як на комерційній, так і на безоплатній основі (проведення культурних, спортивних, дозвільних, політичних та інших заходів для окремих груп громадян і населення в цілому). Публічні простори створюються за ініціативою як держави для поліпшення якості життя громадян, так і за ініціативою приватних компаній в особистих інтересах, в тому числі для регулювання поведінки споживачів, а також самих громадян їх спільними зусиллями [1, 4].

В останній час, спостерігається зміна соціально-економічних орієнтирів міст та пріоритетів населення в плані вибору місць для своєї життєдіяльності та проведення відпочинку. Торгово-розважальні центри (ТРЦ), як публічний простір, що задовольняє практично всі потреби населення сучасного великого індустріального міста, визначається також і як комерційний проект, успіх якого, тією чи іншою мірою, залежить від його розміщення. Визначення формату ТРЦ, який розміщено у певному місці є результатом ретельних геомаркетингових досліджень, які включають в себе: оцінку існуючої і майбутньої конкуренції, економічні характеристики міста і району, розташування ділянки, її розмір і конфігурацію, характеристики і демографію торгової зони, ділянки, візуальну і транспортну доступність, а також фактори, які можуть вплинути на зростання або зміна торгової зони.

Перші ТРЦ (моли) в Харкові виникли у 2005 році. Загальна площа молів міста становить 460,73 тис. м², у розрахунку на одну особу – 0,32 м². В середньому потік відвідувачів на добу складає 25 000 осіб, а кількість паркувальних місць – 419 машин/місць. У порівнянні із

світовим досвідом, найбільший мол світу «South China Mall» в Донггуані (Китай) має площу 892 тис. м², найбільший мол Європи «Cevahir Istanbul» (Туреччина) – 420 тис. м², найбільший мол Росії – «Мега Белая Роза» у Підмосков'ї – 280 тис. м². Найбільший мол України – «Dream Town» – 160 тис. м² (м. Київ), а найбільший мол Харкова – «Магеллан» – близько 90 тис. м² [3, 6].

В усіх ТРЦ Харкова присутня значна кількість різноманітних торговельних закладів, які надають широкий асортимент послуг з купівлі-продажу промислових і продовольчих товарів. В торгово-розважальних закладах міста розміщено магазини з продажу брендів речей, зокрема, Zara, Marks & Spencer, Bershka, Stradivarius, Mango, Mexx, Next, Puma, Nike, Naf Naf тощо та такі супер- і гіпермаркети, як «Сільпо», «Fozzy», «Караван», «Країна», тощо.

ТРЦ Харкова надають послуги ресторанного обслуговування. Вони представлені найрізноманітнішими кафе, ресторанами та закладами швидкого харчування. Досить поширені на сьогодні фуд-корти. Зокрема, вони наявні у таких торгово-розважальних центрах, як «Караван», «Дафі», «Україна», «Французький бульвар», «Sun Mall», «Ave Plaza».

Кожен торгово-розважальний заклад Харкова надає певний комплекс культурно-розважальних послуг. Найчастіше ці послуги надають боулінг-клуби, дитячі ігрові кімнати та більярдні. Рідше у ТРЦ знаходяться ковзанки («Караван», «Дафі», «Французький бульвар», планується відкриття в «Магеллані»), кінотеатри («Дафі», «Sun Mall», «Palladium», та єдиний в Харкові кінотеатр із технологією IMAX «Французький бульвар»), 5D та 7D атракціони («Караван», «Дафі»), дитячі атракціони «Чудо-парк» («Дафі», «Класс-б»), дитячо-розважальний комплекс (ДРК) «Ігроленд» (Караван), роллердроми, казино, тири («Французький бульвар»). В окремих ТРЦ відвідувачі можуть скористатись послугами караоке («Дафі»), картрингу («Магеллан»), автотреку («Французький бульвар»), бутик-готелю («Mirax Plaza»), нічного клубу («Palladium»), галереї сучасного мистецтва («Palladium», «Космос»), океанаріуму («Караван»).

Майже у всіх ТРЦ міста є заклади, що надають фінансові послуги. Вони представлені відділеннями банків, пунктами обміну валют, банкоматами. Останні поширені найбільше.

Серед побутових послуг у торгово-розважальних закладах Харкова представлені послуги хімчисток, салонів краси, ательє, соляріїв, аптек, упакування подарунків, фотоательє, ремонту одягу, ювелірних виробів та побутових приладів. Менш поширеними є послуги фітнес-клубів, модельних агентств, концертних холів. В окремих ТРЦ побутові послуги не надаються, а в деяких асортимент побутових послуг є дуже

широким. Наприклад, в «Palladium» є окремий йога-центр «Махараджа», який надає послуги фітнес та SPA, має магазин із потрібним знаряддям та йога-бар, або в торговому центрі (ТЦ) «Космос» найбільшу площу молу займають саме побутові послуги, такі як банківські послуги, ремонт ювелірних виробів, хімчистка, авіа- та залізничні каси, спортклуб, кафе із панорамою міста, сауна, солярій тощо. Також, окремо зазначимо, ТРЦ «МегаАнтошка», який має спеціалізацію товарів та послуг для дітей.

Туристичні послуги надаються в ТРЦ різноманітними турагентствами та туроператорами. У багатьох торгово-розважальних центрах Харкова розміщені театральні, концертні та залізничні каси («Україна», «Космос», «Клас-6»), конференц-зали («Ave Plaza», «Sun City Plaza»), школи танців («Mirax Plaza»), готелі («Mirax Plaza»), нічні клуби («Palladium»), концертна зала («Французький бульвар»), офісні блоки («Ave Plaza», «Platinum Plaza», «Sun City Plaza»).

ТРЦ Харкова, як правило, мають дуже вдалу транспортну доступність. Більшість з них знаходяться поблизу станцій метро, що передбачає наявність зручного транспортного забезпечення. В таких місцях функціонують різні види міського транспорту: автомобільний, тролейбусний, трамвайний. До станцій метро спрямовані напрямки маршрутних таксі. Водночас, ці місця є територіями постійного скупчення і значного потоку населення. Виключення складають кілька ТРЦ, до яких організовано безкоштовні експрес-маршрути від найближчих станцій метро («Магеллан», «Французький Бульвар») та від великих житлових масивів та спальних районів («Караван»). Поряд з ТРЦ розміщені паркінги, які можуть бути як надземним так і підземними. Найчастіше підземні паркінги мають ті моли, що розташовані в центрі міста. Загалом кількість місць на парковках є недостатньою для задоволення потреб бажаючих скористатись таким видом послуг у вихідні та святкові дні, особливо в центрі міста.

На сьогоднішній день, оскільки відсутня класифікація ТРЦ Харкова, на наш погляд, доцільно, використовувати різні підходи щодо класифікації молів для визначення повної їхньої характеристики.

Нами було проаналізовано діяльність 16 ТРЦ Харкова, які надають торговельні, культурно-розважальні, фінансові, побутові, туристичні послуги та послуги ресторанного обслуговування. До переліку молів Харкова, окрім великих регіональних та суперрегіональних ТРЦ, були віднесені торгово-офісні центри (ТОЦ), торгові центри, які не мають статусу ТРЦ, але за функціями та послугами, що надають населенню, можна віднести їх до загального рейтингу. Також було визначено, що останнім часом спостерігаються процеси трансформації універмагів,

супермаркетів, торгових центрів за рахунок додавання до них розважального сектору, що надає їм певної соціальної функції. Багато таких об'єктів, хоча й не вважаються молами, але за функціональною характеристикою та перцепційною ознакою вони виходять із групи об'єктів роздрібної торгівлі та стають публічним простором міста.

ТРЦ Харкова у порівнянні із молами світу мають невелику площу. Із 16 ТРЦ – 5 відносяться до малих за розмірами, 7 – до середніх, та 4 – до великих. Аналізуючи статистичні данні, де представлені характеристики молів, можемо зазначити, що малі за площею ТРЦ знаходяться або в центрі міста, де, як відомо, найдорожча ціна на нерухомість або ті моли, які не мають у якірних орендарях – супермаркети чи гіпермаркету. Найчастіше великі ТРЦ включають в себе 3 та більше супермаркети продовольчих та непродовольчих товарів, найширшу номенклатуру товарів, послуг та великий розважальний сектор.

Таблиця 1. Класифікація ТРЦ м. Харкова за розмірами (побудовано авторами)

Розмір:	Назви ТРЦ
Малі (3 000 – 10 000 м ²)	«Mirax Plaza», «Platinum Plaza», «Космос», «Palladium», «Мега Антошка»
Середні (10 000 – 30 000 м ²):	«Україна», «Sun Mall», «Ave Plaza», «Sun City», «Класс-4», «Класс-6», «Класс-7»
Великі (30 000 – 100 000 м ²)	«Караван», «Дафі», «Магеллан», «Французький Бульвар»

При суспільно-географічному дослідженні ТРЦ, в першу чергу, звертається увага на зону впливу ТРЦ, його тематику й спеціалізацію як якісну ознаку молу.

За зоною впливу ТРЦ міста мають ознаки в основному районних та регіональних центрів.

Мікрорайонними центрами виступають зазвичай невеликі супермаркети, в яких також можна отримати 1-2 побутові послуги та відвідати кафе або невеликі торгові центри, які, зазвичай, пропонують непродовольчі товари та послуги без розважального сектору (реконструйовані радянські універсаги та універсами). Прикладом може слугувати супермаркет «АТБ», ТЦ «Літо», ТЦ «Движение», але в них немає розважальної складової.

Районні моли Харкова мають зону впливу на декілька мікрорайонів міста, або на окремий район. Первинна торгова зона районних ТЦ міста включає в себе від 3000 до 40000 осіб, що проживають в 5-10 хвилинах

їзди на особистому або громадському транспорті, тобто охоплює великий район міста та може задовольняти потреби у цих просторах суміжних районів, але на відміну від мікрорайонних центрів, включають в себе сектор розваг. В Харкові вони представлені торговими центрами, які об'єднують хоча б 2 орендаря, що пропонує товари повсякденного попиту та послуги для задоволення щоденних потреб жителів району, а також ті моли, що знаходяться у центральній частині міста, тобто забезпечують діловий сектор міста офісами та магазинами моди. До районних молів Харкова відносяться ТОЦ «Sun City», ТРЦ «Mirax Plaza», ТОЦ «Ave Plaza», ТОЦ «Platinum Plaza», ТЦ «Космос», ТРЦ «Palladium», та ТЦ «Класс-4,6,7». Як ірним орендарем в них, як правило, є супермаркет, міні-якорями можуть бути аптека, господарський магазин, тощо. Супутніми орендарями є магазини одягу, взуття та аксесуарів, парфумерії, спорттоварів, офіси, нічний клуб або фітнес зал та інші.

До окружних ТРЦ в Харкові було віднесено тільки ТРК «Україна», первинна торгова зона якого знаходиться в межах 10-20 хвилин транспортної доступності, кількість відвідувачів та покупців цього ТРК становить від 40000 до 150000 осіб. Серед ТРЦ Харкова до групи суперокружних торгових центрів, характерною ознакою якого є більш глибокий асортимент і більш широкий діапазон цін ніж в районному, не увійшов жодний.

Найбільш великі за розмірами та соціально-економічним значенням в інфраструктурі міста є регіональні моли. Первинна торгова зона для цих центрів знаходиться в межах 30-40 хвилин транспортної доступності, кількість відвідувачів центру становить 150000 осіб і більше. До них ми віднесли «Караван», «Дафі», «Магеллан», «Французький Бульвар», «Sun Mall» та «Мега Антошка». Саме ці моли мають найширший соціальний сектор розваг та сфери послуг, мають найширшу зону впливу. Окремо зазначимо, що нами до регіональних ТРЦ було віднесено «Мега Антошку», хоча за характеристиками площі та диверсифікації номенклатури, його доцільніше віднести до районних. Але через те, що саме цей мол є єдиним за спеціалізацією дитячим центром, який притягує до себе мешканців міста незалежно від їх місця проживання, що надає йому статусу регіонального. Також, потрібно зазначити, що «Магеллан», хоча й має всі ознаки регіонального ТРЦ, але на цей час, не всі його сектори працюють, та найголовніший центр – розваг та сфери послуг є поки не зовсім активним. Але, вбачаємо, що при запуску повного функціонування молу, він із всіма своїми особливостями може претендувати на єдиний суперрегіональний центр в Харкові.

За тематикою та спеціалізацією практично всі моли Харкова мають статус торгово-громадського центру, але відокремлюються й інші центри. До фестиваль-центру належить «Palladium», до торгових центрів моди – «Ave Plaza» й «Platinum Plaza», до стріп-центрів належать невеликі торгові центри, із 5-6 магазинами, пару кафе та декількома видами підприємств, що надають послуги (фітнес-центр, ремонт тощо) – ТЦ «Joker», ТЦ «Глобал.Уа». Рітейл-Парк представлено в єдиному роді – «Дафі», як багатофункціональний комплекс, який крім ТРЦ, включає в себе меблевий супермаркет і супермаркет електроніки, іпермаркет будівельних матеріалів «Обі». За спеціалізацією «Cash&Carry» в Харкові функціонує 2 відділення роздрібної та оптової торгівлі мережі «Metro», але вони виконують лише економічну функцію, забезпечуючи населення різноманітним товарів під одним дахом.

Аналізуючи територіальні особливості публічних просторів Харкова на прикладі ТРЦ, було виявлено, що ці простори, визнаються не тільки як місце для економічної діяльності або комунікації, але й як один із факторів привабливості районів міста для життя. В межах Харкова можна виділити 2 основні центри скупчення ТРЦ – Салтівка («Караван, «Дафі», «Космос», «Україна», «Класс-7,» «Французький Бульвар») та Центр міста («Мега Антошка», «Ave Plaza», «Platinum Plaza», «Mirax Plaza», «Paladium Plaza»). Обидва центри є місцями великого скупчення людей, перший – «серце» спальних районів міста, другий – діловий район із постійним транспортним та пішохідним рухом. Ці центри мають повний спектр послуг та товарів, є зонами руху потоків населення для задоволення своїх потреб. За нашими оцінками найбільш привабливими ТРЦ розташовані Салтівці за рахунок наявності трьох ковзанок, двох великих кінотеатрів та 10 супермаркетів та гіпермаркетів. На північному заході міста (район Олексіївки) розміщуються 2 моли, в яких практично відступній розважальний сектор, на півдні міста зараз функціонує тільки 1 мол – Клас-6, але до кінця 2013 року планується відкриття ще одного мола – «Sun Mall».

В ході дослідження територіальних особливостей молів Харкова, були виявлені певні закономірності: найважливішим фактором розміщення і привабливості ТРЦ є транспортна розв'язка, а також щільність населення. У розміщенні торговельно-розважальних центрів Харкова можна виділити такі риси (рис. 1.):

- ТРЦ орієнтуються на високий показник транспортної доступності, тому більшість з них знаходиться біля станцій метро або великих автомагістралей, деякі торговельні центри організують безкоштовні експрес-маршрути до власних ТРЦ («Караван», «Магеллан», тощо).

Найчастіше біля них розташовуються безкоштовні паркінги, що сприяє збільшенню відвідувачів на власному автотранспорті;

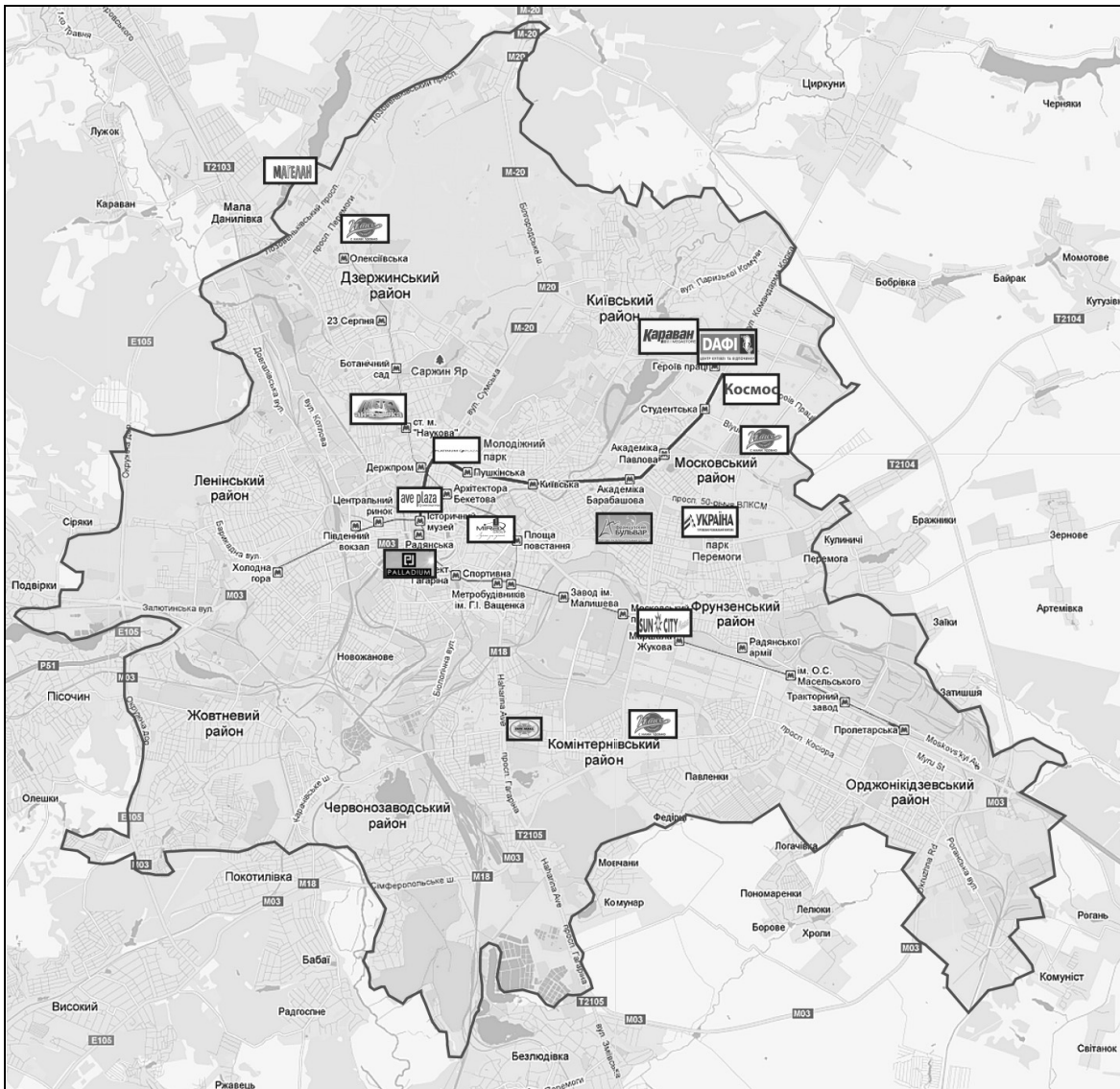

Рис. 1. Розміщення молів у м. Харків

- значна кількість молів Харкова побудована на околицях міста в спальних районах, що обумовлено більшою щільністю населення, а відповідно і попитом як на торговельний, так і на розважальний їх сектор;

- історична центральна частина міста не має щільної забудову ТРЦ, чому заважають історичні, архітектурні, сакральні об'єкти, що становлять історичну і духовну спадщину Харківського регіону. Винятком стали ТОЦ «Ave Plaza» та «Platinum Plaza», які компактно вмістились на центральній вулиці міста, але через відсутність великого та зручного паркінгу, в основному має споживачів, які не зацікавлені у великих покупках;

• розміщення ТРЦ в будь-якому районі міста автоматично піднімає його престиж для життя, що відображається у динаміці цін на нерухомість в районі «до» і «після» споруди ТРЦ.

Потрібно зазначити, що розміщення ТРЦ Харкова не відповідають європейським стандартам. Важливим індикатором для розміщення молів в Європі є наявність готелів 4-5*. Три або більше регіональних торговельно-розважальних центрів та 4-5* готелів в Україні розміщено лише у Києві, Дніпропетровську, Донецьку та Одесі. Певною мірою сформованою можна вважати територіальну структуру ТРЦ м. Києва, яка в цілому відповідає європейським тенденціям[5]. У решті міжрегіональних центрів вона не є чітко сформованою. Так, у Харкові крім історичного центру громадського життя, де відсутні регіональні моли, сформувався лише один громадський центр за рахунок транспортного вузла та молів. В основному ТРЦ Харкова орієнтуються на наявність великих мікрорайонів та транспортних магістралей, а також ВУЗів біля них та вже існуючих торговельних площ (базарів, ринків тощо).

Для Харкова характерна нерівномірність поширення ТРЦ, і як наслідок, різна забезпеченість ними населення міста. При цьому діючі моли суттєво різняться за площею. Так, наприклад, «Магеллан» майже у 40 рази більший за площею за «Mirax Plaza». Максимальною концентрацією торговельно-розважальних закладів та найвищим рівнем забезпеченості населення площами молів характеризуються Київський район (2 регіональних моли та $0,78 \text{ м}^2$ на одну особу). Найбільша кількість молів у Держинському районі, але вони за площею не такі великі як у Київському та включають в себе тільки 1 регіональний мол (всього 5 молів та $0,6 \text{ м}^2$ на одну особу). У Московському районі, який найбільший за площею та чисельністю населення район міста Харкова, функціонує 3 моли, з яких 1 регіональний та 1 окружний, припадає $0,33 \text{ м}^2$ на одну особу). Відносно достатня кількість молів у Фрунзенському та Комінтернівському районах (по 2 моли та $0,26$ та $0,23 \text{ м}^2$ на одну особу відповідно). Відсутні моли у Ленінському, Жовтневому та Орджонікідзевському районах міста Харкова. Це периферійні райони із не задовільною транспортною доступністю (відсутність великих автомагістралей, різноманіття міського транспорту та мережі метрополітену) та із промисловою спеціалізацією, для яких не характерні великі скупчення людей.

Висновки. Отже, ТРЦ Харкова мають різноманітну номенклатуру товарів та послуг, яка сприяє збільшенню відвідувачів цих закладів та притягує мешканців міста, а отже вони стають важливим елементом міської інфраструктури та публічним простором, де взаємодіє населення

в різних напрямках. Сфера послуг та розважальний сектор визначає привабливість молу для населення міста, а кількість супермаркетів на його території – масштабність. В Харкові визначається 5 молів регіонального значення, 1 окружний та 9 районних, які знаходяться в межах міста. Транспортна доступність молів є задовільною, через те, що практично всі ТРЦ знаходяться біля великих транспортних вузлів міста, на перетині значних транспортних магістралей та станцій метрополітену.

Аналізуючи територіальні особливості ТРЦ Харкова, слід зазначити, що молами забудовані тільки ті райони, в яких переважно найменшою є вартість земельної ділянки, найбільша кількість транспортних вузлів та магістралей, найактивніші станції метрополітену (біля великих ВНЗ, у центрі міста, перехідні станції). Забезпеченість населення міста Харкова молами – нерівномірна та не відповідає європейським стандартам.

Список літератури.

1. Ан А. Л. Роль общественного пространства в муниципальных образованиях. / А.Л. Ан // Научный журнал «Вопросы государственного муниципального управления». – 2012. № 1. С. 174–184
2. Глазычев В.Л. Политическая экономия города: учебное пособие. / В.Л. Глазычев. — М.: Издательство «Дело» АНХ, 2009. —192 с.
3. Малиборская Г. М. Торговые центры и их оценка / Г.М. Малиборская, С.В. Иванов – К., 2008. - С. 52.
4. Мезенцев К.В, Мезенцева Н.І. Публічні простори Києва: забезпеченість населення та сучасна трансформація // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць — Х., 2011. — Випуск 11(2). С.39-47.
5. Мезенцев К.В., Мезенцева Н.І., Бура Т.Л. Трансформація публічних просторів у великих містах України на прикладі торговельно-розважальних центрів // Економічна та соціальна географія. – К., 2011. – Вип. 63. – С. 174-186.
6. Офіційний сайт ТРЦ «Магеллан» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magelan.kh.ua/>

В. К. Коробов

*доцент кафедри соціально-економічної
географії Херсонського державного
університету
vk_korobov@mail.ru*

К. В. Черкашин

*доцент кафедри політології
Донецького національного університету
cyrilch@rambler.ru*

СОЦІАЛЬНО-ПРОСТОРОВІ «ЕЛЕКТОРАЛЬНІ РОЗКОЛИ» НА ХЕРСОНЩИНІ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ 2012 Р.

Просторовий, соціо-географічний аналіз електоральних ситуацій, може бути оснований, на наш погляд, на інтеграціоністській парадигмі П.Бурдьє, який визначав соціально-політичний простір як «ансамбль невидимих зв'язків» [1]. Визначаючи сутність диференціації простору, Бурдьє вживає термін «поле», ми також розглядаємо структуру електорального поля, яке насичене відносинами між суб'єктами виборчого процесу – виборцями, кандидатами, партіями та ін..

Застосування картографічного методу в соціологічних дослідженнях електоральних процесів відкриває переваги міждисциплінарної, інтегративної парадигми (яка поєднує соціологічні і географічні підходи) вивчення політичного процесу в найцікавішій Херсонській області сучасної України, допомагає формуванню сучасних уявлень про політичну і соціальну географію регіону.

Ми наголошуємо на відкритті багатоманітності електоральних альтернатив, які властиві не тільки для електорального простору всієї України, але навіть для окремо розглянутого простору Херсонської області, її адміністративно-територіальних районів.

Чи не найважливіший результат картографування результатів виборів в країні і регіоні – це розуміння того, що ніякого єдиного гомогенного політичного, електорального простору немає ні в Україні в цілому (про що свідчать чисельні всеукраїнські дослідження), ні в Херсонському регіоні, в тому числі (що ми намагаємося показати в даній публікації). В різних регіонах вибори проходять в різних соціокультурних мовах і тому мають різні особливості і результати.

В даній публікації робиться спроба відобразити на карті і порівняти політичні результати виборів до Верховної Ради України 2012 року в адміністративних районах Херсонської області, дати як тлумачення наявному розколу електорального простору Херсонської області, так і соціокультурним чинникам такого розколу. Такими чинниками

виступають стійкі особливості ставлення соціуму до виборів, стиль політичних відносин виборців і місцевого нобілітету, наявність у широких верств виборців електоральної культури, тобто, певної самостійності при голосуванні.

Картографування результатів виборів в Херсонській області чітко вказує на рівень керованості областю з боку місцевої влади, на її здатність добиватися потрібних їй результатів на виборах.

Дуже важливим моментом актуальності нашого дослідження є потреба в картографуванні тих великих за обсягом масивів соціологічної і виборчої інформації, які накопичуються в наших регіонах. Навіть просте конвертування цих інформаційних масивів в картографічну форму саме по собі є важливим методичним і дослідницьким завданням.

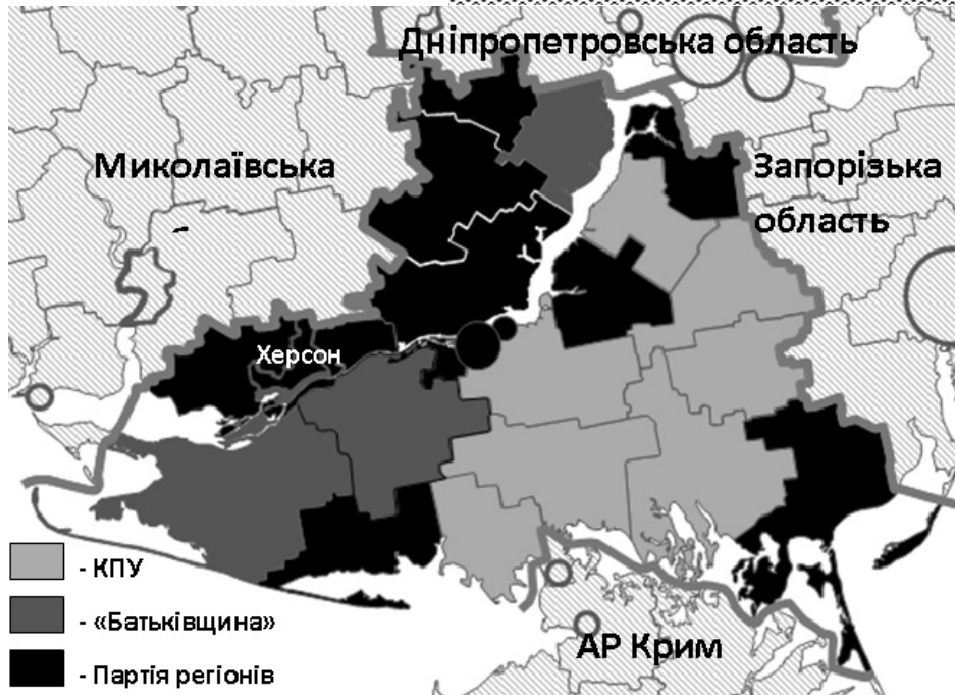
У якості фактологічної основи дослідження використані опубліковані Центральною Виборчою комісією України результати парламентських виборів 2012 року.

Таблиця 1. Результати виборів до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р. по виборчим округам Херсонської області (%) [2].

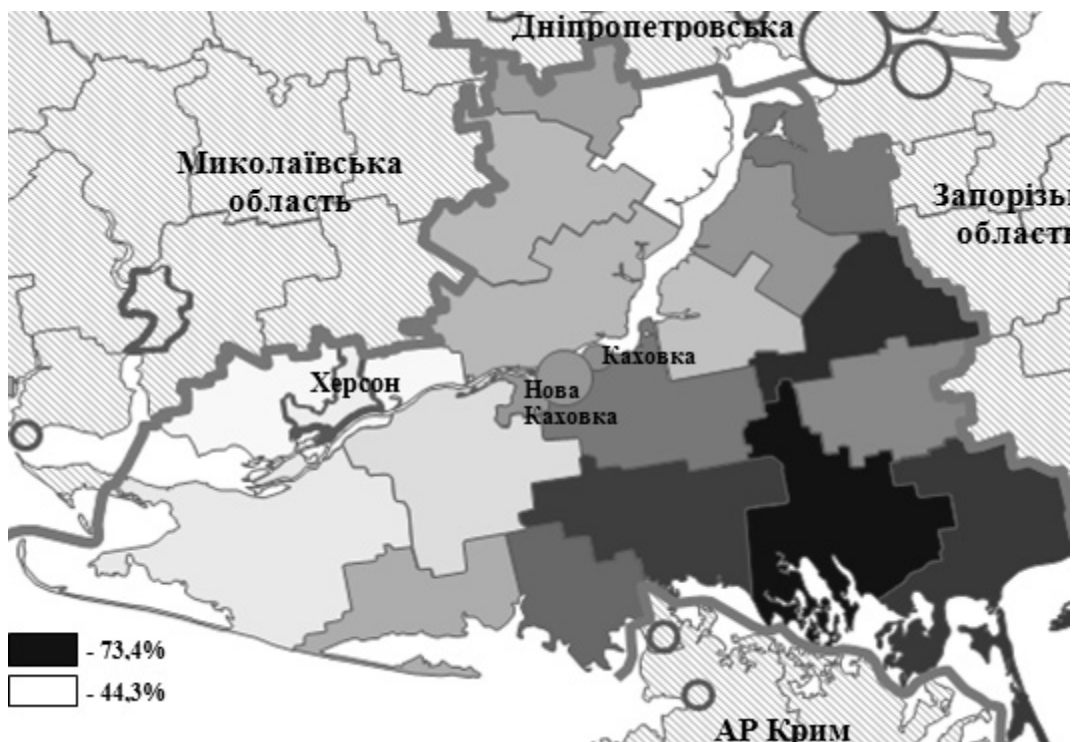
Партії	182 округ	183 округ	184 округ	185 округ	186 округ
ПР	28,35	28,37	29,93	33,90	25,70
КПУ	17,50	16,67	23,25	30,83	26,61
Батьківщина	23,79	23,08	23,81	16,14	22,74
УДАР	16,51	19,07	11,43	9,08	13,34
Свобода	7,02	5,95	4,46	2,57	4,13

В чотирьох округах – 182,183, 184 і 185 перемогла Партія регіонів, випередивши найближчого конкурента на 3-5%. В 186 окрузі перемогла Комуністична партія. Ці результати невтішні для місцевої влади. В мажоритарних округах представники правлячої Партії регіонів також виграли лише 3 мандати, 2 інші мандати завоювали представники партії УДАР. Результати Партії регіонів по Херсонській області (29,34%) нижчі від результатів ПР в сусідніх Миколаївській (40,46%) і Одеській (41,90%) областях. Результати голосування по Херсонській області найбільше схожі із результатами голосування по всій Україні в цілому, на відміну від результатів голосування по іншим новоросійським областям – Одеській і Миколаївській [3].

Застосування картографічного методу (Див. Мал. 1 і 2) для представлення і аналізу даних виборів 2012 року показують, що найважливішими особливостями даних виборів є два потужних «просторових електоральних розколи» Херсонщини: «схід-захід» (проросійські і проєвропейські настрої) і «місто-село» (влада і опозиція).

Мал.1. Партії-переможці по адміністративно-територіальним одиницям Херсонської області на парламентських виборах 2012 р.

Мал.2. Адміністративно-територіальні одиниці Херсонської області за рівнем підтримки «євразійців» (ПР, KPU, «Руський блок», СПУ) на парламентських виборах 2012 р.

Перший «електоральний розкол» - східні райони області більшою мірою підтримують «євразійські» політичні сили, які висувають ідею

дружби із Росією, Білорусією і підтримують інтеграцію України в євразійський простір, вступ до Митного союзу та ін. (Див. Мал. 2). Це перш за все, Генічеський, Новотроїцький, Чаплинський, Ніжньосірогоський райони. В західних і північних районах найвищий рівень підтримки «помаранчевих» політичних сил. Це притаманно Нововоронцовському, Великоолександрівському, Високопільському, Білозерському, Цюрупинському и Голопристанському районам.

Другий «електоральний розкол» Херсонської області корелює із типом поселень (Див. Мал. 1). Міста більшою мірою голосували за Партію регіонів, тому що тут ефективніше діяв так званий «адміністративний ресурс», активніше проводилася сама виборча кампанія, був потужнішим вплив влади на виборців. Треба зважати на більш високий рівень життя і вдоволеності своїм життям саме у жителів обласного центру і міст обласного підпорядкування. Сільські виборці, жителі сіл і селищ, більш схильні були до підтримки опозиції, Комуністичної партії – на сході, і «помаранчеві» партії - на заході області.

В цілому електоральна географія області має досить виражені відмінності, які полягають у тому, що політичні, електоральні орієнтації жителів різних районів області мають значну несхожість. Такі політичні відмінності між територіями в цілому не були властиві Південно-Східній Україні під час виборів 2012 року. Така особливість електоральної географії Херсонщини 2012 р. може бути пояснена периферійним і аграрним характером області. На Херсонщині 40% населення проживає в сільській місцевості, це найбільш «сільська» область Південно-Східної України.

Відносний електоральний успіх опозиції на Херсонщині під час виборів 2012 р. (особливо в аграрних районах) може бути пояснений закриттям і відсутністю на даний момент на території області великих індустріальних підприємств, цей фактор утруднює контроль за виборцями і територіями. Окрім того, через малонаселеність області сюди напевне не були направлені значні ресурси на проведення виборчої кампанії, що також вплинуло на її результати.

На основі застосування картографічного методу до дослідження результатів парламентських виборів 2012 року на Херсонщині, можна зробити висновок про неоднорідність політичного електорального районування області, що не є типовим для Півдня і Сходу України.

Головними «електоральним розколами» Херсонської області є розкол на схід-захід («євразійці» і «помаранчеві»), і на «місто-село» (влада-опозиція).

Примітки і література:

1. Бурдые П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 299.
2. Вибори до Верховної Ради України VII скликання. 28 жовтня 2012 р. Відомості про підрахунок голосів виборців в загальнодержавному виборчому окрузі в межах ОВО [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер. – 20 вересня 2013 г. - [Режим доступу до матеріалу] - <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp005?PT001F01=900>
3. Перелік одномандатних виборчих округів по Херсонській області. Додаток № 21 до постанови Центральної виборчої комісії від 28 квітня 2012 р. № 82. - Одномандатний виборчий округ № 182, Центр – місто Херсон, Суворовський район. Межі: частина Дніпровського, частина Суворовського районів міста Херсона з населеними пунктами Дніпровської та Суворовської районних у місті Херсоні рад. Кількість виборців – 164 236. Одномандатний виборчий округ № 183. Центр – місто Херсон, Комсомольський район. Межі: Комсомольський район, частина Дніпровського, частина Суворовського районів міста Херсона з населеними пунктами Дніпровської, Суворовської та Комсомольської районних у місті Херсоні рад, Білозерський район. Кількість виборців – 169 781. Одномандатний виборчий округ № 184. Центр – місто Нова Каховка. Межі: місто Нова Каховка з населеними пунктами Новокаховської міської ради, Бериславський, Великолепетиський, Великоолександрівський, Високопільський, Горностаївський, Нововоронцовський райони. Кількість виборців – 177 860. Одномандатний виборчий округ № 185. Центр – місто Каховка. Межі: місто Каховка, Верхньорогачицький, Генічеський, Іванівський, Каховський, Нижньосірогозький, Новотроїцький райони, частина Чаплинського району. Кількість виборців – 179 621. Одномандатний виборчий округ № 186. Центр – місто Цюрупинськ. Межі: Голопристанський, Каланчацький, Скадовський, Цюрупинський райони, частина Чаплинського району. Кількість виборців – 180 152

О. О. Кривець

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗПОДІЛ ЗАПАСІВ ТА ВИДОБУТКУ КОРИСНИХ КОПАЛИН В УКРАЇНІ

Вступ. З початком індустріальної епохи розпочалося інтенсивне використання природних ресурсів. В Україні активне використання покладів корисних копалин розпочалося з першої половини ХХ століття і триває до нашого часу. Інтенсивне використання природно-ресурсного потенціалу регіонів має негативні наслідки, насамперед погіршується екологічна ситуація. Відпрацьовані родовища стають об'єктами, що забруднюють навколишнє природне середовище, об'єктами, що не можуть бути використаними в цілях ведення сільського господарства, як наслідок вони порушують екологічний баланс регіону. Наприклад, в Європейських країнах діє система переорієнтації використаних родовищ. На місці колишніх промислових центрів створюють музеї, які стають центрами промислового туризму, комплекси, які займаються відновленням природних умов, що були в даній місцевості до початку

промислового виробництва. На жаль, в Україні не поширений такий вид переорієнтації використаних родовищ. З плином часу наукова проблематика, що зосереджена на дослідженнях використання природних ресурсів не втрачає свою актуальність.

Проблеми природокористування висвітлювались в працях географів В.С. Преображенського, В.О. Анучина, російського геоеколога М.Ф. Реймерса, українських суспільних-географів Я. Б. Олійник, А.Л. Мельничук, О.Ю. Кононенко, О.Є.Афанасьєв, С.П. Запотоцький та інших.

Основна частина. Наявність корисних копалин в регіоні є основним фактором розвитку регіону, що зумовлює його спеціалізацію і роль в економіці країни. Корисні копалини розміщені на території України досить нерівномірно. Так в одних регіонах знаходяться поклади корисних копалин світового значення, а в інших вони можуть бути незначними і мати місцеве значення, або їх може не бути взагалі (наприклад в м. Києві та м. Севастополі). Слід зазначити, що регіональний розподіл видобутку корисних копалин є теж досить нерівномірним. В певних регіонах є багато родовищ, які не розробляються.

Ми розглянемо поширення по регіонах покладів і видобутку корисних копалин трьох груп (групи виділяються за класифікацією, складом та характером використання): металічних, неметалічних і горючих. У 2012 році в Україні налічувалось 8118 розвіданих родовищ корисних копалин, розроблялося всього 2954 (36,4%) родовища.

Всього в Україні розвідано 334 родовища металічних корисних копалин, розробляється 134 (40,1%). За кількістю родовищ металічних ресурсів можна виділити чотири основні області: Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Кіровоградська області. В них сконцентровано найбільше родовищ як розвіданих – 85%, так і тих, що розробляються – 87,3%. Це свідчить про високий рівень концентрації родовищ металічних корисних копалин. Україна має значні запаси залізної руди. Вміст заліза у видобувних запасах руди сягає 2,1 млрд. тонн, що становить 2,6% від світових запасів. [1]. Найбільша кількість родовищ залізної руди розташована в Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Кіровоградській областях та АР Крим.

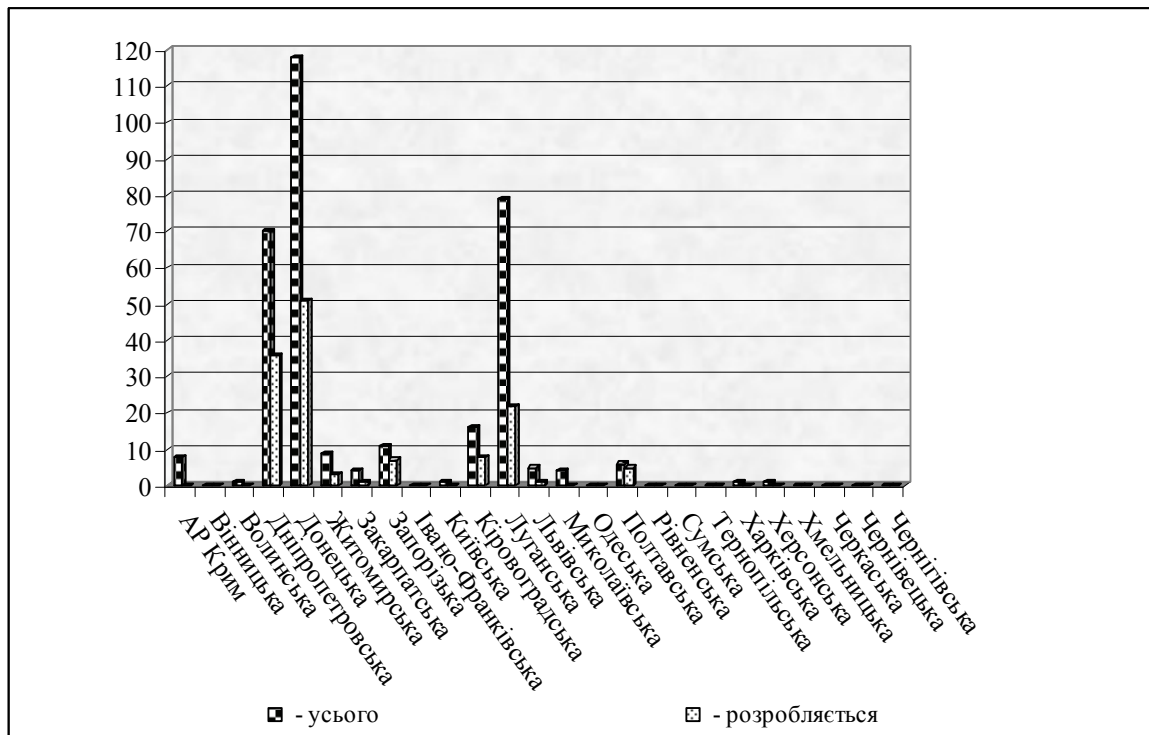

Рис. 1. Розподіл регіонів за кількістю розвіданих родовищ металічних корисних копалин та родовищ, які розробляються [2]

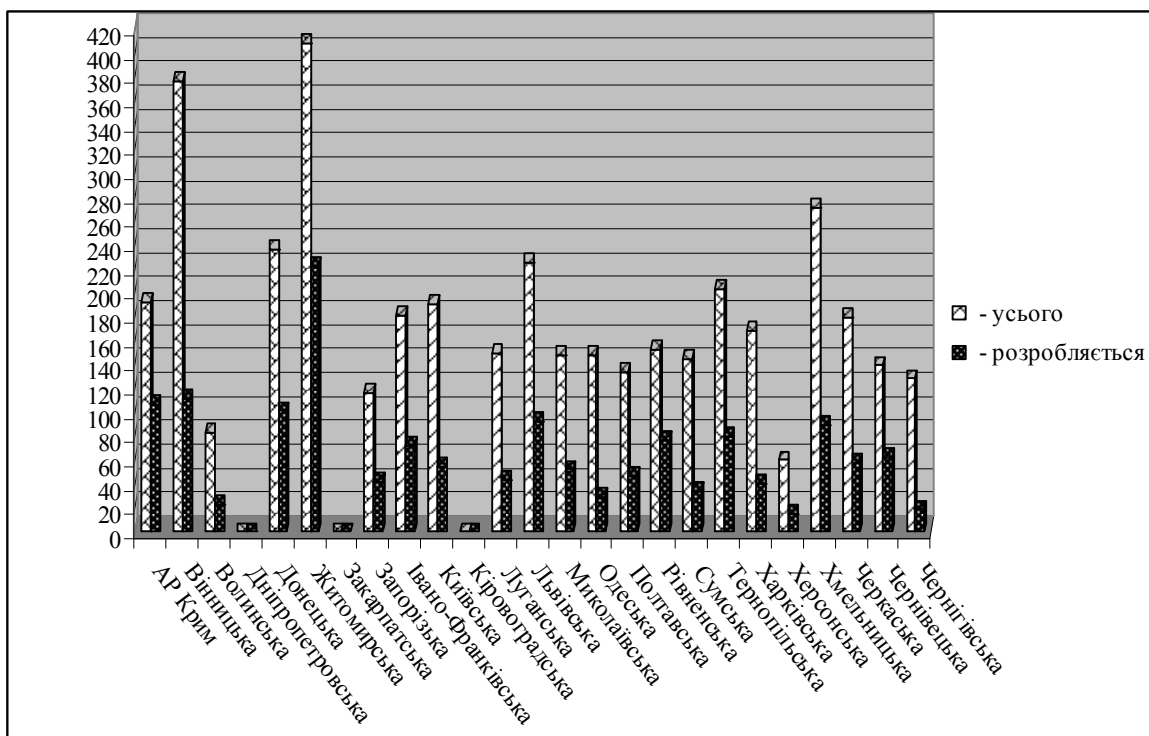

Рис. 1. Розподіл регіонів за кількістю розвіданих родовищ неметалічних корисних копалин та родовищ, які розробляються[2]

ГЕОГРАФІЧНІЙ АНАЛІЗ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ

В Україні в 2012 році розвідано 4030 родовищ неметалічних корисних копалин, з них розробляється 1468 родовищ (36,4%). Найбільше родовищ розташовано в Житомирській (10,1%) та Вінницькій (9,3%) областях (розробляється в Житомирській та Вінницькій областях 22,6% родовищ), на Хмельницьку, Львівську Тернопільську і Донецьку області припадає 23% родовищ (розробляється 24,6% родовищ). По всіх інших регіонах родовища розміщені рівномірно. Найменше родовищ неметалічних корисних копалин в Дніпропетровській, Закарпатській та Кіровоградській областях.

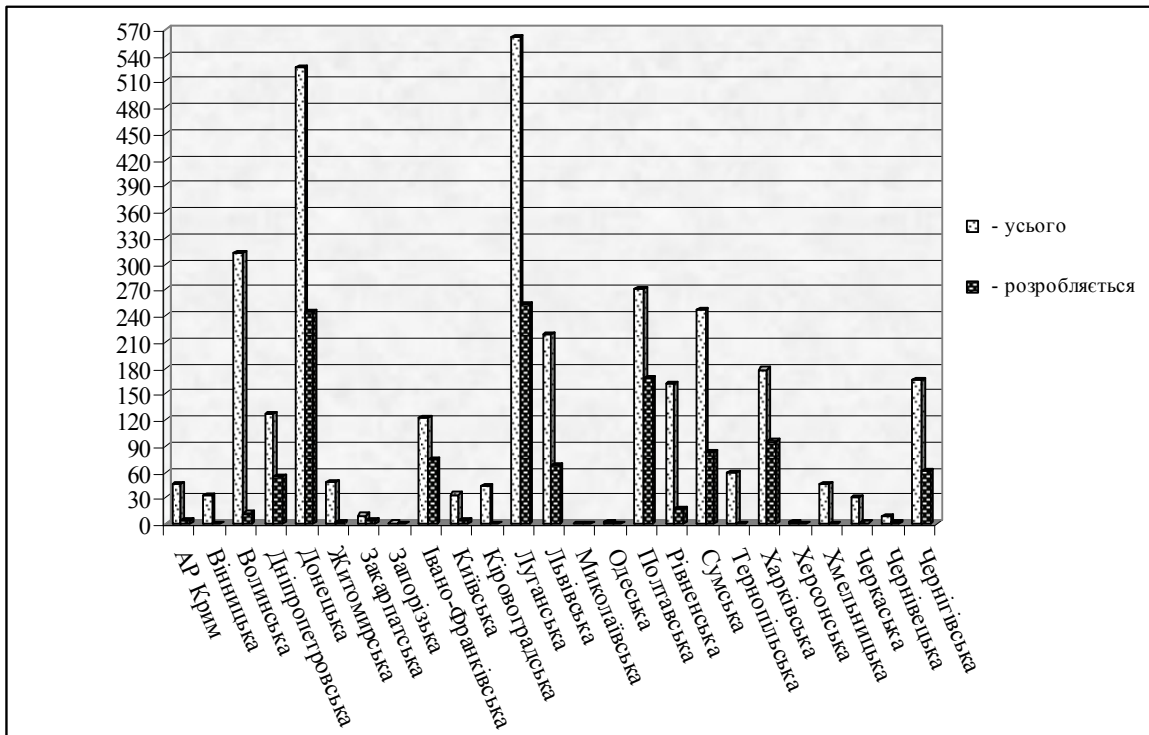

Рис. 1. Розподіл регіонів за кількістю розвіданих родовищ горючих корисних копалин та родовищ, які розробляються [2]

В 2012 році в Україні нараховувалось 3252 родовищ горючих корисних копалин, розроблялось лише 1153 (35,5%) родовищ. Найбільше родовищ розташовано в Луганській, Донецькій, Полтавській, Сумській та Волинській областях. В цих областях і найбільше родовищ, які розробляються. В Донецькій та Луганській областях найбільші родовища кам'яного вугілля. Нафтові родовища в Полтавській, Сумській, Харківській та Чернігівській областях. Торфові родовища у Волинській, Львівській, Рівненській, Сумській і Чернігівській областях (більше 80 родовищ в кожній області). У 2012 році з наявних 834 родовищ торфу розроблялось лише 48. Україна має певні запаси горючих корисних копалин, і при цьому є країною не забезпеченою даним видом ресурсу.

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

Дуже важливим у процесі видобутку корисних копалин є збереження екологічного балансу. Якщо порушується екологічна рівновага, від цього починають порушуватись біосистеми і якість навколишнього природного середовища та всіх складових географічної оболонки Землі загалом. За даними Державної служби статистики України про викиди шкідливих речовин: екологічне забруднення є найвищим на сході України. За обсягом викидів шкідливих речовин перше місце в Україні посідає Донецька область: у 2012 році обсяг викидів у регіоні становив 67,9 тонн на 1 кілометр квадратний площі. Значним обсяг викидів був і у Дніпропетровській (38,2 тонни), Луганській (22,6 тонни), Запорізькій (15,8 тонн) та Харківській (14,4 тонни) областях. До областей із найменшим обсягом викидів шкідливих речовин належать Севастополь (0,6 тонни), Чернівецька (0,8 тонни), Херсонська (1,3 тонни), Закарпатська (1,4 тонни), Тернопільська (1,4 тонни) та Волинська (1,5 тонни) області.

Якщо порівняти Регіони з найвищим рівнем забруднення та з регіони в яких найбільше родовищ корисних копалин, що розробляються, то ми побачимо, що вони практично збігаються. Що, на жаль, підтверджує той факт, що процес видобутку корисних копалин в Україні є досить неекологічним. Це обумовлено тим, що використовуються застарілі техніка і технології.

Висновок. Україна має досить потужний природно-ресурсний потенціал. Запаси корисних копалин значні і є головними у формуванні економіки регіонів. Україна є одним з лідерів по запасам залізної руди в світі.

Використані джерела:

1. Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій / Київ. – 2013.
2. Статистичний збірник «Регіони України» - частина II / ред. Осауленко О.Г./ Державна служба статистики України: Київ. – 2013.

А. В. Кузишин,

*Тернопільський національний педагогічний
університет,
e-mail: kuzyshyn_a@ukr.net*

ЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ТЕРИТОРІЯ» ДЛЯ ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Вступ. Сучасна суспільна географія ґрунтується в своїх дослідженнях на геопросторовій оцінці явищ та процесів. Сьогодні значна частина географів в тій і іншій мірі користується змістовими та формалізованими властивостями і характеристиками геопростору. Не є

винятком в цьому відношенні і політична географія, де поняття «територія» та «територіальність» виступає одним з базових.

Виклад основного матеріалу. Перед тим, як оцінювати роль території в політичній географії, в загальних рисах означемо її трактування в суспільній географії загалом. О.І. Шаблій відзначає, що територіальна (геопросторова) організація суспільства є головною категорією в суспільній географії [5, с. 71]. О.Г. Топчієв визначає геопростір як абстраговане та ідеалізоване представлення ландшафтної оболонки Землі чи окремих її частин, яку одночасно розглядають і як реальний фізичний простір [3, с. 166]. Він же відзначає географічний простір як множину географічних об'єктів, які мають свої місцеположення та множина відношень між ними [3, с. 167]. Ключовими рисами території виступають її географічний потенціал (– здатність задовольняти певні потреби суспільства), геопросторова організація (– процес внутрішнього поділу, об'днання і системоформування, виконання її внутрішніх і зовнішніх функцій) [5, с. 73]. Кожна територія відзначається власними властивостями (природні, суспільні, просторові), відношеннями (просторові, положення, функції) та процесами (системо формування, інтеграції, диференціації) [5, с. 72]. Аналіз території проводиться з позиції місцеположення об'єктів, просторового відношення і взаємодії, за їх просторовою впорядкованістю та організацією.

Ці поняття є нерозривно взаємопов'язані. Територія повинна бути зрозуміла та співмірна через свої відносини до тих видів діяльності, які ми визначаємо як територіальні. Таким зокрема виступає власне поняття «територіальності». Ще в 1983 р. Роберт Сакс визначив її як діяльність, спрямовану на формування впливу на сутність території. Саме територіальність обґрунтовує основну політико-географічну одиницю політичної географії – територію держави. Основу політико-географічної проблематики становить система співвідношень території як інтегрального географічного середовища, що має, на думку С.М. Дністрянського, морфометричні, природно-географічні та суспільно-географічні властивості [2, с. 9].

Територіальна організація суспільства є детермінованою яскраво вираженими суспільно-географічними показниками: густота, якісний стан, соціально-географічна диференціація населення, рівень економічного розвитку регіонів. Це можна оцінити через поширення політичних явищ, формування регіонально-політичних відмінностей тощо.

Взаємодія та взаємозв'язки усієї сукупності політико-географічних об'єктів на певній території формує її політико-географічне середовище.

Географічне функціонування і розвиток політико-географічних об'єктів здійснюється на територіально-політичні процеси – процеси формування ядер та периферій політичного життя, процеси територіально-політичної консолідації або політико-географічної поляризації.

Простір є основою формування адміністративно-територіального устрою, що формується на основі процесу територіального управління та виступає стійким поєднанням елементів територіально-політичного та територіально-соціоекономічного середовища, забезпечуючи, таким чином, основні просторові співвідношення та зв'язки в життєдіяльності суспільства.

В політичній географії територію можна розглядати з двох вимірах.

Перший з них передбачає оцінку території з інституційної позиції. Виходячи з неї територія розглядається як політичний інститут (своєрідна інституалізація території). В цьому випадку територія розглядається як формальний регіон, що має формально-правовий статус. Окрім власне державної території в даному випадку мають розглядатися владні структури регіонального та низового рівня, представлені на даній території. Щоправда, не завжди адміністративно-територіальні одиниці виступають активними суб'єктами політико-географічного дослідження. Перепоною цьому може бути ситуація на рівні територіальних громад, котрі в межах певної території не завжди можуть виступати консолідовано або не мати певних політичних інтересів.

Згідно з другим підходом територію доцільно розглядати з усупільненої позиції. У відповідності з цим підходом суб'єктом політико-географічних досліджень мають виступати територіальні спільноти. Акцент зроблено на об'єднанні людей за територіальною ознакою для відображення власних політичних інтересів поза зв'язком з адміністративно-територіальним устроєм. Важливою рисою такого підходу є комунікативність. Адже саме політичні комунікації формують суспільство, котре представляє собою географічно компактний згусток політичних комунікацій. Основним результатом такої діяльності виступає політична взаємодія територіального рівня з метою або консолідації суспільства або виділення рис його поляризації в результаті взаємного відштовхування проживаючих на сусідніх територіях соціальних груп (це власне і буде суспільно-територіальним ефектом, що може мати різновекторне спрямування, формуючи активізацію та актуалізацію геополітичного простору).

Власне риса ідентичності часто виступає ключовим індикатором політико-географічного розуміння території (прикладом можуть бути процеси «регіоналізму» або «націоналізму», що свідчать про більш високий рівень розвитку політичних регіональних інтересів суспільства).

Опираючись на усупільнений підхід, можна розглядати територію як елемент політичної еліти – політичне лідерство, що може мати загальнодержавний або субрегіональний характер.

Водночас в політико-географічних дослідженнях можна виділити і контекстний підхід до сутності поняття території, – згідно з яким територія може бути оцінена в політичному контексті. Така оцінка території сьогодні можлива виходячи з того, що спосіб існування сучасного суспільства формує «транслокальні» зв'язки між суспільними індивідами, що мешкають в різних регіонах, але мають схожі або однакові запити та потреби. Тому територія в даному контексті відзначається значною розмитістю географічних контурів та представляється в більш складному вимірі – вона виступає багатовимірним виміром політичних суб'єктів, що мають незначні внутрішні зв'язки. Це пов'язно з тим, що територія не втратила своєї значущості з позиції комунікаційного ефекту і водночас політичні явища та процеси не втратили свого зв'язку з територією в умовах консолідованого суспільства.

Висновки. Концепція поняття «території» в політико-географічних дослідженнях виступає релевантною з позиції використання просторових конструкцій місця. Якщо оцінювати територію як площину, то традиційно відбувається спрощена оцінка суспільно-політичних процесів, що можуть екстраполюватися в одну точку. При трьохмірному аналізі можна проводити ієрархію територіальних рівнів політико-географічних досліджень та наявність між ними владних відносин підпорядкування та взаємного впливу.

Список використаних джерел

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 380 с.
2. Дністрянський М.С. Політична географія та геополітика України: Навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 344 с.
3. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник. – Одеса: Астропритн, 2005. – 632 с.
4. Туровский, Р. Ф. Центр и регионы: проблемы политических отношений [Текст]: моногр. / Р. Ф. Туровский ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 399 с.
5. Шаблій О.І. Основи суспільної географії. 2-ге видання. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 296 с.
6. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

ПЕРСПЕКТИВЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ДИНАМИКИ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ОСВОЕНИЯ ПРИБРЕЖНЫХ ЗОН СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В ПОЗДНЕМ ГОЛОЦЕНЕ

Постановка проблемы. При суммарной скорости погружения прибрежных зон, которую оценивают в 3,5 м за тысячелетие, многие античные города Средиземноморья (не менее 35 крупных), Северного и Восточного Причерноморья лежат ныне под водой в среднем на глубине 6-7 м [16]. Считается [1], что в античное время уровень Черного моря был ниже современного, как минимум, на 5 м и за прошедшие 2,5 тыс. лет в результате повышения уровня моря (трансгрессия), опускания суши (тектоника), разрушения берегов (абразия), осадконакопления и других геологических процессов береговая линия моря и причерноморских лиманов в деталях существенно изменилась.

Как отмечено в новой работе [17] вопрос о факторах, обуславливающих неравномерность подъема уровня, остается открытым и одно из направлений в изучении изменений уровня Черного моря в голоцене связано с детализацией геоморфологических, литолого-фациальных и историко-археологических данных для однородных в тектоническом отношении участков побережья в качестве основы для оценки относительной роли климатического и неотектонического факторов в развитии голоценовой трансгрессии Черноморского бассейна.

Проблема достоверной реконструкции ландшафтной обстановки в контактной зоне “суша-море” по историко-географическим этапам может быть решена только на основе междисциплинарного – геоархеологического подхода, так как взаимодополняющий комплекс естественнонаучных методических приемов должен сочетаться с датировками по шкале абсолютного времени.

Анализ последних публикаций и исследований. Современный облик береговой зоны Причерноморья формировался на протяжении последних 5,5-5 тыс. лет, когда уровень Черноморского бассейна впервые достиг современных отметок (или даже превышал их на 1,5-2,0 м) с перерывами на стадиях регрессий [14]. За последние 2500 лет динамика уровня Черноморского бассейна частично соотносится с двумя регрессивными спадами и двумя трансгрессивными фазами. От рубежа IV-III вв. до н.э. стала формироваться с уровня, близкого с

современного или немного (1-2 м) превышающего его, регрессия, названная [7] ольвийской. Она достигла своего максимума (примерно -8-÷10 м) к середине или к концу I в. до н.э. (П.В. Федоров [20] называет эту регрессию фанагорийской, когда 3-2 тыс. л.н. уровень моря понизился до 5-7 м). Другие авторы допускают падение уровня моря до отметок минус 3-5 м. Низкий уровень Черноморского бассейна продолжался около 500 лет, т.е. всю доримскую эпоху [3]. По результатам описаний кернов на северо-западном шельфе и в причерноморских лиманах, а также данных радиоуглеродного датирования отложений достаточно уверенно выделяют [9] такие регрессивные полуфазы, как фанагорийская – ольвийская (2,7-2,1 тыс. л.н.) и средневековая (800-500 л.н.). Фанагорийскую регрессию сменила послеольвийская (нимфейская (по П.В. Федорову)) трансгрессия высотой около 2 метров, которая началась в I в. н.э. и, развиваясь до XVI в., почти достигла современного уровня. К.К. Шилик [21] отмечает, что нимфейская трансгрессия в районе Ольвии началась с I в. н.э. с уровня 7-9 м ниже современного. По другим данным [3] к рубежу нашей эры подъем уровня моря достиг минус 4-5 м. В первом приближении величину относительного повышения уровня моря за последние 1,5-2,0 тыс. лет, отражающую суммарный эффект эвстатического подъема уровня и общего неотектонического погружения прибрежной полосы суши, можно оценить в 4-5 м [2].

Колебания уровня Черноморского бассейна проявились как в циклическом строении донных отложений, так и в формировании берегов лиманов. Реконструкция хода уровня Черного моря в голоцене, основанная на использовании помимо традиционных геологических методов сведений о физических свойствах донных отложений лиманов, а также о составе и характере метаморфизации содержащихся в них поровых вод [4], была дополнена данными П. В. Федорова (1960), А. Б. Островского (1971). Совмещенные кривые колебания уровня Черноморского бассейна [11], показывают, что в античную эпоху происходили очень динамичные изменения уровня моря, охватившие фазу резкого подъема от минимального уровня в фанагорийской регрессии до максимума нимфейской трансгрессии, что посередине временного охвата отразилось в потеплении климата до нынешних условий и пике увлажнения (у П. В. Федорова) или его приближении к современности (у других авторов). Таким образом, одной, но не единственной причиной погружения территории древних городов являются эвстатические колебания уровня моря, детерминированные преимущественно климатическими факторами.

Но при общей направленности голоценовой трансгрессии Черного моря, характеризующейся наложением на общий подъем уровня моря периодической составляющей, вероятно климатически обусловленной, необходимо учитывать влияние нисходящих неотектонических движений на высотное положение голоценовых береговых линий. На различных участках побережья эти движения значительно дифференцированы: от минимальных у Сухуми, Анапы, Феодосии до максимальных у Поти и Одессы [5]. В Крыму и на северо-восточном Черноморском побережье причиной погружения античных колоний под уровень моря считается [24] активизация сейсмостектонических и гравитационно-тектонических процессов в пределах Черноморской впадины с I в. до н.э. по IV-V вв. н.э.

В настоящее время уровень моря повышается в связи с начавшейся Ейской трансгрессией. При существующих темпах повышение уровня прогнозируется [6] рост абсолютного уровня Черного моря (с учетом движений земной коры) на 15 см к 2050 г.

Подводные археологические обследования могут существенно дополнить палеогеографические представления о положении береговых линий на разных участках побережья Черного моря в античную эпоху.

Из трех разновозрастных террас вблизи Ольвии, третья, ныне находящаяся под водой, возникла при уровне моря на 3 м ниже современного, в XIV-XV вв. н.э. [22]. К востоку от “пристани” Ольвии (в 180 м от берега) обнаружен [23] непереотложенный культурный слой, который прослеживается на дне Бугского лимана от уреза воды до глубины около 1 м. Исследования геолокатором показали, что в античное время берег отстоял от современного у Северной балки на 500 м, против центра Ольвии – на 300-320 м, у южного мыса и в районе Заячьей балки – на 400 м.

Глубина нахождения затопленных археологических объектов IV-I вв. до н.э. на побережье Таманского п-ва (у Патрэя и Фанагории) позволяют с достаточной определенностью оценить изменения положения относительного уровня моря со второй половины I тыс. до н.э. по II-III вв. н.э., которое было от 5,5-4,5 до 3,0-2,5 м ниже современного, что удовлетворительно согласуется с оценками положения уровня на основе литолого-фациальных и геоморфологических индикаторов [17].

Анализ стратиграфических данных [10, с. 24] показал, что уровень моря вблизи Керкинитиды во второй половине VI в. до н.э. наводился приблизительно на отметке минус 2 м, а, следовательно, конфигурация побережья у Евпатории лишь незначительно отличалась от

современной: кромка берега в то время проходила на расстоянии не более 100 м от настоящей.

К началу греческой колонизации Северного Причерноморья значительное снижение уровня Черноморского бассейна привело к увеличению площади суши и в это же время резко изменился климат Европы, который стал более влажным и холодным, а полноводность речной сети значительно выросла [15]. Это, наряду с понижением базиса эрозии и распашкой степей на водосборах коротких береговых оврагов должно было ускорить темпы прироста их вершин.

Цель работы – определить перспективы достоверной реконструкции ландшафтной обстановки в контактной зоне “суша-море” по историко-географическим этапам на основе геоархеологического подхода.

Методы и подходы. Совмещением изогипс и изобат в контактной зоне “суша-море” можно составить первичное представление о геоморфологической предрасположенности в реализации тех или иных сценариев положения береговой линии при изменении уровневого режима водных объектов. Определенное значение в анализе могут иметь разновременные гипсометрические и батиметрические карты. Результаты крупномасштабного картографирования XIX в. (съемки Менде) являются ценным источником, хотя при их использовании возникают определенные трудности, связанные с распыленностью источников, отсутствием их четкой классификации, неразработанностью критериев оценки объективности и полноты описаний различных сторон естественно-географической среды [8]. Оценка морфометрических характеристик современного рельефа и изучение гидролого-геоморфологических процессов могут быть основаны на построении цифровых моделей рельефа (ЦМР). Однако при создании ЦМР на основе оцифровки крупномасштабных топографических карт возникает проблема гидрологической корректности ЦМР [19]. При всем этом уже стало реальностью использование цифровых аэрокамер и их совместное использование с воздушными лазерными системами для получения текстурированных трехмерных моделей. По результатам перспективной аэросъемки с получением цифровых топографических планов и ортофотопланов можно провести актуализацию высокодетальных картографических материалов.

Для дешифрирования систем землеустройства в постантичных ландшафтах нами использованы архивные аэрофотоснимки (АФС) масштаба 1:28 000 и современные космические снимки из портала *Google Earth* и ресурса *TerraLook*.

Результаты и их обсуждение. Район исследования находится на правом берегу Бугского лимана, между селами Парутино и Днепровское (Очаковский р-н Николаевской области). Это южная часть сельской округи Ольвии Понтийской – античной греческой колонии, основанная в первой четверти VI века до н. э.

Важно отметить, что в античную эпоху развития Северного Причерноморья (VII в. до н.э. – IV в. н.э.) ландшафтопреобразующая деятельность человека была преимущественно сосредоточена в прибрежных зонах. Так, система регламентированного землеустройства сельской округи Ольвии, хорошо изученная в планировочном отношении методами дистанционного зондирования Земли, не распространялась на правобережье Бугского лимана дальше прибрежной полосы шириной до 8-9 км (в современных реалиях конфигурации береговой линии). Если низкие террасы (как в Ольвии “Нижний город” с портом на площади более 25 га) оказались частично затопленными в римское время – раннее средневековья при пике нимфейской трансгрессии в VI в. н.э., а также в последние 500 лет, то коренные берега при более высоких уровнях вод стали более активно подвергаться абразии и отступать.

На всей территории, входившей в сельскую округу Ольвии, представляется уникальным выбранный нами ключевой участок – “Крестовый овраг”. Здесь до настоящего времени неплохо сохранились и достоверно выявляются аэрокосмическим зондированием геометрические текстуры, которые обусловлены планомерным межеванием земель для сельскохозяйственной деятельности (рис., А). Необычная геометрия тальвегов эрозионных форм, что в частности, закреплено и в названии балочной системы, известном по картографическим источникам с середины XIX в., объяснена тем, что вершины эрозионных врезов находят свое продолжение в следах древних дорог и межевых границ, прослеживающихся на пашне при дешифрировании аэрофотоснимков. Вероятно, промоины врезались по микроуглублениям вверх по склону и их вершины на АФС сочленены с концами темных полос. По завершении процесса обвалования наделов 25-24 веков тому назад произошли коренные изменения траекторий и рассредоточения склонового стока воды от водораздельных пространств к побережью лиманов, в определяющей степени заданное геометрией межевой системы. Изучение ритмики голоценового почвообразования в Побужье с помощью геoarхеологического подхода [13] показало, что начальный этап античного земледелия пришелся на этап общего похолодания и гумидизации вплоть до 2310±60 ВР, когда кратковременная аридизация (на 270 лет) вновь сменилась гумидизацией

до 1850±60 ВР. Таким образом, в античное время трансформация условий стокообразования на распаханых водосборах вполне могла быть усилена более высоким эрозионным потенциалом осадков.

Рис. Сопряженность следов античного размежевания земель с антропогенно обусловленными эрозионными формами (А) и реконструкция античного землеустройства (Б) в урочище “Крестовый овраг”.

Вдольбереговая зона, не вовлеченная в античное время в обработку, из-за послеольвийской трансгрессии и абразии берегов продвинулась вглубь суши до 300-400 м. По ориентации древних дорог, параллельных берегу, и следов межевания на обособленных межовражных плато можно судить о предполагаемом положении вершин эрозионных форм в древности.

Косвенным аргументом в пользу большой продолжительности эрозионных процессов на водосборе “Крестового оврага” при их невысоких темпах является сопоставление выполненного расчета потенциального смыва почвы по логико-математической модели Г.И. Швевса с результатами оценки эрозионно-аккумулятивного процесса в замыкающем створе. Так, на водосборе “Крестового оврага” при длине линии тока 485 м и средней крутизне 0.825% среднегодовой модуль ливневого смыва почвы (даже без почвозащитной эффективности

растительности) не превышает 2 т/га, а мощность педолитоседиментов в днище балки достигает 2,33 м. Это явное несоответствие эрозии и аккумуляции при длительности текущего этапа земледельческого освоения территории в 120-150 лет, если, конечно, не учитывать предысторию хозяйственных воздействий.

Две вершины Крестового оврага имеют длину по 720 м каждая, а у двух поперечных ответвлений общая длина 600 м. Максимальный врез овражной системы достигает 35 м. В древности уровень воды в Бугском лимане был намного ниже современного и берег в античности был расположен не менее чем на 200-300 м дальше к востоку. Поэтому логично предположить, что устье Крестового оврага могло находиться не менее чем в 53 м от современного берега (см. треугольник на рис., Б).

Натурные исследования в Молдавии показали, что среднегодовой прирост донных оврагов вершиной колеблется от 1 до 8,5 м [18]. В этой связи среднемноголетние оценки интенсивности роста линейных форм эрозии дают огрубленные представления из-за усреднения колебательных составляющих процесса и невозможности учета стадий оврагообразования в процессе саморазвития. Тем не менее, в данном случае пересечение оврагами межевых границ античного землеустройства позволяет выполнить для Крестового оврага среднемноголетнюю оценку вершинного прироста на протяжении 2,5 тыс. лет, преимущественно обусловленного агрогенной трансформацией водосборной площади. Она составляет 1,85 м/год. Таким образом, за 21 век от начала нимфейской трансгрессии среднемноголетняя интенсивность абразии правого берега Бугского лимана можно ориентировочно оценить в 2,5 мм/год.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Перспективы повышения достоверности реконструкций положения береговой линии в динамичном экотоне “суша-море” по историко-географическим срезам авторы связывают с расширением возможностей мультидисциплинарного – геоархеологического подхода за счет более глубокого применения новых технологий: спутникового позиционирования, ГИС-технологий и дистанционного зондирования Земли. Применяя в качестве топоосновы текстурированные трехмерные модели, созданные за счет совместного использования цифровых аэрокамер и воздушных лазерных систем, появляется возможность моделировать сценарии трансгрессий-регрессий Калькулятором раstra (ArcToolbox\spatial analyst\Алгебра карт) в ArcGIS. Для воссоздания пространственно-временной картины формирования трансгрессивных фаз, устанавливаемых по раковинному материалу из древних береговых валов, помимо широко практикуемой геохронологической привязки

ГЕОГРАФІЧНІЙ АНАЛІЗ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ

литофациальных комплексов на основе ¹⁴C-датирования раковинного материала и органических остатков, новые возможности открывает использование педохронологического метода, который широко применялся для датировки “немых” археологических памятников [12].

Список использованных источников:

1. Агбунов М.А. Античная география Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1992. – 240 с.
2. Балабанов И. П., Поротов А. В., Горлов Ю. В., Кайтамба М. Д. Эволюция Сухумского побережья в позднем голоцене // Вестник МГУ. Серия 5. География. – 2004. – № 2. – С. 55-63.
3. Бруяко И.В., Карпов В.А. Древняя география и колебания уровня моря // Вестник древней истории. – 1992. – №2. – С. 87-97.
4. Воскобойников В.М., Ротарь М.Ф., Конигов Е.Г. Связь ритмичности строения толщ голоценовых илов Причерноморских лиманов с колебательным режимом уровня Черного моря. – М., 1982. – С. 264-275.
5. Горячкин Ю.Н. Современные вертикальные движения земной коры на побережье Черного моря // Геология и полезные ископаемые Мирового океана. – 2008. – № 3. – С. 84-89.
6. Горячкин Ю.Н., Иванов В.А. Уровень Черного моря: прошлое, настоящее и будущее. – Севастополь: МГИ НАН Украины, 2006. – 210 с.
7. Иванов Г.И., Шмуратко В.И. Об особенностях колебаний уровня Черного моря в послеледниковое время // Водные ресурсы. – 1982. – №3. – С. 139-146.
8. Истомина Э.Г. Архивные материалы как источники по изучению природопользования и изменения среды России в XVII-XIX в. // Итоги науки и техники. Сер. Палеогеография. – М.: ВИНТИ, 1991. – Т. 8. – С. 54-72.
9. Конигов Е.Г. Колебания уровня Азово-Черноморского бассейна и миграции береговой линии в новоэвксине и голоцене // Геология и полезные ископаемые Мирового океана. – 2005. – № 2. – С. 68-75.
10. Кутайсов В.А. Античный город Керкинитида. – Киев: Наукова думка, 1990. – 176 с.
11. Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья: географические основы хозяйственного освоения. – Л.: Наука, 1988. – 304 с.
12. Лисецкий Ф.Н. Воспроизводство почв в степных экосистемах разного возраста // Сибирский экологический журнал. – 2012. – Т. 5. – № 6. – С. 819-829.
13. Мацібора О.В. Еволюція голоценових ґрунтів Побужжя як відображення змін фізико-географічних умов. Автореф. дис. канд. геогр. н. – Київ, 2013. – 24 с.
14. Моргунов Ю.Г. Тектоника и история развития северо-западного шельфа Черного моря. – М., 1981. – 214 с.
15. Ольховский В.С., Храпунов И.Н. Крымская Скифия. – Симферополь: Таврия, 1990. – 128 с.
16. Орленок В.В. Вода в истории Земли и планет. – М.: КНОРУС, 2012. – 168 с.
17. Поротов А.В. Изменения уровня Черного моря в голоцене на основе геоархеологических индикаторов // Вестник Московского университета. Серия 5: География. – 2013. – № 1. – С. 76-82.
18. Рожков А.Г. Интенсивность роста оврагов в Молдавии // Эрозия почв и русловые процессы. 1973. – Вып. 3. – С. 87-104.
19. Современные проблемы эрозиоведения / Ф.Н. Лисецкий, А.А. Светличный, С.Г. Черный / Под ред. А. А. Светличного. – Белгород: Константа, 2012. – 456 с.
20. Федоров П.В. Послеледниковая трансгрессия Черного моря и проблема изменений уровня океана за последние 15 000 лет // Колебания уровня морей и океанов за 15 000 лет. М.: Наука, 1982. С. 151-156.
21. Шилик К.К. Изменение уровня Черного моря в позднем голоцене и палеотопография археологических памятников Северного Причерноморья

- античного времени // Палеогеография и отложения плейстоцена южных морей СССР. – М.: Наука, 1977. – С. 158-163.
22. Шилик К.К. История с географией Березани // Природа. – 1988. – №11. – С. 86-90.
23. Шилик К.К. К палеогеографии Ольвии // Ольвия. – Киев: Наукова думка, 1975. – С. 51-91.
24. Штенгелов Е. С. Прогноз активизации современных геологических процессов в Северном Причерноморье // Доклады Академии наук. – 1993. – Т.328. – № 3.– С. 369-372.

УДК 911.3:711.1.25

Д. С. Мальчикова, О. Г. Топчієв

*Херсонський державний університет,
esgeogr@ksu.ks.ua*

ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ У ХХ СТ.

Сучасна регіональна ситуація в Україні сформовані у визначальній мірі внаслідок особливостей управління регіональною економікою в радянський період, коли основна увага приділялася вивченню теорії й розробці практичних рекомендацій, що стосуються територіального відтворення, управління ресурсами й розміщення виробничих факторів. Разом з тим багато питань удосконалення управління регіоном, зокрема, створення ефективної системи планування територій залишалися недостатньо вивченими в науці й розробленими - у практичній діяльності. Ці питання стають особливо актуальними з оглядку на те, що і територію вже давно характеризують не просто як геопросторовий базис життєдіяльності суспільства та біологічно продуктивний субстрат, а аналізують як унікальний і своєрідний ресурс з наявністю чотирьох головних характеристик: ресурсного потенціалу місця (місцеположення) території; потенціалу природних (землі) та соціально – економічних ресурсів території; потенціалу ємкості території для розселення і головних видів економічної діяльності; потенціалу ємкості території залежно від рівня її господарського освоєння та інтенсивності землекористування.

Бачення території як найбільш потужного інтегрального регіонального ресурсу визначає необхідність географічного переосмислення складної міждисциплінарної категорії «планування територій», вивчення досвіду і пошук нових теоретичних, методологічних і методичних засад планування територій на різних рівнях організації життєдіяльності суспільства, в регіонах з різною стратегією соціально-економічного розвитку.

У СРСР управління територіальним плануванням здійснювалось централізовано, містобудування та районна планіровка (на перших етапах якої об'єктами були не території адміністративних одиниць, а промислові зони, райони, урбанізовані ареали) регулювалися системою регламентуючих документів (будівельні норми та різні інструкції), які забезпечували перш за все необхідну систему організації життя населення, умови життєдіяльності міст і поселень, просторову організацію населених місць. В радянських умовах ідеї раціонального підходу, які служили на Заході орієнтирами містобудування, стали засобами раціоналізації єдиного державного підходу. Командно-адміністративна система породила складно організовану, деталізовану за багатьма позиціями систему планування територій, в якій домінував галузевий підхід.

Додамо, що у радянській економіці основний вплив на розвиток регіонів держава робила через галузеву політику. Проблеми регіонів, їхня специфіка враховувалися в ході розробки галузевих і державних планів. Визначальна роль належала народногосподарському й галузевому плануванню. Регіональне планування у тому вигляді, як воно здійснюється в країнах з ринковою економікою, було відсутнє. Це було зумовлено, насамперед, адміністративно-командним, централізованим характером управління економікою країни.

У різні періоди існування СРСР значення планування територій було різним, залежно від змін в радянській регіональній політиці. Характерним для процесу цих змін (за винятком періоду війни та післявоєнної відбудови (1941-1952 рр.) є коливання від пріоритетного положення регіонального підходу в економічній політиці (1930-ті рр., 1957-1965 рр., 1980-ті рр.) до посилення централізації й галузевого управління (1940-і роки; 1966-1980 рр.). Відповідно до цього змінювалися й підходи до планування територій.

На першому етапі соціалістичного будівництва було проголошене завдання нового районування, були утворені вісім великих економічних районів. Посилення районного підходу супроводжувалося організацією управління на місцях, істотним підвищенням статусу регіонального планування. Основну частину плану ГОЕЛРО (1921 р.), що представляла собою перший досвід розробки єдиного державного плану відродження й перебудови народного господарства, становили прогнози на 10-15 років у регіональному розрізі. Передбачалася не тільки електрифікація країни, але й докорінна реконструкція всіх галузей економіки (переважно - зростання важкої промисловості), раціональне розміщення промислових підприємств по всій території. У перших п'ятирічних планах країни докладно розроблявся територіальний розріз.

Ідеологія радянської системи планування територій формувалася на роботах В.І.Леніна, Г.М.Кржижановського, В.І.Вернадського, І.Г.Александрова, М.М.Колосовського. У якості короткострокової цілі планування називалося розв'язання двох найважливіших проблем - паливної й продовольчої, у якості середньострокової - розвиток внутрішнього ринку й самопостачання всіма найголовнішими видами сировини й промислових товарів, електрифікація, укрупнення виробництва та раціональне розміщення промисловості з метою мінімізації транспортних витрат і витрат праці, у якості довгострокової - перехід з аграрної в індустріальну стадію розвитку за рахунок зміни суспільних відносин і науково-технічного прогресу.

В зв'язку з цим було створено три організації:

1) Комісія В.І.Вернадського в Академії наук (Комісія з вивчення природних продуктивних сил - КЕПС) повинна була забезпечити систематичне вивчення й обстеження природних ресурсів (природних продуктивних сил).

2) Державна комісія з електрифікації (ГОЕЛРО) під керівництвом Г.М.Кржижановського повинна була розробити план електрифікації промисловості, транспорту й землеробства з урахуванням використання непершокласних сортів палива (торф, вугілля гірших сортів).

3) Комітет державних споруд ВРНД (Комдержспор), разом з Комісією з економічного районування І.Г.Александрова, повинен був створити просторовий план розвитку Росії й забезпечити його реалізацію.

Згодом ГОЕЛРО була перетворена в Держплан (Державний плановий комітет), а Комдержспор у Держбуд (Державний комітет з будівництву), і сформувалася трьохрівнева структура планування територій, у якій Академія наук забезпечувала ідеологію й довгострокове планування (прогнозування) на 10-50 років вперед, Держплан відповідав за середньострокове галузеве й планування територій (5-10 років), Держбуд за розробку й реалізацію просторових планів будівництва (від 1 року до 5 років і більше залежно від територій і об'єктів будівництва). Кожна з організацій мала свою систему спостереження й контролю за реалізацією планів (експедиції Академії наук, статистичні управління Держплана, архітектурно-планувальні управління Держбуду). Таким чином, у СРСР діяла повністю сформована структура планування територій. Ключовими організаціями в системі були КЕПС (Академія наук), РВПС (Рада по вивченню й організації продуктивних сил) у системі Держплана, ЦНДІП містобудування (Центральний науково-дослідний інститут по проектуванню міст) у системі Держбуду СРСР.

Окремо потрібно відзначити роль географічної науки у розбудові системи планування територій. У різні часи географи обслуговували різні запити й потреби суспільства, що постійно змінювались, більшою чи меншою коригувались новими загальнонауковими підходами і концепціями, змінювали і розвивали свою теорію та методологію, методичні засоби та інструментарій дослідження. Сучасний етап розвитку українського суспільства в умовах незалежності і переходу до нових концепцій та моделей суспільного розвитку спричинив масштабні та багатовекторні зміни у всіх соціальних, економічних та територіальних процесах держави. Відповідно, провідною робочою парадигмою географії стає концепція планування територій. Географічна [9] та управлінська [3] практика останніх десятиріч переконливо свідчить, що планування територій виходить на передній план у розв'язанні актуальних і гострих проблем екологічного оздоровлення та загального впорядкування середовища життєдіяльності людей.

В радянські часи помітного розвитку набула так звана конструктивна географія району (основоположником якої став Богорад Д.І. [2]), зокрема, у вигляді районної планіровки (планування), яка займалась розробленням проектів перспективного розвитку планіровочних (планувальних) районів, обґрунтуванням схем раціонального використання природного середовища, розселення населення, розміщення виробництва.

Протягом 1930 – 1980-х років вітчизняні географи й містобудівники розробляли планувальні схеми для приміських зон великих міст, міських агломерацій, промислових густозаселених районів, курортних зон. Особливість таких планувальних розробок полягала у відносно невеликих просторових розмірах та переважно крупних географічних масштабах досліджень. Зрозуміло, що цей науковий напрям ґрунтувався на методологічних засадах централізованого планового господарства і являв собою планування територій “соціалістичного зразка”, хоча його методичний арсенал зберігає свою цінність і в наш час. В сучасних умовах така методологія вочевидь застаріла і за віком, і за цільовими настановами, і за змістом, оскільки планування територій нашого часу орієнтоване вже на ринкову економіку.

Основними результатами роботи організацій і установ планування територій були довгострокові прогнози й комплексні програми розвитку галузевих комплексів, республік, великих економічних районів і територіально-виробничих комплексів (КЕПС), схеми розвитку й розміщення продуктивних сил (РВПС) і схеми, проекти районного планування й генеральні плани міст (Центральний науково-дослідний і

проектний інститут по проектуванню міст). Із часом у кожній організації виробилася самостійна ідеологія й методи проведення робіт і подання результатів в органи управління (партійні комітети різних рівнів - від міського до ЦК КПРС).

Починаючи із середини 1930-х років регіональний підхід поступово втрачає своє значення. Провідною територіальною ланкою були проголошені союзні республіки, однак їх повноваження щодо регулювання в економічній сфері були значно урізані в порівнянні з економічними районами на початку 1930-х років. Основна роль в управлінні й плануванні була віддана галузям.

Результатом такого підходу до регулювання економіки регіонів були територіальні диспропорції в розвитку економіки країни, диференціація економічних районів за рівнем соціально-економічного розвитку. Істотних диспропорцій між розвитком галузей сфери матеріального виробництва й сфери послуг в окремих регіонах вдалося уникнути через систему так званих соціальних нормативів. При цьому фінансові кошти на будівництво житла й об'єктів соціальної сфери виділялися по двох каналах: у складі галузевих планів капітального будівництва й через фінансування територіальних планів.

Відзначимо, що основу академічного планування й прогнозування в радянський період становили три напрямки ідей і відкриттів. Перший напрямок відображав нові підходи до використання природних ресурсів (технологічні відкриття), другий - відкриття джерел сировини (геологічні й інші), третій - ідеї в області розвитку й розміщення продуктивних сил (тобто найбільш ефективного просторового сполучення джерел сировини з технологічними відкриттями). Сполучення технологічних, сировинних і просторових ідей досягалося в довгострокових прогнозах і комплексних програмах розвитку галузей і територій.

Якщо в Академії наук прогноз формувався від ресурсів і технологій, то галузеве й планування територій Держплану враховувало три базисних фактори - зміна чисельності населення, зростання потреб і досягнутий рівень виробництва. Насамперед розроблявся прогноз зміни чисельності населення країни й статеві-вікового складу (зміни демографічної структури) і нормативи забезпечення населення основними товарами й послугами. Добуток чисельності населення відповідних статеві-вікових груп на нормативи показував необхідний обсяг товарів і послуг. Зіставлення необхідного обсягу з існуючим дозволяло виявити недолік товарів і послуг, що повинен був ліквідований шляхом створення нових виробничих потужностей або підвищенням продуктивності праці й економії сировини на існуючих

виробництвах. У випадку створення нових виробничих потужностей міністерства давали доручення своїм галузевим інститутам на розробку проектів і складали списки підприємств, що планувалося збудувати у відповідному році. Ув'язування між новими виробництвами, трудовими ресурсами, джерелами сировини, можливостями будівельних організацій, пропускну здатністю транспортних магістралей і інших учасників реалізації проектів досягалася складанням міжгалузевих і міжрегіональних балансів і схем розвитку й розміщення продуктивних сил. Таким чином, ресурсно-технологічний і демографо-економічний прогнози Академії наук і Держплана створювали основу для детальних схем і проектів районного планування Держбуду.

Як основні критерії відбору ідей і варіантів галузевих і територіальних планів використовувалися критерії максимізації використання сировинних ресурсів країни, особливо північних, східних і південних районів, при мінімізації витрат на їх освоєння. Таким чином, основна просторова ідея містилася в максимальному екстенсивному освоєнні всієї території країни, основна соціальна ідея - у переміщенні населення із центра й головної смуги розселення на окраїни, основна технологічна ідея - у використанні нових і новітніх технологій, максимізуючих використання енергетичного й сировинного потенціалу країни, а основна економічна ідея - у мінімізації витрат на реалізацію всіх вищезгаданих ідей.

В 1980-х роках були розпочаті нові зусилля по підвищенню статусу регіонального планування. Відповідно до постанови ЦК КПРС И Ради Міністрів СРСР №695 від 12 червня 1979 р. «Про поліпшення планування й посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якість роботи» союзні міністерства й відомства повинні були поліпшити розробку проектів планів розвитку галузей у територіальному розрізі й забезпечити спільний розгляд їх з Радами Міністрів союзних республік; повідомляти їм контрольні цифри й основні показники проектів і затверджуваних планів об'єднань, підприємств і організацій союзного значення. Аналогічні матеріали низових виробничих ланок повинні були направлятися в місцеві планові комісії.

Був визначений порядок розробки й розгляду передпланових і планових документів на рівні регіональних органів. Як вихідні умови регіонального планування передбачалася обов'язкова розробка союзними й республіканськими плановими органами територіальних балансів виробництва й розподілу найважливіших видів продукції; схем оптимальних вантажопотоків; цільових комплексних територіальних програм по великих проблемах і найважливіших територіально-

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

виробничих комплексах (ТВК); зведених планів капітального будівництва цих ТВК; схем розвитку й розміщення галузей народного господарства й галузей промисловості, а також територіальних схем, і в першу чергу по районах Сибіру й Далекого Сходу; виділення в проектах планів міністерств і відомств показників по ТВК цих районів. Наявність таких планових і передпланових документів повинна була полегшити розробку планів, особливо комплексних планів економічного й соціального розвитку регіонів.

У складі державного плану соціально-економічного розвитку країни одним зі складових елементів був блок «Плани розвитку регіонів країни», включаючи плани розвитку союзних республік, а усередині республік - країв, областей, автономних республік і т.п. Однак ці плани не носили директивного характеру й не мали відповідальних виконавців, тому планування територій відіграло допоміжну роль при обґрунтуванні державних планів.

У цей же час був прийнятий ряд нормативних документів, що регулюють діяльність регіональних органів по планомірному розвитку народногосподарських комплексів на підвідомчій їм території. Передбачені міри були спрямовані на вдосконалення планування й управління в територіальному розрізі, зростання фінансових можливостей місцевих Рад, збільшення їх прав у здійсненні покладених на них функцій по територіальній організації виробництва. Виконкомам обласних, крайових, районних і міських Рад ставилося в обов'язок складання й затвердження поточних і перспективних планів економічного й соціального розвитку, організація й координація реалізації цих планів, затвердження звітів про їх виконання. Місцевим органам влади давалося право розглядати плани підприємств і організацій вищестоящого підпорядкування для вживання необхідних заходів по раціональному сполученню територіального й галузевого планування. На практиці реалізувати ці вказівки було неможливо. Тому регіональні органи влади могли подавати у вищестоящі організації лише свої пропозиції про коректування галузевих планів, які враховувалися в наступному циклі планування.

До числа важливих шляхів удосконалення радянського планування територій відноситься розробка планів розвитку республік, країв, областей, районів і міст. Значного розмаху цей напрямок планування набув в 1980-ті роки в Ленінградській області, у республіках Прибалтики, у м. Москва й інших регіонах. При розробці територіальних планів розвитку використовувався або комплексний підхід, тобто в нього включалися основні економічні й соціальні показники; або програмно-цільовий підхід, коли планом передбачалося

вирішення великої економічної або соціальної проблеми (економія ресурсів, підвищення якості продукції, поліпшення житлового будівництва й т.д.)

Завдяки здійсненню регіональних планів і програм були досягнуті певні економічні й соціальні результати, однак говорити про їхній глибокий вплив на структурні й соціальні перетворення територій за рідким винятком не доводиться. Причиною цього була знову ж другорядна роль, що приділялася цим планам у порівнянні з галузевими, у зв'язку із чим їхнє фінансування здійснювалося по залишковому принципу. На практиці це призводило до невиваженості фінансових ресурсів на реалізацію планованих заходів (як правило, соціальних).

Особливо яскраво недоліки галузевого підходу до планування територій проявилися під час вирішення геоекологічних проблем і охорони навколишнього середовища засобами планування територій. У схемах та проектах районного планування (або планіровки) на всіх територіальних рівнях розділ «Охорона навколишнього середовища» був незамінним та обов'язковим, разом з тим, заходи з охорони довкілля, раціонального використання різноманітних ресурсів території розглядалися в галузевому контексті. Так, до основних екологічних завдань при проектуванні та плануванні було віднесено:

- захист повітряного басейну від забруднення при розміщенні промисловості;
- охорона водного басейну, ґрунтово-рослинного покриву, тваринного світу;
- покращення санітарно-епідеміологічного становища;
- охорона пам'яток історії і матеріальної культури;
- створення системи територій, що підлягають особливій охороні;
- складання комплексної схеми охорони навколишнього середовища району.

Зауважимо, що, як правило, своє вирішення ці завдання знаходили в розрізі конкретних міністерств і відомств, не маючи відображення на рівні розробки і впровадження моделей раціональної територіальної організації природокористування в системі «природа-суспільство», розроблених в контексті ідей еколого-соціально-економічної рівноваги. Зазначимо, що наслідки такого галузевого підходу спостерігаємо і зараз, коли, наприклад, маємо перелік об'єктів екологічної експертизи, до якого не включено території адміністративних регіонів як можливий та необхідний об'єкт експертизи.

Цікавим став свого часу досвід литовських географів та архітекторів [4], які ще у 1980-х рр. Розробили *концепцію краєустрою*, що представляла собою певне узагальнення прогресивних тенденцій

планування територій республіки, наявних з середини ХХ ст. Уявлення про ідеї, принципи, критерії, викладені у цій концепції, дають такі тези:

1. Краєустрій - це територіальна організація діяльності суспільства з розробкою перспективних планувальних моделей формування культурного ландшафту або його компонентів. У вузькому науковому змісті це слово охоплює лише систему робіт з планування територій, у широкому практичному - і реалізацію останнього.

2. Комплексність є лише ознакою якості планування територій, а не її сутністю, і не може бути критерієм виділення краєустрою як особливої дисципліни, оскільки всі роботи з територіального проектування вирішують питання устрою краю, тобто є краєустрійними, незалежно від того, який рівень комплексності в них досягнуть,

3. Методичним ядром структури краєустрою є комплекс таких дисциплін: суспільна географія, геобіологія, геоеконіміка, ландшафтна географія й ландшафтна архітектура. Це свого роду основні територіальні інтегратори всіх соціальних і природних факторів формування культурного ландшафту,

4. Метою краєустрою є створення оптимальних територіальних антропоєкосистем, що визначає антропоєкологічний підхід як методологічну основу краєустрійного проектування, а різні аспекти цього підходу (біономічний, психономічний, ергономічний, економічний) як критерії оптимальності намічуваних краєустрійних програм.

5. Основними принципами краєустрою визнаються наступні: функціональна комплексність, соціальна доцільність, геоєкологічна цілісність, регіональна зумовленість і історична спадкоємність. Впровадження їх дозволить забезпечити оптимізацію краєустрійних рішень.

6. Основним краєустрійним завданням є функціональне зонування території, що визначає призначення останньої й напрямки програми устрою ландшафту. Виділення краєустрійних зон повинне вестися як виділення певних антропоєкосистем, що забезпечують своєю програмою устрою оптимальні умови для різних видів діяльності. Методологічно необґрунтований відрив виділення функціональних зон від розробки напрямків формування ландшафту й автономне трактування останнього з першочерговим проведенням так званого „ландшафтного зонування“, оскільки без концепції територіального розподілу функцій всі вправи по встановленню можливої перебудови ландшафту стають або безглуздими або фактично зводяться до виділення консерваційних зон з відповідним режимом охорони ландшафту (заповідників, заказників і т.п., що в сутності вже є частиною функціонального зонування).

7. Краєустрій як планування територій диференціюється по масштабу (на районний й локальний) і по проблематиці (на загальний й спеціалізований). В свою чергу в районному плануванні виділяються дрібномасштабна й великомасштабна стадії, а в локальному - проектування місцевостей і ділянок. Спеціалізований краєустрій можна диференціювати як за провідним функціональним профілем території (виробничий, рекреаційна, консерваційний), так і по компонентному типу землекористування (землеустрій, лісоустрій, водогосподарський устрій, проектування населених місць, проектування доріг тощо).

Представлена вище концепція краєустрою відрізняється простотою трактування й відмовою від пропаганди нових «наук і мистецтв» у сфері територіального проектування, а також від механічного поділу й автономізації окремих сторін цього цілісного процесу. Основною відмінною рисою концепції є антропоекологічний міждисциплінарний підхід, що визначає головний напрямок її теоретичної платформи.

Класик радянських робіт з районного планування Є.Н. Перцик [6] відмічає, що в роботах з районного планування того періоду одним з основних недоліків виступає відомчий характер будівництва та проектування, що призводив до зневаги з боку відомств до важливості комплексних рішень щодо організації території, зміщення на другий план екологічних завдань, бажання досягати вузькогалузевих цілей виходячи з кон'юнктурних роздумів на противагу комплексним рішенням. Нагромадження перерахованих недоліків в 1980-ті роки разом з розпиленням сил на здійснення функцій наддержави, призвели до підриву фінансової й планової системи національної економіки, що завершилися кризою 1991 р..

У сучасній українській науковій літературі зустрічаємо також поняття *конструювання території*. Пістун М.Д. [7] цим поняттям (що включає розробку схем і проектів районного планування) характеризує наступний після прогнозування та індикативного планування етап управління регіональним розвитком: схема визначає господарську структуру, найсприятливіші пункти для розміщення виробництва та розселення людей, функціональні зони, спеціальне районування для складання проекту, містить кадастрову оцінку промислових ділянок; проект деталізує та конкретизує складові схеми найбільш цілісних у соціально-економічному аспектах частин території. При цьому наголошується, що у системі управління регіональним розвитком районне планування є зв'язуючою ланкою між регіональним плануванням території та будівельним проектуванням і акцентується, що надалі колишній науково-методологічний та організаційний досвід з комплексного планування територій (В.М. Лаженцев [5], Д.М. Стеченко

[8]) та районних планувань слід відновити у повному обсязі, як це кваліфіковано здійснено Ю.М. Білоконем [1] для потреб містобудування.

Література:

1. Білоконь Ю. М. Регіональне планування: теорія і практика / Ю. М. Білоконь. – К.: Логос, 2003. – 246 с.
2. Богорад Д. И. Конструктивная география района. Основы районной планировки / Д. И. Богорад. – М.: Мысль, 1965. – 408 с.
3. Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 07.02.2002 р. N 3059-III.
4. Кавалаяускас П. Концепция краеустройства в Литве: развитие и проблемы / П. Кавалаяускас // Научн. Труды высш учебн заведений Литовской ССР. География. – 1987. – Вып. XXIII. – С.122-141.
5. Лаженцев В.Н. Территориальное развитие: Методология и опыт регулирования / Отв. ред. Т.Е. Дмитриева. – СПб.: Наука, 1996. – 107 с.
6. Перцик Е. Н. Районная планировка (территориальное планирование): учеб. пособие для студ. вузов / Евгений Перцик. – М. : Гардарики, 2006. – 398 с.
7. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник / М. Д. Пістун. — К.: Вища шк., 1996. — 231 с.
8. Стеченко Д. Н. Методология обоснования комплексного территориального плана административной области / Д. Н. Стеченко // Географические исследования для целей планирования экономического и социального развития. Сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 49-57.
9. Топчієв О. Г. Методологічні засади геопланування регіонів /О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, А. М. Шашеро // Український географічний журнал. – 2010. – № 1 (69). – С. 23-31.

К. В. Мезенцев, О. О. Капустяний

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
sasha_geo@ukr.net*

РИНОК ВАНТАЖНОГО ВАГОНОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Залізничний транспорт відіграє стратегічне значення у розвитку господарського комплексу України, забезпечуючи протягом останнього десятиліття 45-60 % від загального обсягу вантажообігу в державі. Історично цей факт зумовлений тим, що основу більшості економік пострадянських країн становить важка промисловість, зокрема гірничо-металургійний та хімічний комплекси в Україні. Розвиток цих та інших суміжних галузей (наприклад, промисловості будівельних матеріалів) тісно пов'язаний з перевезенням великогабаритних вантажів на значні відстані. Це, а також брак водних і якісних автомобільних шляхів істотно підвищує значення залізничного комплексу. Водночас тільки пострадянські країни з унікальною шириною колії 1520 мм, єдиними технічними стандартами для

магістралей та рухомого складу є ключовими споживачами продукції українських виробників вагонів.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Висвітленню питань функціонування галузі вантажного машинобудування приділяється достатня увага у працях спеціалізованого Державного підприємства «Український науково-дослідний інститут вагонобудування», щоправда переважно з технологічних і технічних позицій. Зважаючи на значну експортну орієнтованість та питому вагу у структурі виробництва всього машинобудівного комплексу, детальному аналізу ринкової ситуації у вітчизняному вантажному вагонобудуванні приділяється значна увага провідних вітчизняних інвестиційних компаній (наприклад, ІК «Арт Капітал»). Але проблема пошуку ринків збуту продукції, яка наразі бачиться авторами ключовою у розвитку галузі, потребує дослідження даної теми із суспільно-географічних позицій.

Формулювання мети і завдань. Метою публікації є виявлення прикладних проблем функціонування підприємств вантажного вагонобудування в Україні, шляхів їх вирішення в умовах зміни кон'юнктури на ринках основних споживачів продукції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Всього у підгалузі вантажного вагонобудування в Україні налічується 18 підприємств [2]. Найбільшими і ключовими виробниками вагонів різних типів є:

- ПАТ «Крюківський вагонобудівний завод» (ПАТ «КрВЗ», Кременчук, Полтавська область);
- ПАТ «Стаханівський вагонозавод» (ПАТ «СВГЗ», Стаханов, Луганська область);
- ПАТ «Дніпровагонмаш» (Дніпродзержинськ, Дніпропетровська область);
- ПАТ «Азовзагальмаш» (Маріуполь, Донецька область);
- Маріупольський завод важкого машинобудування («Маріупольважмаш»).

Останні два підприємства входять до складу холдингу «Азовмаш» і використовують литво ПАТ «Азовелектросталь» («АЕС», Маріуполь), а перші три – ПАТ «Кременчуцький сталеливарний завод» («КСЗ»). Науково-дослідну роботу в області рухомого складу магістрального і відомчого залізничного транспорту здійснює Державне підприємство «Український науково-дослідний інститут вагонобудування» (ДП «УкрНДІВ»), розташоване у Кременчуці [6].

ПАТ «КрВЗ» випускає різні типи вантажних і пасажирських вагонів, запасні частини й візки до них, колісні пари, запчастини для вагонів метро й ескалаторів, контейнери, дорожню техніку [4, С. 92]. ПАТ «СВГЗ» спеціалізується на виробництві залізничних напіввагонів,

платформ, мінераловозів, думпкарів, контейнерів, а також залізничних транспортерів і вагонів для безтарного перевезення цементу і борошна. Підприємство перебуває під контролем фінансово-промислової групи «Фінанси і Кредит», активно взаємодіючи з іншими її структурними складовими. Так, приміром, банк «Фінанси і Кредит» кредитує покупців продукції ПАТ «СВГЗ», а ПАТ «Полтавський гірничозбагачувальний комбінат» бере в лізинг вагони виробника [4, С. 93]. ПАТ «Азовзагальмаш» нині спеціалізується на виробництві автопаливозаправників, залізничних цистерн (для перевезення нафтопродуктів, аміаку й зріджених газів), транспортних контейнерів для зберігання і транспортування відходів ядерного палива та броньованих корпусів бронетанкової техніки. ПАТ «Маріупольважмаш» випускає криті вагони, напіввагони, платформи, доменне й сталеплавильне обладнання, запчастини до гірничорудного устаткування, а також крани [4, С. 93].

Період з 2005 р. до кінця першого півріччя 2008 р. характеризувався як значним попитом на продукцію виробників залізничних вагонів (переважно із-за кордону), так і зростаючими цінами на неї. Пікова ціна на вагони була зафіксована у III кварталі 2008 р., досягнувши рівня 100 тис. дол. за одиницю (середня ціна між хоперами і цистернами). Українські вагонобудівники у цей час працювали практично з повним завантаженням потужностей – публічні компанії виробили близько 24,8 тис. вагонів у 2007 р. і 25 тис. вагонів у 2008 р. [6]. Ситуація кардинально почала змінюватися наприкінці літа 2008 р., коли вплив глобальних кризових процесів почав відчуватися і в країнах СНД, основних споживачах продукції. Падіння споживчого попиту, скорочення операцій на світових сировинних ринках, уповільнення промислового виробництва призвели до істотного зниження вантажообігу. Українські підприємства постраждали більше, ніж російські, оскільки останні могли розраховувати на переорієнтацію російського споживача на внутрішній ринок, що було неможливим, поки російські виробники вагонів не могли задовольнити величезний внутрішній попит.

Але, з іншого боку, різке падіння цін, яке досягло у 2009 р. позначки у 40 тис. дол., дозволило російським залізничним перевізникам активно оновлювати парк напіввагонів. Після масштабних закупівель рухомого складу їх надлишок на території Російської Федерації на кінець 2012 року, за оцінками «РЖД», складав 150 тис., що становить приблизно дворічний обсяг виробництва всіх вагонобудівних заводів СНД, при загальному парку в 495 тис. одиниць [1]. Тому вже у 2012 р. попит на українські вагони впав через „перегрів” російського ринку.

У відношенні до групи українських підприємств, однієї з найбільших постачальників напіввагонів на ринку СНД (див. табл. 1), часто застосовуються різного роду обмежувальні заходи. Тільки у першому кварталі 2012 р. злам лиття став причиною 16 залізничних аварій в Росії (частина з них, як згодом було встановлено, сталася не через брак у литві, а через перевантаження на вісь з вини вантажовідправників). Близько 70% аварій сталися з вагонами, укомплектованими українським литвом. У результаті РФ призупинила на місяць дію сертифікатів на українське литво.

Таблиця 1. Найбільші виробники вантажних вагонів у країнах СНД (сумарне виробництво вагонів у 2008-2012 рр., шт.) [3]

«Уралвагонзавод» (РФ)	101073
«Азовмаш»	58888
«КрВЗ»	40565
«Алтайвагон» (РФ)	36339
«Рухіммаш» (РФ)	29680
«СВГЗ»	26398
«Дніпровагонмаш»	21807

Так, у лютому 2012 р. українські виробники сумарно знизили виробництво на 20% порівняно із середньомісячним показником 2011 року. «КрВЗ» скоротив випуск на 60%, «Азовзагальмаш» – на 26%, «СВЗ» – на 31%, лише «Дніпровагонмаш» обійшовся без скорочень. Потім з РФ слідувала заборона на імпорт цистерн «Азовзагальмашу», через що виробництво на підприємстві у другому кварталі 2012 р. впало на 44% [1]. Коли з'явилися можливості для відновлення виробництва, попит на ринку РФ був відсутній. У підсумку у другому півріччі 2012 р. виробництво напіввагонів в Україні скоротилося на 23% до аналогічного періоду 2011 року.

Виробникам вдалося знизити втрати за рахунок поставок на ринки інших країн СНД. У 2012 р. майже в два рази зросли поставки до Казахстану, у десятки разів збільшилися продажі в Білорусь та країни Балтії. Замість випуску піввагонів стали виробляти більше хоперів і критих вагонів. Однак повністю перебудувати схему виробництва і поставок за півроку не вдалося, адже занадто великою є залежність від російського ринку.

У листопаді 2012 р. Реєстр сертифікації на федеральному залізничному транспорті Росії знову призупинив дію сертифікату на лиття виробництва «КСЗ». Оскільки лиття цього виробника використовують три з найбільших вітчизняних вагонобудівних заводів,

то під заборону потрапила лєвова частка української продукції. Тому у лютому 2013 р. це підприємство зупинило виробництво. За перші два місяці 2013 р. випуск вагонів в Україні скоротився на 34%, що було вигідно російським виробникам, які також відчувають труднощі зі збутом продукції у зв'язку з насиченням ринку. Випуск вагонів на підприємствах РФ впав не так критично, як в Україні – на 16% [4].

На початку квітня Кременчуцький сталеливарний завод отримав новий сертифікат від Реєстру сертифікації і відновив роботу, проте перспективи українського вагонобудування не покращилися. Російські виробники вимагають збільшення мита на українські вагони і введення утилізаційних зборів паралельно із закликами про стимулювання попиту. Серед варіантів розглядаються заборона на продовження терміну служби вагонів та знижки на тарифи в інноваційних вагонах. Для того, щоб українські виробники не скористалися зростанням попиту на ринку РФ, російський «Уралвагонзавод» і Мінпромполітики РФ переконують уряд розглянути можливість збільшення ввізних мит та введення утилізаційного збору за аналогією з імпортом легкових автомобілів. Очевидно, слід очікувати одночасного введення і заходів щодо стимулювання попиту в РФ, і обмежень для імпорту з України.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Українським підприємствам слід шукати ринки збуту за межами простору «1520 мм», тобто ринку країн СНД, де використовується саме такий стандарт ширини колії. Зрозуміло, що такий шлях вимагає значних обсягів інвестицій. Так, «Уралвагонзавод» у РФ витрачає близько 90 млн. дол. за рік на розробку та виготовлення зразків інноваційних вагонів. Інноваційні технології передбачають збільшення навантаження на вісь з 23,5 тонни до 25 тонн, збільшення міжремонтного пробігу. Цими розробками займаються «КрВЗ» і підприємства холдингу «Азовмаш», але серійне виробництво поки не налагоджується.

Після запланованого підписання Асоціації про Зону вільної торгівлі з Європейським Союзом, українським вагонобудівникам доведеться наздоганяти у технологічному відношенні потенційних конкурентів з Європи та США. Так, вагони із застосуванням американських візків відрізняються більш високою вантажопідйомністю і нижчою вартістю обслуговування при меншій кількості поломок і, відповідно, меншій необхідності в ремонті.

Список використаних джерел

1. Андрейченко О. Ненужные вагоны: в чем причина кризиса вагоностроения в Украине [Електронний ресурс] // Журнал «Forbes в Украине» [сайт] – Режим доступу: <http://forbes.ua/opinions/1350910-nenuzhnye-vagony-v-chem-prichina-krizisa-vagonostroeniya-v-ukraine>.

2. Вагонобудування України [Електронний ресурс] // Державна підтримка українського експорту [сайт] – Режим доступу: <http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/prom/ukr/27.html>.
3. История «красного» миллионера [Електронний ресурс] // Журнал «Forbes в Украине» [сайт] – Режим доступу: <http://forbes.ua/business/1351849-istoriya-krasnogo-millionera>.
4. Кукоба О. В. Стан і перспективи реорганізації вагонобудівних підприємств України // Формування ринкової економіки, 2011, № 25. – С. 90-98.
5. Украинское вагоностроение: свет в конце тоннеля [Електронний ресурс] // Инвестиционная вагонная компания [сайт] – Режим доступу: http://www.investwagon.com/art/ukrainskoe_vagonostroenie_svet_v_kontse_tonnelia.html.
6. Официальная информация о ГП «УкрНИИВ» // [Електронний ресурс] // ГП «Украинский научно-исследовательский институт вагоностроения» [сайт] – Режим доступу: <http://ukrndiv.com.ua/ru/home>.

Н. І. Мезенцева, І. О. Мостова

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
provotarnat@ukr.net*

ДЕПОПУЛЯЦІЯ НАСЕЛЕННЯ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАСЛІДКИ

Постановка проблеми. Україна належить до держав з першим типом відтворення населення і характеризується як держава із суттєвими демографічними проблемами. Більшість передумов депопуляції населення України склалися ще у 70-80-ті роки ХХ ст. і проявляються нині дуже низькими показниками народжуваності та природним скороченням населення. Водночас демогеографічні процеси в Україні мають регіональні відміни і характеризуються різними тенденціями та залежностями від соціально-економічних чинників. Регіоном з найгострішим проявом демографічних проблем є Кіровоградська область, що і зумовило необхідність її дослідження.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Теоретичні та прикладні розробки фахівців з географії населення і розселення в Україні викладені у працях В.Джамана, А. Доценка, Л. Немець, Ю. Пітюренка, М. Фащевського, В. Яворської, І. Гудзеляк та інших вчених. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених цій проблематиці, актуальним залишається дослідження сучасних демографічних тенденцій в регіонах.

Формулювання мети і завдань. Метою публікації є аналіз сучасної демогеографічної ситуації в Кіровоградській області та виявлення негативних наслідків депопуляції населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2012 році чисельність населення Кіровоградської області становила 1002,4 тис. осіб. і порівняно з даними перепису населення 1989 року зменшилось на

232 тис. осіб. Основним фактором скорочення населення у більшості районів області є природне його скорочення (депопуляція), викликане рядом соціально-економічних, демографічних та соціально-психологічних факторів. Насамперед, відсутністю робочих місць, низькими доходами населення, погіршенням статеві-вікової його структури тощо.

Поряд із депопуляцією в Кіровоградській області відбувається процес старіння населення. З часом це може зумовити ускладнення ситуації на ринку праці регіону, що проявиться у дефіциті трудових ресурсів в регіоні, особливо у дефіциті висококваліфікованої робочої сили. Так, у віковій структурі населення Кіровоградської області дуже високою є частка осіб пенсійного віку (26,8%) та низькою – дітей і підлітків (15,2%). Найвища частка осіб пенсійного віку характерна для Олександрівського, Світловодського, Вільшанського, Голованівського та Ульяновського районів. У Кіровоградській області частка осіб, молодших за працездатний вік, вища, ніж в середньому по Україні (14,2%). Водночас осіб, старших за працездатний вік також більше порівняно з середньоукраїнським показником на 2,4%. Це є несприятливим для відтворення трудових ресурсного потенціалу. Особливо з врахуванням того, що в Кіровоградській області, як і в Україні, існує тенденція до зростання у віковій структурі населення частки осіб старших за працездатний вік та зменшення частки осіб, молодших за працездатний вік. В області цей процес протікає більш інтенсивно, оскільки динаміка таких змін за період з 1997 по 2010 роки в регіоні відповідає 1,7%, а в Україні – 1,5%.

В сільській місцевості вікова структура населення гірша для його відтворення, ніж в містах, оскільки частка населення у віці старшому за працездатний тут становить 29,1%, а особи працездатного віку лише 54,5%.

У статевій структурі населення Кіровоградської області переважають жінки (544,5 тис. осіб) над чоловіками (459,1 тис. осіб). Серед населення молодших вікових груп переважають чоловіки, у старшому віці значною є перевага жінок. В середньому в Кіровоградській області на 1000 жінок припадає 843 чоловіки. Найбільше чоловіків на 1000 жінок припадає в Петрівському та Устинівському районах, а у Світловодському та Ульяновському районах – найменше. Для регіону характерна така тенденція: у містах співвідношення чоловіків і жінок працездатного віку майже однакове, а в сільській місцевості переважають жінки. Слід зазначити, що як в містах, так і в селах області, кількість новонароджених хлопчиків і дівчаток є майже однаковою, але у віці після 20 років спостерігається

переважання жінок у статевій структурі, що зумовлено високим показником смертності серед чоловічого населення. Перевага жінок у старшій віковій групі пояснюється тим, що тривалість їхнього життя в області, як і в Україні, на 11,5 років більша, ніж у чоловіків.

Середній вік населення Кіровоградської області становить 41,2 років, тоді як в Україні – 40,3 років. При цьому середній вік чоловіків – 38,3 роки, жінок – 43,7 років. Середній вік міських жителів нижчий, ніж жителів сільської місцевості (40,8 років та 41,9 років відповідно). «Наймолодшими» в області є жителі Компаніївського району, чий середній вік становить 39,2 роки, а «найстаршим» є населення Олександрівського і Світловодського районів (43,6 та 43,5 років відповідно).

Середня очікувана тривалість життя населення при народженні в Кіровоградській області збільшується. Так, у період з 1995 по 2002 роки вона становила в середньому 66,5 років, у 2006-2007 роках – 67,1 років, а в 2009-2010 роках – 69,0 років. Це нижче, ніж в середньому по Україні (70,4 років).

У 2000 році на території області народилось 7,9 осіб на тис. жителів, тоді як померло 18,0 осіб на тис. жителів. Відповідно природне скорочення населення у 2000 році загалом по області становило -10,1 осіб на тис. жителів. Для порівняння, у 1940 році природний приріст населення області становив 12,2 осіб на тис. жителів. Найнижчі показники природного скорочення населення в області (-10,5 осіб на тис. жителів) були зафіксовані у 2005 році. У 2010 році найвищі коефіцієнти народжуваності в області були у Знам'янському та Компаніївському районах, а найнижчі показники народжуваності мали Гайворонський, Голованівський та Вільшанський райони. Коефіцієнт смертності населення регіону у 2010 році складав 17,4 чол. на тис. жителів і був найнижчим у Новгородківському, Маловісківському та Петрівському районах, а найвищим – у Олександрівському та Онуфріївському районах.

Причинами низької народжуваності та високої смертності населення в регіоні є, насамперед, низький рівень доходів населення, відсутність достатньої державної підтримки молодих сімей, вікова структура населення, високий рівень його захворюваності та низький рівень медичного обслуговування. Крім того на народжуваність в регіоні впливають нестабільність шлюбу та високий рівень розлучуваності. Наприклад, у 2010 році кількість зареєстрованих шлюбів була майже на половину меншою за показник 1995 року. Найчастіше розлучаються люди тривалість шлюбу яких становить від 1 до 4 років.

Загалом надмірна смертність на Кіровоградщині зумовлена низкою факторів, серед яких ключову роль відіграють екологічні та соціально-економічні чинники. В результаті високого радіаційного фону у зв'язку із значними покладами уранових руд в межах області, смертність населення від онкологічних захворювань у Кіровоградській області є на 14% вищою, ніж у середньому по Україні [2].

В Кіровоградській області за показниками природного руху населення можна виділити три групи адміністративних одиниць: з найгіршими показниками природного скорочення населення (Голованівський, Вільшанський, Олександрівський, Світловодський та Онуфріївський райони); з середніми в регіоні показниками природного скорочення населення (Гайворонський, Ульяновський, Новоархангельський, Новомиргородський, Знам'янський, Олександрійський та Вільшанський райони); з найменшими в регіоні показниками природного скорочення населення (Добровеличківський, Новоукраїнський, Маловисківський, Кіровоградський, Компаніївський, Бобринецький, Устинівський, Новгородківський та Петрівський райони).

Інтенсивність природного скорочення населення Кіровоградської області в період з 2000 по 2011 роки мала тенденцію до зменшення і у розрахунку на тис. жителів становила 7 осіб у 2011 році проти 10,5 осіб у 2000 році.

На депопуляцію населення області впливає рівень дитячої смертності. Дитяча смертність в містах є вищою, ніж в сільській місцевості. Є відмінності у рівнях смертності дівчаток та хлопчиків: ймовірність померти у чотирирічного хлопчика на 33% вища, ніж у дівчинки, у десятирічному віці хлопчиків помирає вже втричі більше, ніж дівчаток. Починаючи з 2008 року смертність серед новонароджених в області поступово зменшується.

З використанням методу ранжування в межах Кіровоградської області виділено 5 груп районів за впливом природного руху населення на відтворення робочої сили в регіоні. В якості показників використано коефіцієнти народжуваності, смертності, природного скорочення населення, частки пенсіонерів та дітей і підлітків у віковій структурі населення.

1 група – з найсприятливішими показниками для відтворення робочої сили: Бобринецький, Компаніївський, Новгородківський, Новоукраїнський та Устинівський райони;

2 група – із відносно сприятливими показниками для відтворення робочої сили: Добровеличківський, Долинський та Маловисківський райони;

3 група – з несприятливими показниками для відтворення робочої сили: Гайворонський, Знам'янський, Кіровоградський, Новомиргородський, Олександрійський, Петрівський та Ульяновський райони;

4 група – із дуже несприятливими показниками для відтворення робочої сили: Вільшанський, Голованівський, Новоархангельський, Онупріївський та Світловодський райони;

5 група – із катастрофічно несприятливими показниками для відтворення робочої сили: Олександрівський район [1].

Негативні наслідки зміни розселенських процесів в Кіровоградській області почали проявлятися ще з 70-х років 20 ст. Насамперед, вони проявлялися у зменшенні чисельності сільського населення та збільшенні відтоку населення з регіону. Середня густина населення Кіровоградської області в 1991 році становила 50,6 осіб/кв. км, 2003 році – 45,4 осіб/кв. км, а у 2010 році – знизилась до 41,4 осіб/кв. км.

Кількісні співвідношення міського та сільського населення Кіровоградської області зазнавали суттєвих змін. Міські жителі області становлять 61,7%, а сільські 38,3%. Ситуація кардинально відрізняється від тієї, яка була в 1939 році, коли кількість населення складала 1,2 млн. осіб, а сільське населення становило 81,6% від загальної його кількості. В середині 70-х років ХХ ст. чисельність міських і сільських жителів в регіоні була однаковою. Стрімке зростання міського населення відбулося в кінці 70-х років і було зумовлено будівництвом нових підприємств міст Олександрії, Кіровограда та Знам'янки. Сільське населення чисельно зменшувалося у зв'язку з популярністю міського способу життя та міграцією до міст.

У 2010 співвідношення між типами поселень у Кіровоградській області було таким: 10 міст : 22,5 смт : 836 сільських поселень, а в Україні співвідношення між типами поселень мало такий вигляд: 10 міст : 19,3 смт : 620 сіл.

Міське населення характеризується нерівномірним територіальним розподілом. Найвища концентрація міського населення характерна для Кіровоградського, Олександрійського, Світловодського та Знам'янського районів. На території зазначених адміністративних районів зосереджено близько 70% від загальної чисельності міського населення області. Найменше міських жителів проживає в Устинівському, Компаніївському та Вільшанському районах.

Бобринецький, Компаніївський і Голованівський райони характеризуються високою густиною сільських поселень. Найвищими показниками людності сільських поселень відзначаються Ульяновський, Знам'янський і Гайворонський райони.

В Кіровоградській області інтенсивно зникають села. Так, за 20-річний період з 1991 по 2011 рік з карти Кіровоградської області зникло 21 село, зокрема в Новоархангельському районі – 5, Новоукраїнському – 3, Устинівському – 2, Компаніївському – 2. Динаміка скорочення чисельності населення області в цілому та в містах і сільській місцевості та кількість зниклих сіл відображені на рис. 1.

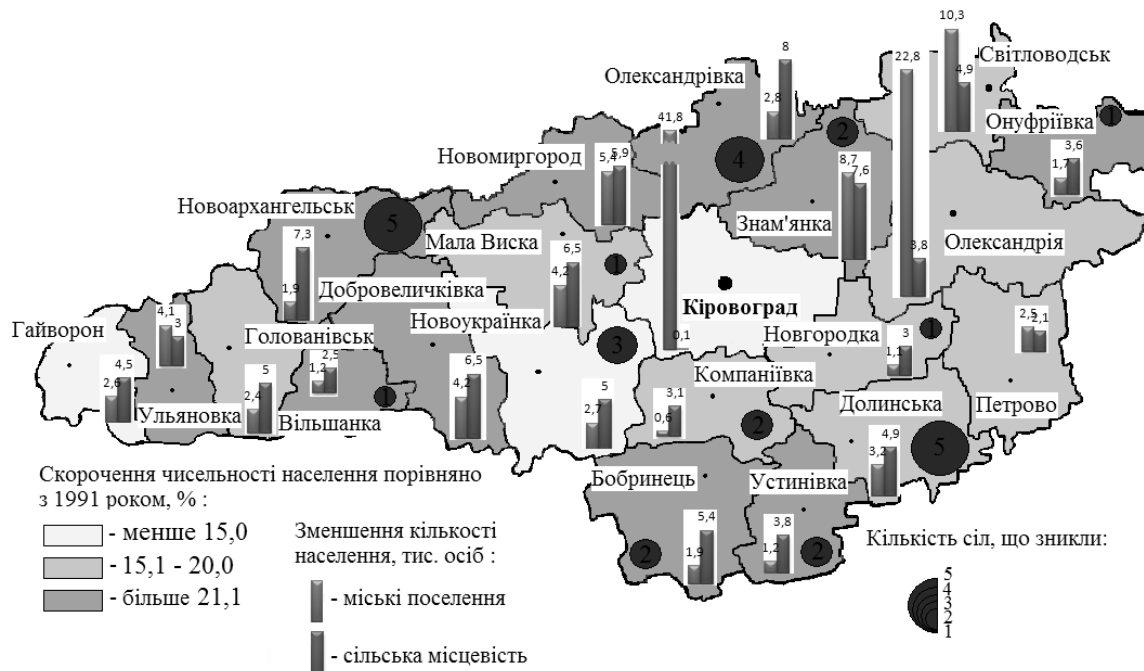

Рис. 1. Динаміка скорочення чисельності населення та зникнення сіл у Кіровоградській області з 1991 по 2010 роки

Список використаних джерел

1. Мостова І. О. Соціально-економічні чинники формування регіонального ринку праці Кіровоградської області / Мостова І. О. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність. – К., 2012. – Вип. 15 (27). – С. 172–176.
2. Трудовий потенціал Кіровоградської області : стан та перспективи розвитку : колективна монографія / за ред. М. В. Семикіної. – Кіровоград : ВАТ "Кіровоградське видавництво", 2008. – 304 с.
3. Статистичний щорічник Кіровоградської області за 2010 рік / за ред. Л. Б. Дівель. – Кіровоград : Головне управління статистики в Кіровоградській області, 2011. – 527 с

СПРИЙНЯТТЯ ПРОСТОРУ ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯ

Актуальність. Розвиток території визначений складною сукупністю чинників, пізнання яких дозволяє розробляти та реалізувати заходи із бажаної для територіальної громади та конкретної людини його спрямованості. Просторові трансформації, зокрема, визначаються й особливостями його сприйняття. Пізнання особливостей сприйняття людьми місцевості проживання дозволяє краще зрозуміти, чому вони використовують своє середовище певним чином.

Постановка проблеми в загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими питаннями.

Вивчення об'єктивної просторової організації суспільства пов'язане, зокрема, із дослідженнями закономірностей сприйняття людиною території проживання. Людина, у тому числі з метою оптимізації територіальної організації, реалізації просторових трансформацій керується власною інтерпретацією людини його місця розташування, характеристик і значення. Складовою сприйняття території є локальна ідентичність. Сприйняття території, де проживає людина пов'язане із сформованим позитивним чи негативним ставлення до неї, формуванням почуття приналежності до території, її особливостей або відторгнення, бажання або небажання жити і працювати на цій території. Просторова ідентичність стимулює особистість до соціокультурної, громадянської, економічної активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням різних аспектів питань взаємоузгодженості просторової ідентичності та розвитку різнопланової громадської активності територіальних громад займались, зокрема, **Н. Еллемерс, Д. Замятіна, І. Кононов, М. Крилов, А. Мусієздов, Л. Нагорна, П. Нора, А. Пілясов, Г. Рагмаа** та багато інших. Вкрай мало досліджень щодо впливу сприйняття простору на його перетворення.

Постановка завдань та мети дослідження. Метою дослідження стало виявлення взаємоузгодженості сприйняття простору та його перетворення локального рівня на прикладі міста Запоріжжя. Для досягнення поставленої мети нами були вирішені наступні **завдання**: 1. Визначення особливостей та чинників, які визначають сприйняття мешканцями м. Запоріжжя районів міста; 2. Виявлення взаємовпливу

інтралокального та локального рівнів просторової ідентичності мешканців міста.

Виклад основного матеріалу. Особливості та фактори, які визначають сприйняття мешканцями м. Запоріжжя районів міста. Одним з ключових завдань даного дослідження стало визначення особливостей та просторових відмінностей сприйняття районів міста.

Для здійснення цього аналізу ми використали відповіді респондентів за блоками запропонованої анкети «Громадська активність» та «Райони міста» (блок містить як відкриті питання про асоціації, пов'язані з районами міста, так і питання з ранговою оцінкою різних аспектів привабливості проживання в районах міста).

За відповідями на питання блоку анкети «Райони міста» виявлено, що:

Згідно результатів анкетування, мешканці м. Запоріжжя надають перевагу районам міста з точки зору бажаного проживання у такому порядку: Хортицький (21,3), Жовтневий (23,9), Ленінський (26,2), Комунарський (24,2), Шевченківський (25,9), Ордженікідзовський (28,0), та Заводський райони (43,6).

Виявлено такі особливості сприйняття району проживання та міста жителями. Запоріжжя:

1) Мешканці Жовтневого, Комунарського, Ленінського, Хортицького та Шевченківського районів найкращим місцем для проживання вважають свій власний район. Мешканці Ордженікідзовського району поставили власний район на друге місце. Мешканці Заводського району вважають свій район найгіршим для проживання. **Отже, в Жовтневому, Комунарському Ленінському, Хортицькому та Шевченківському райони переваги районів, а також укоріненість та ментальна прив'язаність мешканців перекривають певні недоліки району. Мешканці Заводського району, навпаки, знають особливості (на жаль, негативні) свого району настільки добре, що бажають його змінити;**

2) Мешканці «старої» частини міста (Жовтневий, Комунарський та Шевченківський райони) схожі у своїх вподобаннях. Окрім власного району проживання, їм подобаються сусідні райони (ті, що ближчі до центру міста) та Правий берег (Ленінський та Хортицький райони, показники яких в більшості випадків співпадають);

3) Мешканці Ленінського (спального) району на другу позицію після свого ставлять Комунальний та Хортицький райони – також спальні, але гірші за транспортною доступністю (надають перевагу спальним районам). Мешканці Хортицького (спального) району на другу позицію після власного району поставили Ленінський та

Ордженікідзовський райони через їх кращу транспортну доступність (стомилися від щоденної дороги через мости).

4) Мешканці Ордженікідзовського району кращим за свій район вважають Хортицький – більш затишний та екологічно чистий (готові змінити транспортну доступність на екологію?).

Далі проаналізуємо якісне сприйняття районів мешканцями міста. В процесі дослідження на основі відповідей на питання про асоціації, які виникають у респондентів з районами міста, ми побудували когнітивні карти (карти сприйняття) за результатами анкетування мешканців кожного району. Виходячи з побудованих нами когнітивних карт (за кількістю та особливостями асоціацій) райони міста можна згрупувати наступним чином:

1) *Райони з найбільшим набором асоціацій* – Жовтневий та Хортицький райони. Це може пояснюватися як великою кількістю «важливих точок» в районі, так і «славою», уявленням про район, який знаходиться далеко;

2) *Спальні райони міста з комбінацією декількох «важливих точок»* – наприклад, авіабудівний завод «Мотор Січ» та аеропорт для Шевченківського району, завод «АвтоЗАЗ» та залізничний вокзал «Запоріжжя-1» (Комунарський район), гребля «ДніпроГЕС» та пам'ятник В.І. Леніну (Ленінський район);

3) *Райони міста з певною ознакою чи групою певних рис* – адміністративна функція та центральне положення Ордженікідзовського району чи промисловість та несприятлива екологічна ситуація в Заводському районі.

4) Також важливим аспектом є те, з якою сферою життя чи галуззю інфраструктури респонденти пов'язують у своїй перцепції інші райони міста. Ці асоціації вказують на ті сфери, що цікавлять або бентежать респондентів, але, частіш за все недостатньо розвинені у районі їх проживання.

5) Заводи міста були згадані для Заводського та Шевченківського районів міста мешканцями Жовтневого, Комунарського, Ордженікідзовського, Шевченківського та Хортицького районів міста. Це вказує на те, що мешканці найбільш промислово потужного Заводського району вже не вважають заводи чимось особливим і звиклись з ними. Щодо галузевого розподілу промислових підприємств міста, то лише мешканці Комунарського та Ордженікідзовського районів вказали на металургійну спеціалізацію підприємств Заводського району, а в картині для мешканців інших районів міста заводи виступають лише в ролі забруднювача довкілля. Ленінський район,

навпаки, вважається промислово розвинутим у позитивному значенні (на думку мешканців Шевченківського району).

Як асоціації респондентами були названі й конкретні великі підприємства міста. Авіабудівний завод «Мотор Січ» (Шевченківський район) був названий мешканцями Жовтневого, Комунарського, Ленінського, Хортицького та Шевченківського районів. Автомобілебудівний завод «АвтоЗАЗ» (Комунарський район) був згаданий мешканцями Жовтневого, Комунарського, Ордженікідзовського та Хортицького районів міста. Це вказує на районоутворюючу роль таких підприємств та на їх вписаність в просторово-часовий континуум міста Запоріжжя.

ЗАЛК (Завод алюмінієвих Конструкцій, Заводський район) був названий лише мешканцями сусіднього Ордженікідзовського району, що може бути пояснено його попередньою відомістю як потужного металургійного підприємства, але такого, що не грає зараз великої ролі в економічній ситуації міста. Пивоварний комбінат «Славутич» (Хортицький район) був згаданий мешканцями цього ж району як предмет гордості.

1) Власною домівкою свій район проживання вважають мешканці Комунарського, Ленінського та Хортицького районів міста – спальних районів міста.

2) Серед об'єктів соціальної інфраструктури міста мешканцями Ленінського району була названа Обласна клінічна лікарня (Комунарський район), мешканцями Ордженікідзовського району – дитячий інтернат (Ленінський район) та Обласна наукова бібліотека імені М. Горького (Жовтневий район), мешканцями Хортицького району – палац Спорту «Юність» (Ордженікідзовський район), мешканцями Шевченківського району – музично-драматичний театр ім. В.Г. Магара (Жовтневий район). Сакральні споруди в Жовтневому (Покровський собор) та Комунарському районі згадали мешканці Хортицького та Ордженікідзовського районів відповідно.

Освітні центри міста – вищі навчальні заклади – були згадані мешканцями Жовтневого та Комунарського районів. Це можна пояснити територіальною близькістю – мешканці районів знають їх, бо часто бувають поряд чи обрали ці ВНЗ для здобування освіти.

3) «Ворота» міста (тобто, залізничні вокзали, аеропорт) як асоціації були названі мешканцями Хортицького, Жовтневого, Шевченківського та Ордженікідзовського районів. Це свідчить про те, що, наприклад, для мешканців Комунарського району (тут розташований головний залізничний вокзал міста «Запоріжжя – 1»),

важливішим у районі проживання є його роль власної домівки, ніж певні загальноміські суспільні функції.

4) Крупні об'єкти торгівельної інфраструктури (ринки), що розташовані в інших районах були названі мешканцями Заводського, Комунарського, Ленінського, Ордженікідзовського та Хортицького районів. Мешканці Жовтневого та Шевченківського районів не назвали ринки серед своїх асоціацій з жодним районом міста – це можна пояснити тим, що найбільші ринки міста – ринок Анголенко та Малий ринок розташовані в Жовтневому районі, близько розташовані та мають гарну транспортну доступність для мешканців Шевченківського району.

5) Об'єкти та події рекреаційно-розважальної сфери були названі мешканцями Жовтневого, Шевченківського, Ордженікідзовського та Комунарського районів (концерти на площі Фестивальній, кафе, боулінг, площі-сквери та Набережна, де можна зібратись компанією чи погуляти), Шевченківського, Комунарського та Заводського районів (відпочинок на природі чи на пляжі). Парк «Дубовий Гай» (Жовтневий район) був названий мешканцями Жовтневого та Шевченківського району (територіальна близькість).

6) Оцінку екологічної ситуації власного та інших районів міста було зроблено мешканцями Шевченківського та Комунарського районів (вважають, що екологічні проблеми існують в Заводському районі); на думку, мешканців Хортицького району, повітря в Шевченківському районі забруднене; чистоту повітря в Хортицькому району належним чином оцінили мешканці Комунарського та Жовтневого районів міста. Мешканці Жовтневого району згадали про «річку-краснючку» у власному районі (р. Суха Московка, куди металургійні заводи скидають відходи виробництва, через яке вода вже багать десятиліть має червоно-буре забарвлення. Стік річки – р. Дніпро).

7) Серед суспільних проблем було названо кримінал у Шевченківському районі (мешканці сусіднього Жовтневого району).

8) Серед важливих історичних подій та культурних пам'яток доба Козаччини (асоціація з Хортицьким районом) була названа мешканцями Жовтневого та Ленінського району, Велика Жовтнева революція (асоціація з Жовтневим районом міста) – мешканцями Жовтневого та Ленінського районів, «старе місто» (Жовтневий район) – мешканцями сусідніх Шевченківського та Комунарського районів. Серед пам'ятників міста найбільш популярним виявився пам'ятник В.І. Леніну (Ленінський район) – названий мешканцями Хортицького та Жовтневого районів; пам'ятник Ф.Е. Дзержинському (Жовтневий район) згадали мешканці Ордженікідзовського району; пам'ятники ВОВ танку-визволителю (Жовтневий район) та літаку (Ордженікідзовський район) назвали

мешканці Хортицького району. Гребля ДніпроГЕС (промислова споруда, міст) є «візитівкою» Ленінського району – вона є стійкою асоціацією для мешканців Заводського, Комунарського, Хортицького та Шевченківського районів.

9) Природні особливості інших та власного районів виділили для себе мешканці усіх районів міста, окрім Ленінського району. Мешканці Заводського району відзначили для себе р. Дніпро в Хортицькому районі, а мешканці Шевченківського району – походження народної назви Комунарського району через його природні особливості (побудований на піщаному ґрунті колишніх Дніпровських плавнів).

Цікавими і навіть несподіваними виявилися припущення про «прописку» о. Хортиця – одного з чудес України, Національного історико-культурного заповідника та найбільшої природно-рекреаційної зони міста: мешканці Жовтневого, Заводського, Комунарського, Хортицького та Шевченківського районів вважають острів частиною Хортицького району міста; на думку мешканців Ордженікідзовського району, острів входить до Ленінського району; офіційно, острів Хортиця належить до складу Ордженікідзівського адміністративного району. Таке хибне уявлення може бути пов'язано 1) з спільністю назви острова Хортиця та Хортицького району; 2) з транспортною та пішохідною досяжністю острова з правого берега – більшість туристів, щоб потрапити на острів, користуються мостами, який сполучає Хортицю з Ленінським та Хортицьким районами міста.

Взаємозв'язок інтралокального та локального рівнів просторової ідентичності мешканців міста. Ще одним важливим питанням, яке ми поставили собі в процесі дослідження, стосується взаємодії та наслідковості між інтралокальним та локальним рівнем ідентичності населення. Відповідь на нього дозволить встановити зв'язок між цими найнижчими таксономічними рівнями і, таким чином, запропонує інструменти особистого зацікавлення населення у покращенні комфортності життя на рівні власного району проживання та населеного пункту.

На існування ланцюговий зв'язок між інтралокальним та локальним рівнем територіальної ідентичності вказує те, що респонденти з Жовтневого та Хортицького районів міста, які дали найвищу оцінку привабливості для проживання власних районів (1,6 та 2,2 з 7 відповідно), вище оцінюють й інші райони міста (сума рангів 26,4 та 26.5 відповідно) – отже, і місто в цілому; мешканці Заводського району, які найнижче за респондентів з інших районів оцінили свій район (5,8 з 7), найнижче оцінили й інші райони міста (сума рангів 29,6) – а, отже, і місто в цілому.

Для визначення наслідковості між громадською активністю респондентів на інтралокальному та локальному рівнях ми порівняли співвідношення відповідей по блокам «Громадська активність (Інтралокальний рівень) та «Локальний патріотизм респондента, громадська активність».

Що стосується реальних дій по благоустрою території, то більше уваги власному району проживання приділяють респонденти з Комунарського та Заводського районів міста: активнішими в діяльності з благоустрою всього міста, ніж власного району є респонденти з Шевченківського району. Мешканці Жовтневого, Хортицького та Ленінського районів є проявляють однакову активність на обох рівнях.

Таким чином, на основі співвідношення між інтралокальним та локальним проявом громадської активності респондентів можна стверджувати наступне:

1) Респонденти з Жовтневого та Хортицького району ототожнюють власний район проживання з містом в цілому: на їх думку, покращення близької їм території відповідно є покращенням умов проживання в усьому місті – інтралокальний та локальний рівні ідентичності взаємопов'язані між собою;

2) Респонденти з Комунарського та Заводського районів міста сприймають свій район проживання не в контексті, а автономно від всього міста – посилений інтралокальний рівень просторової ідентичності.

3) Респонденти з Шевченківського району вважають важливішим для себе ситуацію в місті в цілому, їх громадська активність переважно направлена на місто взагалі – посилений локальний рівень просторової ідентичності.

На перший погляд здається, що основним в даному випадку виступає така характеристика району як центральність: з віддаленістю від центру міста зростає інтралокальний рівень ідентичності та зменшується локальний.

Насправді ж відсутність ланцюгового зв'язку між інтралокальним та локальним рівнем ідентичності населення (мій район проживання = моє місто) вказує на проблемну ситуацію, підсвідоме розуміння якої зумовлює два різні сценарії поведінки людей:

1) ізоляція – першочерговим завданням є вирішити існуючі проблеми на своїй території незалежно від міста в цілому;

2) заміщення – респонденти ідентифікують себе з містом більше ніж з районом проживання (коли в середньому ситуація в місті є кращою, ніж ситуація в цьому конкретному районі), «закривають очі» на конкретні проблеми власного району, вважаючи, що покращення життя

в місті в цілому, поліпшить ситуацію і в їх районі проживання, хоча самі приділяють цьому менше уваги.

Висновки. Таким чином, в результаті здійсненого дослідження виявлено взаємозалежність сприйняття та громадської активності населення, підтверджено існування інтралокального рівня просторової ідентичності та встановлено ланцюговий зв'язок між інтралокальним та локальним рівнем територіальної ідентичності. Перспективним є у контексті виконаного дослідження розробка підходів науково обґрунтованого врахування особливостей сприйняття простору як складової суспільно-географічного механізму із забезпечення просторових трансформацій.

О. І. Мельничук

ВИКОРИСТАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ НА УРОКАХ ПРИРОДОЗНАВСТВА З КУРСУ «Я І УКРАЇНА» З МЕТОЮ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАННЯ

На сучасному етапі розвитку людства виникла необхідність працювати з великими об'ємами інформації. Сучасним і необхідним в освіті має бути вміння навчити дітей сприймати і опрацьовувати великі об'єми інформації. Традиційні форми навчання не задовільняють в повній мірі вимог сучасних учнів, тому з'явилися нові, інтерактивні. Електронні посібники, ігрові ресурси, яскраві анімаційні герої більш привабливі для сучасних дітей, ніж картонні картинки. Неможливо уявити сучасне життя без комп'ютера, тому, необхідно, формувати інформаційну культуру, що неможливо без залучення нових інформаційних технологій. Швидкий розвиток технічних і програмних можливостей персональних комп'ютерів, розповсюдження інформаційно-комунікаційних креативних технологій спричиняють необхідність створення можливостей для їх запровадження в системі освіти, що сприятиме розвитку творчого потенціалу людини в процесі навчання та забезпечення наступності навчання між різними ланками навчально-виховних закладів освіти.

Мультимедійні технології включають в себе багатогранну інформатизацію навчального процесу. Для розвитку і формування інформаційних та комунікативних компетентностей учнів необхідно створити середовище, в якому мультимедійні технології здатні поєднати в собі потужні розподілені освітні процеси.

Виходячи з сучасних тенденцій розвитку суспільства, ми використовуємо на своїх уроках мультимедійні презентації, що підсилюють сприймання, усвідомлення, закріплення навчального

матеріалу, активізують увагу і, взагалі, є зрозумілими і цікавими для дитини.

Діти мають зрозуміти, що комп'ютер це не лише ігри за для розваги. Комп'ютер - це пристрій, за допомогою якого можна опрацювати інформацію, знаходити відповіді на питання, що навчання – є цікавим. Долучити дітей до світового банку знань – одне з найважливіших завдань сучасної освіти. Саме тому використання комп'ютерних технологій на будь-якому уроці є сучасним і необхідним. Мультимедійні презентації мають стати невід'ємною складовою кожного вивчення предмета.

Особливо цікавою є ця робота під час опанування учнями курсу про рідний край, свою малу батьківщину, землю, де ти народився.

Тому ми поставили перед собою завдання використовувати мультимедійні презентації на різних етапах уроку, зокрема, з курсу «Я і Україна»

На меті ми мали вивчити, як використання мультимедійних презентацій впливає на підвищення якості знань учнів.

У пояснювальній записці до проекту програми з природознавства зазначено, що він покликаний сприяти формуванню природознавчої компетентності учнів шляхом засвоєння системи інтегрованих знань про природу і людину, має забезпечити основи екологічної освіти, опанування способами навчально-пізнавальної діяльності, розвитку ціннісних орієнтацій у різних сферах життєдіяльності та природоохоронної практики.

Якщо ми візьмемо фактичний зміст курсу, то помітимо, що він, нажаль, не відповідає задекларованим цілям. Навчальна програма не містить інтегративної основи навколо якої групується зміст. Вона перевантажена інформаційним та фактичним матеріалом, який не відповідає віковим особливостям учнів початкової школи. За структурою і змістом це – короткий курс ботаніки, зоології, та географії для основної школи.

Наприклад, у 2-му класі на одному уроці на тему «Тварини взимку» учні повинні опанувати такі змістові блоки: «Комахи взимку», «Життя риб взимку», «Птахи взимку», «Живлення птахів взимку», «Осілі птахи», «Кочові птахи», «Підгодовування птахів взимку», «Звірі взимку», «Активний спосіб життя і зимова сплячка звірів», «Взаємозв'язки між станом неживої природи взимку та життям рослин і тварин». Матеріал, звісно, важливий, але навіть дуже досвідчений вчитель не зможе в рамках одного уроку дізнатися про життєвий досвід кожної дитини з цих питань.

Дуже важко донести матеріал уроку, що перевантажений інформацією, до кожної дитини. Діти в початковій школі, на відміну від учнів середньої і старшої ланки, не мають, у більшості своїй, просторового мислення, - вони володіють наочно-образним сприйняттям навчального матеріалу. Саме тому вчителю достатньо важко пояснити процеси (сонячне випромінювання), явища природи (торнадо, вулкан, зорепад), продемонструвати динамічні процеси (обертання Землі навколо вісі відносно інших планет). Саме тому використання мультимедіа на уроках дає можливість унаочнити, максимально наблизити до дитини, навчальний матеріал. Це можуть бути вже готові науково-популярні фільми, або створені навчальні мультимедійні презентації. Саме використання мультимедійних посібників допомагає збільшити поле сприйняття навчального матеріалу. Матеріал підручника доповнюється різноманітними звуковими та слуховими ефектами, зорозово привертає увагу учнів до навчального матеріалу, що сприяє збільшенню обсягів інформації, яку повинен осмислити, усвідомити, вивчити і запам'ятати учень на уроці. Хочемо зазначити, що діти різних рівнів знань, різних можливостей у навчанні, з однаковою цікавістю сприймають урок представлений у вигляді мультимедійної презентації.

Використання мультимедійних презентацій на уроках курсу "Я і Україна" вивчались у двох класах. В одному вони застосовувались, починаючи з першого класу. В цьому класі діти навчені сприймати матеріал з електронних носіїв, тому готові сприймати і осмислювати велику кількість навчального матеріалу, сприймаючи комп'ютерну презентацію, саме, як складову навчання. Вони чекають уроків "Я і Україна". Наприклад, протягом кожного року навчання вивчається тема охорони природи. В третьому класі ми вивчаємо цю тему у розрізі загального поняття "Людина – частина живої природи". Діти чудово пам'ятають за якими критеріями людина належить до живої природи. Вивчаючи цю тему в третьому класі вчитель спирається на раніше отримані знання і діти прекрасно орієнтуються в матеріалі, доводять свою думку. Але результатом знань до цього моменту є :

Людина – цар природи.

Вона повинна оберігати природу, тому що... (діти доводять свою думку цілком вправно).

У цьому віці учні не розуміють, що людина повинна оберігати природу саме від самої себе. Якщо це сказати на словах, то ця інформація залишиться у свідомості 10% учнів. Саме мультимедійна презентація, де зорозово, яскраво, нестандартно представлена проблема, змогла привернути до себе увагу кожного третьокласника, доторкнутись до кожного серця, заставити замислитись над проблемою. Відповіді на

наступному уроці вражали своєю спрямованістю в тому, що людина повинна охороняти природа, тому що пов'язана з нею власним життям.

Діти в четвертому класі вперше вивчали навчальний матеріал з курсу "Я і Україна" за допомогою інноваційних технологій. Нажаль, в даному класі, дуже незначна кількість дітей прагнула навчання. Перевантаженість навчального матеріалу викликала в них швидше небажання вчитись, ніж потяг до знань. Спершу ми спробували провести декілька уроків у звичайний спосіб за традиційною методикою. На наступний урок в раніше опрацьованому матеріалі орієнтувалась самотійно чверть учнів класу. Перші уроки з використання мультимедійних презентацій миттєво привернули їх увагу, діти сприймали їх як гру, чекали на Урок "Я і Україна". Звичайно більшість дітей не готова була вчити заданий матеріал дома. Але на уроці з цікавістю працювали над темою. В результаті першу самотійну з попередньо вивченої теми написали з мінімальним балом "6". Діти стали активнішими на уроці, деякі виявляли бажання підготувати додатковий матеріал. Загалом, інтерес до предмету виріс, а відповідно і якість знань покращилась.

Отже, ми робимо висновок, що використання мультимедійних презентацій на уроках з курсу "Я і Україна" є необхідним і на часі. Комп'ютерна техніка допомагає створити на уроці особливу атмосферу та настрій, тим самим максимально привернути увагу дітей до навчального матеріалу. Застосування інформаційних технологій у вивченні курсу "Я і Україна" допомагає максимально реалізувати дидактичну мету, розвинути творчість, образне мислення тощо. Мультимедійна презентація дає можливість дитині розкритись, виявити власну творчість, пошук у отриманні і застосуванні нових знань. На таких уроках вчитель лише керує процесом пізнання, стимулюючи самотійну діяльність учня, надаючи необхідну допомогу або підтримку.

Нажаль, величезною проблемою є технічне забезпечення шкіл, зокрема, класів. Тому сучасний інформативний світ, який є ближчим до дитини, в стінах школи стає для неї дуже далеким. А головне завдання школи навчити дитину працювати з великими об'ємами інформації може бути реалізованим, нажаль, лише окремими осередками шкіл або й окремо взятими особистостями.

ГЕОПЛАНУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ НА МІКРОРЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ НА ПРИКЛАДІ ЦЮРУПИНСЬКОГО РАЙОНУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Відновлення на загальнодержавному рівні довгострокових програм господарського та територіального розвитку спричинило відродження планування територій як особливого засобу підвищення ефективності регіональної політики в державі. Зважаючи на багатогранність форм і функції, специфічні риси і фактори розвитку сільської місцевості (СМ), планування сільських територій потребує особливої уваги саме географів, які можуть комплексно обґрунтувати планувальні рішення цього складного і одночасно ключового геопросторового об'єкту на якісно новому рівні.

Згадаємо, що комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі визначено однією зі стратегічних цілей державної аграрної політики, а розвиток української державності в будь-яких аспектах пов'язують саме з відродженням українського села.

Херсонська область відноситься до регіонів з потужним аграрним сектором та високим рівнем сільськогосподарської освоєності, але невірне використання потенціалу території не дає можливість отримати бажані результати не тільки в аграрному секторі, а й у рекреаційній, промисловій, соціальній сфері. Зважаючи на вищесказане актуальною постає проблема планування територій сільської місцевості на регіональному рівні.

На мікрорегіональному рівні основною територіальною одиницею для потреб геопланування є низовий адміністративний район. Більшість НАР України мають сільськогосподарське спрямування і разом з тим характеризуються внутрішніми відмінностями в природних умовах, демографічних характеристиках, рівні розвитку господарського комплексу та спеціалізації господарства. Саме такі відмінності є першопричиною утворення внутрішньорайонних територіальних підсистем, які потребують окремих специфічних методів і підходів до планування територій з метою досягнення збалансованого еколого-соціально-економічного розвитку.

Ключовим завданням геопланування на всіх рівнях є розроблення систематики видів використання території та розробка їх багаторівневих схем, тому важливим методологічним принципом у цьому плані є максимальне використання наявної географічної інформації, насамперед тематичних серій карт. Під час планування територій на мікрорегіональному рівні важливою методологічною проблемою є

врахування специфіки мікрорегіонального масштабу картографування, оскільки це є досить складним завданням (з технічної сторони) навіть для карт масштабу 1:200000. Тому необхідно шукати типові просторові комбінації різних видів природокористування на тих чи інших територіях і розглядати такі ділянки як операційно-територіальні одиниці другого рівня.

Суспільно-географічні та природно-екологічні характеристики Цюрупинського району є досить вдалими з позиції геопланування. Значну частину площі району займають соснові ліси, піски та водноболотні угіддя, які являються основою для рекреаційного природокористування. Район також є перспективним в подальшому розвитку та інтенсифікації аграрного сектору, чому сприяють вдалі агрокліматичні та ґрунтові умови. Відсутність великих промислових підприємств та наявність середовище стабілізуючих природних територій (які є атрактивними для рекреаційної діяльності) створює базу для подальшої розбудови екологічної мережі обласного та державного значення в межах району.

Аналіз територіальної диференціації природно-екологічних та соціально-економічних умов району в контексті потреб геопланування дозволяє виділити такі пріоритетні види природокористування (рис.1):

- розселенське природокористування (територія міст, сіл та селищ з прилеглими ділянками);
- рекреаційне та природоохоронне природокористування (основними територіями є площі НПП «Олешківські піски», водноболотні угіддя заплави р. Дніпро, соснові ліси, піщанні та деградовані сільськогосподарські території);
- сільськогосподарське природокористування (землеробське, сади та виноградники, пасовища та сіножаті);
- транспортно-логістичне природокористування (автошляхи, залізничні шляхи);
- оборонно-інфраструктурне природокористування.

В межах сільської місцевості НАР можна диференціювати території з різною стратегією соціально-економічного розвитку. В досліджуваному районі виділяємо 2 основних специфічних типи територій:

а) передмістя - фактично виступають перехідною зоною між містами та сільською місцевістю і характеризуються динамічними функціональними зв'язками з містом у виробничих, демографічних, розселенських процесах. В НАР, які розміщені в зоні впливу міст, формується особливий тип аграрного природокористування (переважають дрібні та середні господарства з інтенсифікованим

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

процесом виробництва продукції), що є досить важливим при виборі стратегії планування відповідних територій.

б) території розвитку екомережі та рекреаційного природокористування. Розвиток рекреації є досить перспективним у плані поліпшення економічної та соціальної ситуації: створення нових робочих місць, збільшення місцевих бюджетів - що є досить актуальним для депресивних аграрних НАР.

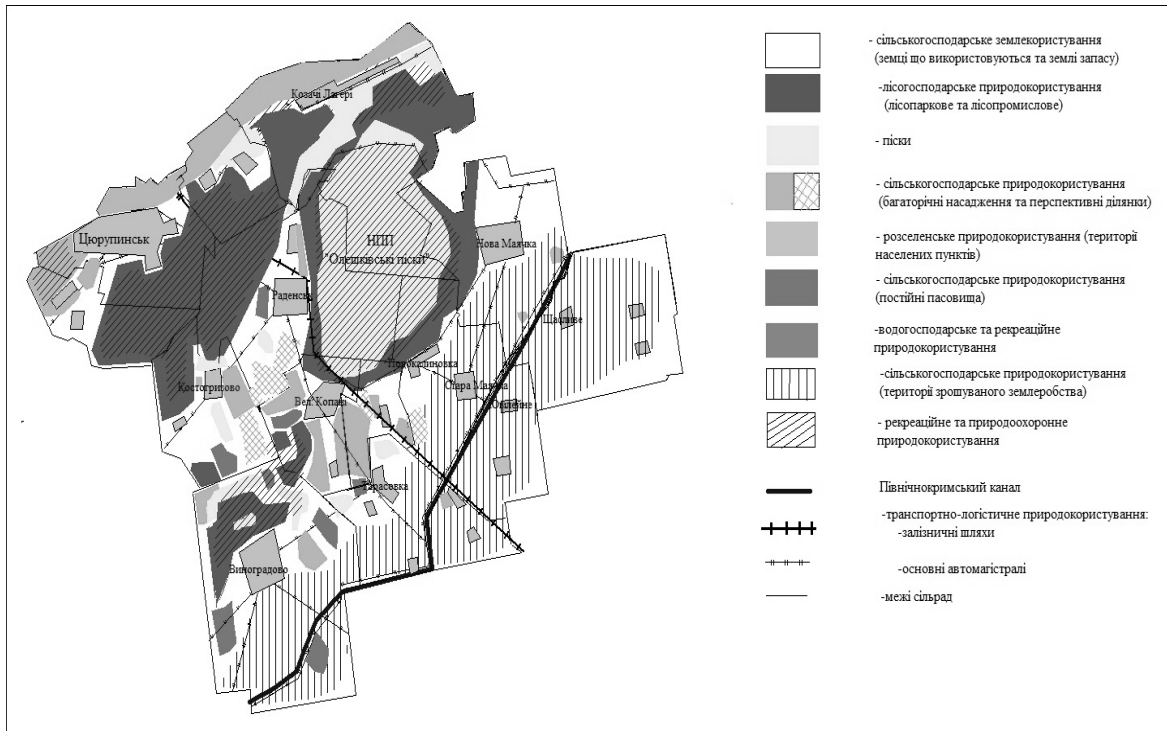

Рис.1. Ескізна картосхема територіальної диференціації фізико-географічних та соціально-економічних умов району з точки зору геопланувальної організації.

Наведене дослідження особливостей планування територій на мікрорегіональному рівні потребує подальшого опрацювання з метою структуризації видів природокористування. Необхідно виділити підвиди, особливо у сільськогосподарському природокористуванні, з метою більш раціонального планування та управління розвитку території. В подальшому потрібно провести детальний аналіз кадастрових карт та діагностувати стан сільськогосподарських угідь, розробити оптимальний баланс співвідношення видів природокористування наявних територій.

Список літератури:

1. Дудник І.М. Суспільно-географічні системи низового рівня (теоретичні та методологічні аспекти) / І.М. Дудник. – Полтава:Полтавський літератор, 1997. – 248с.

2. Мальчикова Д.С. Геопланування сільської місцевості: особливості, проблеми, обмеження / Д.С. Мальчикова // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія: Географія. - Вінниця, 2009. - Вип. 19. - С. 153-159.
3. Мальчикова Д.С. Методи та підходи територіального планування на регіональному рівні / Д.С. Мальчикова // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип.7(2). – С. 62-66.
4. Топчієв О.Г. Методологічні засади геопланування регіону / О.Г. Топчієв, Д.С. Мальчикова, А.М. Шашеро // УГЖ. – 2010. - №1. – С.23-31.

К. А. Немець,

д.геогр.н., проф.,

Я. В. Василевська,

здобувач

*Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна*

*konstantin.a.nemets@univer.kharkov.ua,
soc-econom-region@karazin.ua*

СПЕЦІАЛЬНІ МЕТОДИ В СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Розвиток регіонів в сучасних умовах під впливом активних процесів глобалізації вимагає комплексних суспільно-географічних досліджень. Це стосується всіх напрямів життєдіяльності суспільства. Кожен регіон України має специфічні риси, особливості розвитку, історико-культурне надбання, завдяки чому виражається певна спеціалізація кожного з них. Завдяки своєму географічному положенню та природно-ресурсному потенціалу Херсонська область визначається активним розвитком туризму та рекреації, в той же час, актуальними залишаються комплексні дослідження туристсько-рекреаційних ресурсів регіону та особливості їх розподілу по території області [1]. Суспільно-географічне дослідження туристсько-рекреаційних ресурсів регіону включає застосування загальнонаукових і спеціальних методів. В даній доповіді автори представляють деякі з них.

Використовуючи графоаналітичний метод багатовимірної класифікації [3, 4] було обчислено площу багатокутника та суму індексів для двох міських рад та всіх районів Херсонської області за кожен рік окремо (таблиця 1).

Візуально виділяються кілька районів, які мають відносно більшу суму індексів статистичних параметрів (рис. 1). Це Скадовський, Голопристанський, Генічеський райони та м. Херсон. Для них характерна також жвава динаміка цього показника за п'ять років. Інші

райони та м. Нова Каховка мають слабку динаміку і невисокі абсолютні значення суми індексів статистичних параметрів.

Таблиця 1. Значення індексів статистичних параметрів міських рад та районів області

№ пп	Назва району (соціогеосистеми)	Значення індексів по рокам				
		2007	2008	2009	2010	2011
1	Новокаховська міськрада	14.9366	14.9929	14.5583	13.7486	14.1754
2	Херсонська міськрада	28.5954	28.6826	26.7542	27.8454	26.8805
3	Бериславський	13.0285	13.8801	12.9261	13.4054	13.757
4	Білозерський	12.6644	13.0263	12.4296	12.5173	13.1575
5	Великоолександрівський	11.1066	10.7084	8.4795	10.4849	11.4206
6	Великолепетиський	12.1632	13.3293	13.0958	12.781	13.1367
7	Верхньорогачицький	10.469	10.7419	9.8463	9.9943	12.2224
8	Високопільський	11.1448	10.6347	10.623	10.5846	11.249
9	Генічеський	22.083	32.425	32.0041	31.1625	28.1582
10	Голопристанський	19.1623	22.4153	21.5874	22.3084	21.0937
11	Горностаївський	11.5341	11.2843	10.8355	11.4343	12.0461
12	Іванівський	11.4932	10.659	11.9036	10.9157	11.7718
13	Каланчацький	13.8089	14.6601	14.2388	14.3092	14.8809
14	Каховський	16.4356	15.9764	16.2704	15.1332	15.2636
15	Нижньосірогоський	11.0827	13.1061	12.9845	12.8312	13.5269
16	Нововоронцовський	12.1126	12.0549	11.9652	12.4238	11.4547
17	Новотроїцький	12.0246	11.9319	11.5446	11.6622	12.2912
18	Скадовський	25.0205	32.8716	33.181	33.586	31.2015
19	Цюрупинський	12.6466	14.0108	13.4389	14.6448	14.6667
20	Чаплинський	12.6145	12.5993	12.6121	12.0704	12.1949

Ранжовані значення загальної суми індексів показують, що найвищі їх значення мають Голопристанський, Цюрупинський, Горностаївський, Бериславський, Чаплинський райони та м. Херсон, що свідчить про відносно високий рівень та використання в них туристсько-рекреаційних ресурсів. Найнижчі загальні суми індексів характерні для Верхньорогачиського, Великоолександрівського, Великолепетиського та Високопільського районів.

За результатами порівняльного аналізу за наведені п'ять років (2007-2011 рр.) встановлено, що динаміка розвитку районів протягом досліджуваного періоду суттєво відрізняється на тлі відчутного впливу світової фінансово-економічної кризи в 2008-2010 роках. Так, досить велика група районів у складі Бериславського, Білозерського, Великоолександрівського, Верхньорогачиського, Іванівського, Каланчацького, Нижньосірогоського, Скадовського і Цюрупинського протягом 2007 – 2011 років проявила позитивну динаміку і покращила свій стан. Інша група районів – Каховський, Нововоронцовський,

Чаплинський та м. Херсон і Нова Каховка відчутно втратили у розвитку. Складною і неоднозначною динамікою розвитку відрізняються Великоолександрівський, Високопільський, Генічеський, Голопристанський, Горностаївський і Новотроїцький райони. Для них є характерним, що пік розвитку прийшовся на середину досліджуваного періоду (2008 – 2009 роки), а на початку і наприкінці періоду їхні показники менші.

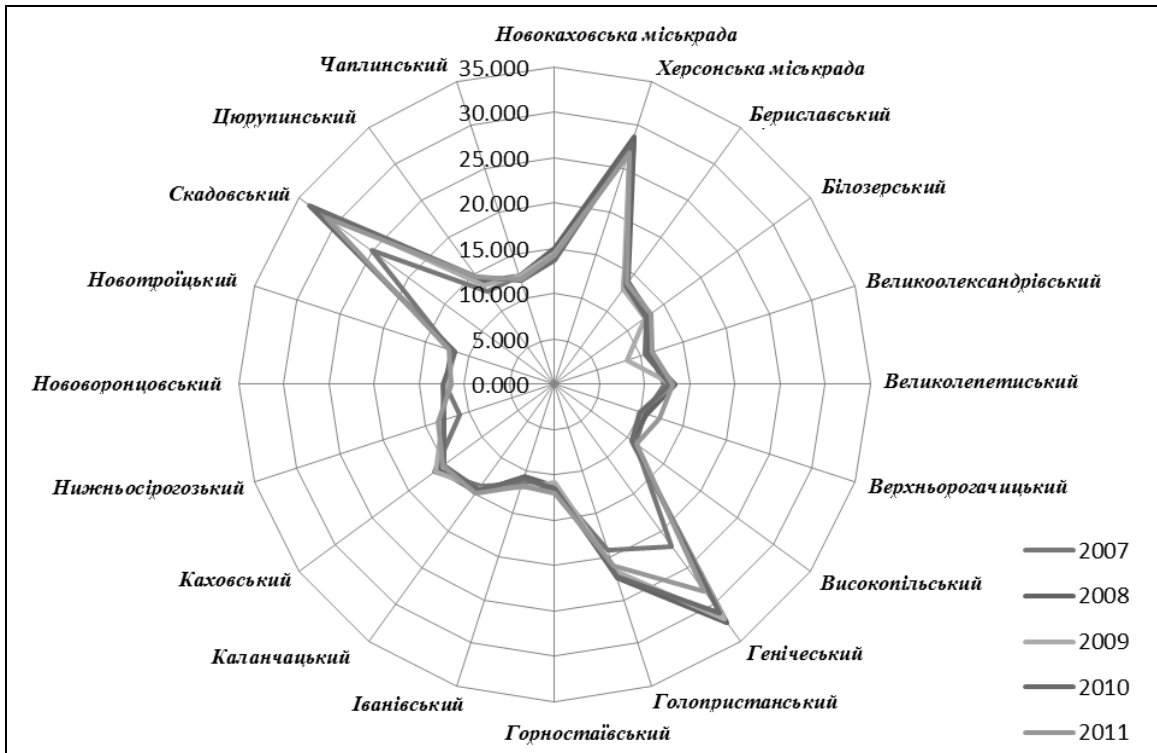

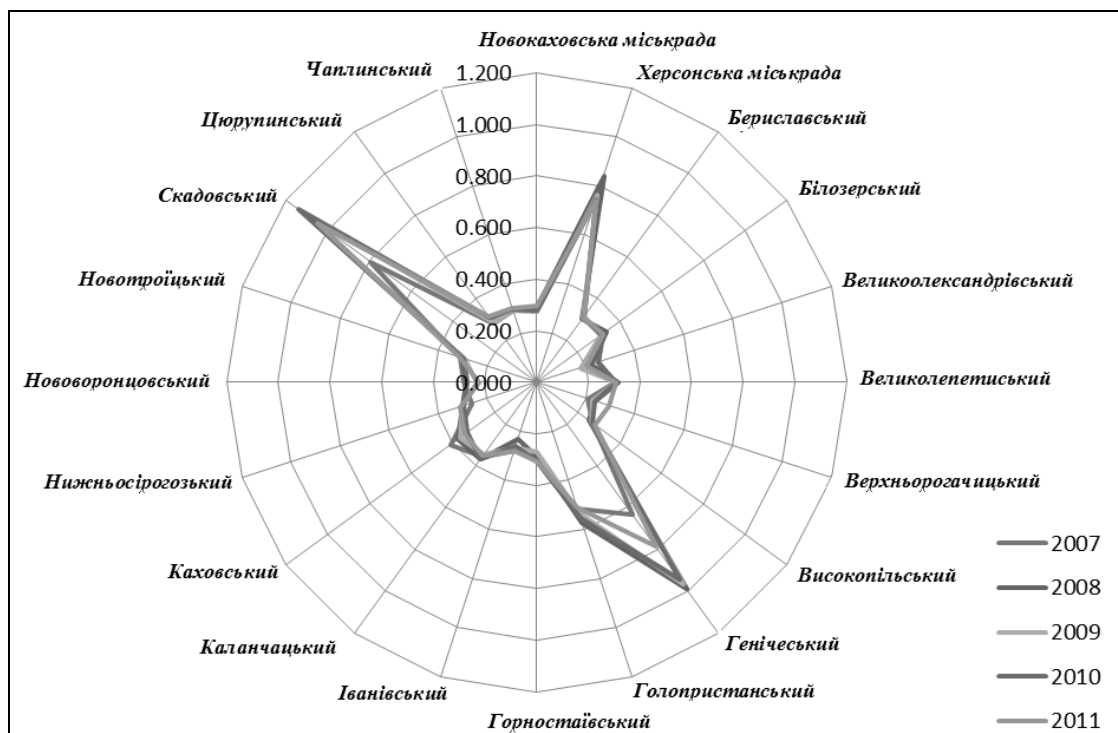
Рис. 1. Динаміка суми індексів статистичних параметрів міст та районів Херсонської області за 2007-2011 рр.

Аналіз другого системного показника – площі проекції багатовимірнього простору на площину, інакше – площі багатокутника на пелюстковій діаграмі – виконувався аналогічно [3, 4].

Результати аналізу наведених даних (рис. 2) незначно відрізняються від аналізу попереднього системного показника – диференціація міст та районів за площею багатокутника більш помітна. Як і за сумою індексів у даному випадку найбільшим розвитком відрізняються Скадовський, Генічеський і Голопристанський райони та м. Херсон, частково – Каховський і Каланчацький райони.

Таблиця 2. Показники площі багатокутників міст та районів області

№ пп	Назва району (соціогеосистеми)	Значення площі по рокам				
		2007	2008	2009	2010	2011
1	Новокаховська міськрада	0.290	0.286	0.275	0.278	0.296
2	Херсонська міськрада	0.820	0.843	0.764	0.745	0.740
3	Бериславський	0.305	0.302	0.310	0.312	0.312
4	Білозерський	0.316	0.335	0.310	0.312	0.321
5	Великоолександрівський	0.251	0.222	0.178	0.254	0.204
6	Великолепетиський	0.306	0.316	0.308	0.306	0.308
7	Верхньорогачицький	0.211	0.239	0.226	0.240	0.297
8	Високопільський	0.265	0.249	0.262	0.266	0.279
9	Генічеський	0.634	0.989	0.970	0.948	0.788
10	Голопристанський	0.517	0.576	0.533	0.555	0.509
11	Горностаївський	0.300	0.289	0.270	0.307	0.308
12	Іванівський	0.279	0.230	0.267	0.260	0.280
13	Каланчацький	0.357	0.368	0.345	0.370	0.354
14	Каховський	0.411	0.376	0.367	0.332	0.342
15	Нижньосірогозький	0.263	0.301	0.299	0.298	0.311
16	Нововоронцовський	0.279	0.271	0.232	0.268	0.224
17	Новотроїцький	0.312	0.300	0.292	0.297	0.317
18	Скадовський	0.794	1.076	1.100	1.138	1.048
19	Цюрупинський	0.283	0.301	0.286	0.309	0.318
20	Чаплинський	0.294	0.294	0.292	0.299	0.300

Тож, за допомогою зазначених методів виявлено особливості диференціації туристсько-рекреаційних ресурсів по території Херсонської області, визначено райони із найбільшим рівнем забезпечення. Проте для цілісного уявлення про особливості туристсько-рекреаційних ресурсів доцільним буде проведення подальшого вивчення за допомогою кластер-аналізу, на основі чого можлива розробка програм оптимального їх використання.

Література:

1. Василевська Я. В. Природно-антропогенні туристсько-рекреаційні ресурси Херсонської області / Я. В. Василевська // Регіон – 2013: суспільно-географічні аспекти: матеріали науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців з міжнародною участю (м. Харків, 18 – 19 квітня 2013 р. / Гол. ред. колегії Л.М. Немиць. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 284 – 287.
2. Головне управління статистики в Херсонській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ks.ukrstat.gov.ua/>
3. Машков О. Графоаналітичний метод багатовимірної класифікації суспільно-географічних об'єктів / О. Машков, К. Немиць // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 8(1). – С. 30-35.
4. Немиць К. А. О системном подходе в управлении геопроцессом / К. А. Немиць // Материали науч.-практ. конф. «Экологическое образование и его роль в обеспечении устойчивого развития Крыма» (Симферополь, 9 – 11 октября 1996 г.). – Симферополь: Крымская инициатива, 1997. – Ч II. – С. 32-39.

УДК 911.3

В. В. Панкратьєва,

аспірант

*Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна*

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Визначивши орієнтир на входження у європейський освітній простір, Україна здійснює модернізацію освітньої діяльності відповідно до європейських вимог. Ці процеси охоплюють все більше сфер життєдіяльності суспільства, у тому числі і професійно-технічну освіту. Вже сьогодні постає питання розробки програм підготовки кваліфікованих працівників у відповідності до європейських стандартів.

Професійно-технічна освіта є складовою системи освіти України, головним завданням якої є підготовка кваліфікованих спеціалістів в окремих галузях професійної діяльності та забезпечення потреб економіки країни у конкурентоспроможних на ринку праці робітниках. Одним із головних факторів стрімкого розвитку економіки держави є високий рівень кваліфікації робочої сили, її професійна компетенція та

мобільність. Розвиток високотехнологічного виробництва, яке визначає темпи розвитку економіки країни, забезпечує якість і конкурентоспроможність продукції стає неможливим без якісної підготовки кваліфікованих робітників, які б мали високий рівень теоретичної та практичної підготовки та здатні були б адаптуватися до вимог технологічного розвитку галузей економіки. Нажаль, сьогодні кваліфікація випускників професійно-технічних навчальних закладів не відповідає сучасним та перспективним потребам українського суспільства. Це пов'язано з рядом причин, зокрема, із застарілою матеріально-технічною базою професійно-технічних навчальних закладів, неефективним моніторингом потреб ринку праці, недосконалим механізмом формування державного замовлення на підготовку кваліфікованих робітників, падінням престижу робітничих професій тощо [1]. У зв'язку з цим запровадження дієвих механізмів та способів розв'язання зазначених проблем потребує уваги з боку науковців. Важливим аспектом цього питання є дослідження професійно-технічної освіти з урахуванням регіональних особливостей промислового розвитку України, сучасних демографічних тенденцій, аналізу попиту на робітничі професії та пропозицій ринку праці, що можливо здійснити, застосовуючи методологічний апарат суспільної географії.

Комплексне суспільно-географічне дослідження системи освіти регіону передбачає детальний аналіз її складових, а саме дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної, вищої, позашкільної. Визначення місця регіону серед інших областей України за показниками системи освіти є необхідним з метою виявлення тенденцій та перспектив її розвитку. Більш детальну картину можна отримати, аналізуючі окремі підсистеми системи освіти регіонів та країни в цілому.

Дана робота присвячена аналізу професійно-технічної освіти України, виявленню її регіональних особливостей та визначенню місця Луганської області за показниками цієї підсистеми серед інших регіонів України.

За даними Державної служби статистики України на кінець 2011 року в Україні нараховувалося 976 професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ), в яких навчалося 409,4 тис. учнів та слухачів [3]. Кількість ПТНЗ в Україні впродовж останніх трьох років залишається майже незмінною (975-976 закладів), проте їх кількість у 2011 році у порівнянні з 2007 роком скоротилася на 46 закладів переважно у зв'язку з їхньою реструктуризацією та зміною структури. Кількість учнів та слухачів у ПТНЗ України за останні п'ять років зменшилася майже на 45 тис. осіб, що становить 10%.

В Луганській області за даними управління статистики [2] у 2011 році налічувалося 78 професійно-технічних навчальних закладів, що складає 8% від їх загальної кількості по Україні. Скорочення кількості ПТНЗ в регіоні протягом 2007-2011 рр. склало 6 закладів (7,1% від їх загальної кількості), а контингент учнів та слухачів зменшився на 6,6 тис. осіб, або на 20,3%, що вдвічі більше, ніж по країні в цілому. Отже, можна говорити про негативні тенденції у розвитку професійно-технічної освіти як Луганської області, так і України в цілому, що викликано наслідками демографічної кризи, особливостями соціально-економічного розвитку країни.

Аналізуючи показники професійно-технічної освіти в Україні, встановлено, що за часткою ПТНЗ від їх загальної кількості по Україні лідерство належить Донецькій області. В даному регіоні функціонують 111 ПТНЗ, що становить 11,4% від сумарної кількості ПТНЗ в країні (рис. 1). Слід зазначити, що перші позиції за цим показником також займають Луганська, Дніпропетровська, Львівська, Харківська області, частка ПТНЗ в яких становить 8-5% від їх загальної кількості. За ними слідує Запорізька, Полтавська, Одеська області, частка ПТНЗ в яких складає близько 4%. Останні місця посідають Волинська, Закарпатська, Чернівецька області та м. Севастополь.

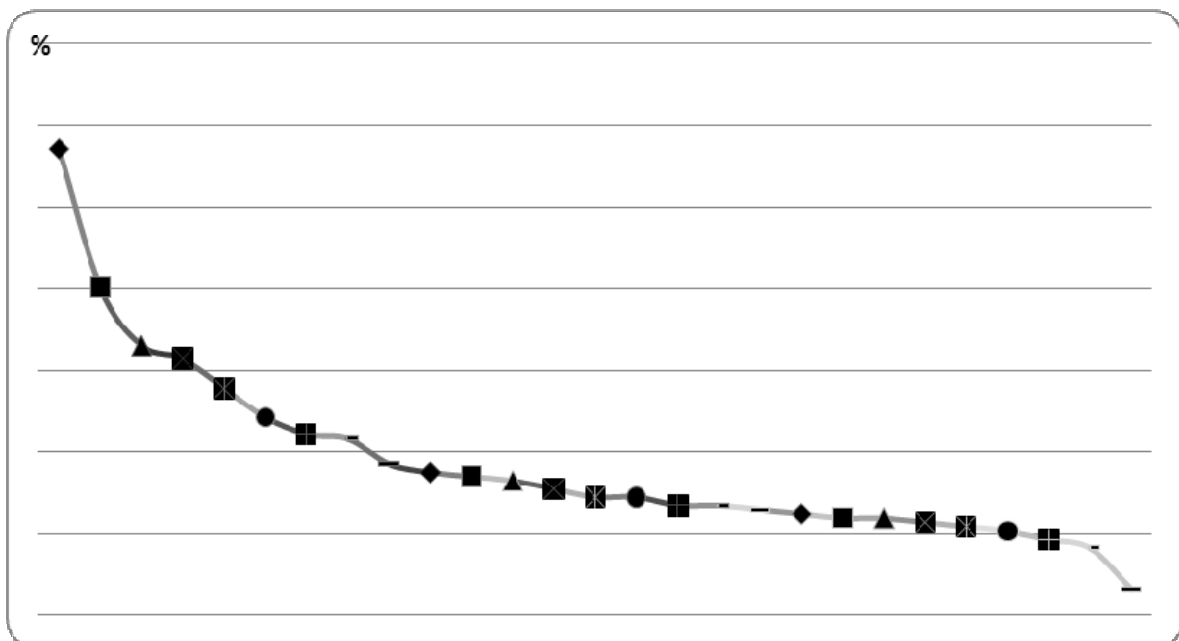

Рис. 1. Розподіл регіонів України за кількістю професійно-технічних навчальних закладів (% від загальної кількості по Україні) (побудовано на основі розрахунків за даними [3])

За чисельністю учнів та слухачів від загальної їх кількості по країні перше місце також належить Донецькому регіону (9,3%). За ним у рейтингу розмістилися Львівська, Дніпропетровська, Луганська,

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

Запорізька, Одеська, Вінницька області та м. Київ (8 – 4%), а останні позиції займають Чернівецька, Чернігівська області та м. Севастополь (до 2%).

Аналіз кількості ПТНЗ у розрахунку на 10 тис. осіб населення свідчить про лідерство за даним показником Харківської області (рис. 2). В регіоні функціонують 54 ПТНЗ, що становить 31 заклад на 10 тис. осіб. За цим показником Луганська область посідає 2 місце (30 ПТНЗ на 10 тис. осіб), поділяючи його з Кіровоградською та Полтавською областями. Високі показники кількості ПТНЗ спостерігаються також в Донецькій, Чернігівській, Херсонській, Житомирській, Сумській, Запорізькій областях (29 – 26 ПТНЗ на 10 тис. осіб). Остані місця у рейтингу регіонів за даним показником займають Тернопільська, Львівська, Рівненська, Івано-Франківська області та м. Київ (19 – 16 закладів). В середньому по Україні кількість ПТНЗ у розрахунку на 10 тис. осіб населення становить 24 заклади. Серед регіонів України лише 11 областей та м. Севастополь мають дані показники вищі за середні по країні.

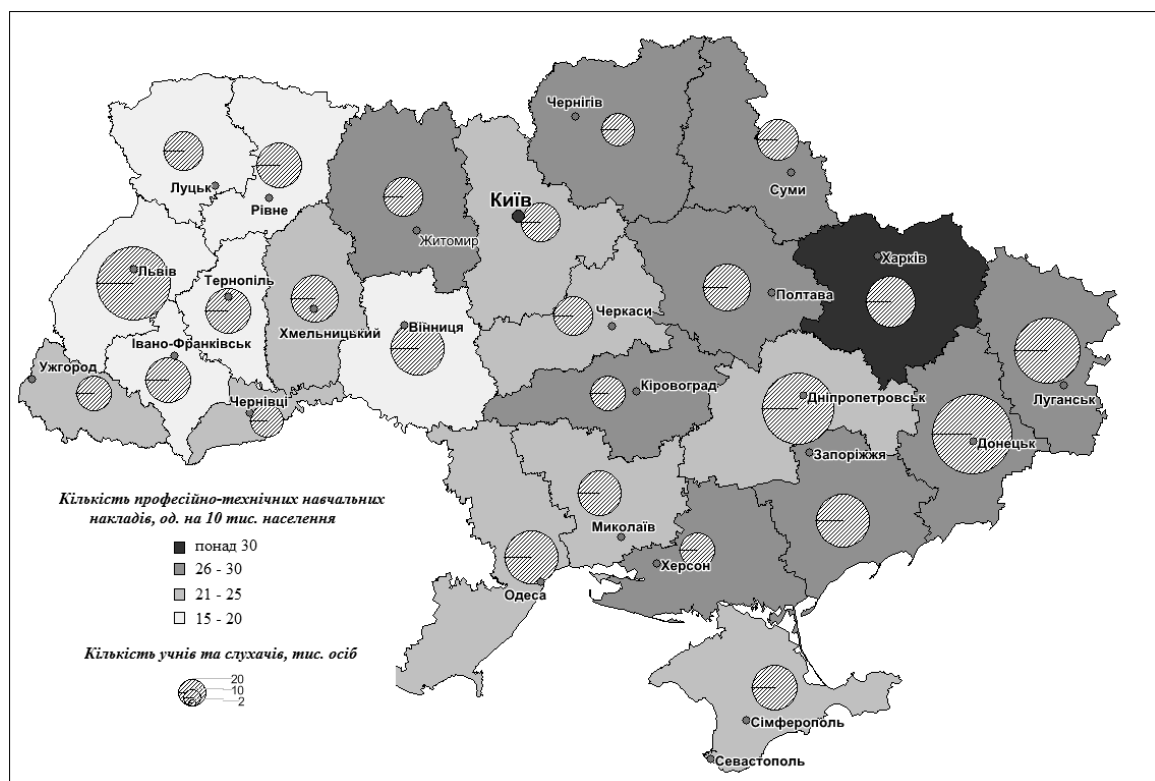

Рис. 2. Показники професійно-технічної освіти за регіонами України (побудовано на основі розрахунків за даними [3])

Кількість учнів та слухачів у ПТНЗ у розрахунку на 10 тис. осіб населення в середньому по країні становить 90 осіб. Вище середнього ці значення в Львівській, Миколаївській, Тернопільській, Рівненській,

Луганській, Хмельницькій, Вінницькій, Сумській, Запорізькій, Полтавській, Волинській, Івано-Франківській, Дніпропетровській областях. Найнижчі показники спостерігаються в м. Києві та в Київській і Харківській областях, що пояснюється загальною високою чисельністю жителів даних регіонів.

Отже, дослідження професійно-технічної освіти України дозволяє зробити наступні висновки:

- показники функціонування закладів професійно-технічної освіти України збільшуються із заходу на схід країни;

- найбільша кількість ПТНЗ зосереджена в промислово розвинених регіонах сходу України, а також у Львівській та Одеській областях, що пояснюється попитом на кваліфікованих робітників промисловими підприємствами даних регіонів;

- Луганська область як індустріальний регіон України характеризується високими показниками розвитку професійно-технічної освіти, що викликано потребами господарства регіону.

Отже, професійно-технічна освіта України має розвиватися з урахуванням прогнозування кадрових потреб в галузях економіки та соціальної сфери, що обумовлені регіональними особливостями та специфікою соціально-економічного розвитку країни. А це, в свою чергу, потребує спеціальних суспільно-географічних досліджень щодо питань прогнозування подальшого економічного розвитку на основі інвестиційно-інноваційної моделі і забезпеченні її відповідними кадрами.

Література

1. Концепція Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011-2015 роки [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/proftech/8836/>
2. Офіційний сайт Головного управління статистики в Луганській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lugastat.lg.ua>
3. Продовження навчання на здобуття професії: статистичний бюлетень. – Київ, Державна служба статистики України, 2012. – 28 с.

І. О. Пилипенко

*Херсонський державний університет,
pilipenko11@ua*

ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ ГЕОПРОСТОРУ ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУ ЗА ОЗНАКАМИ ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЯ

Природна, соціально-економічна, етно-культурна неоднорідність геопростору, яка є найбільш поширеним предметом географічних досліджень описується різними моделями, концепціями, теоріями, серед яких концепція «центр - периферія» є, як правило, найбільш універсальною, бо дозволяє визначити системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення і підтримання геопросторової неоднорідності. Саме тому, на наш погляд, визначення гносеологічних аспектів дослідження систем «центр - периферія» в контексті ідей геопросторової парадигми є актуальним.

Авторське розуміння концепту периферії дозволяє визначити цей таксон як частину суспільного простору, в межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядер суспільного життя. Додамо, що до таких ядер відносяться перш за все великі та середні міста. Натомість, суспільно-географічний центр розуміється як частина суспільно-географічного регіону, яка має функціональні зв'язки зі своєю базою розвитку (перш за все, периферією) і, на відміну від інших частин регіону, виділяється суспільною атрактивністю, високою концентрацією суспільних процесів і явищ, які постійно ускладнюються. Крім того, важливою властивістю центру є відповідність його ознак спеціалізованим відрізняючим рисам (ознакам) геотаксонів або геосистем об'єктивного або суб'єктивного характеру.

Суспільно-географічний аналіз взаємозв'язків між центром і периферією дозволив відзначити наступне:

1. Центр формується під впливом сукупної взаємодії низки різнопланових факторів, виключно унікальних для кожної окремої території і сфери діяльності.

2. Як правило, існує тільки один (у конкретних соціально-економічних умовах) локалітет, де реалізація суспільних властивостей центра проявить себе максимально. Такий локалітет за умови поширення в його межах властивостей центру і є периферією відповідного центру. Такий принцип формування периферій можемо охарактеризувати як принцип «унікальності місця».

3. Наступна реалізація цього принципу на різних ієрархічних рівнях (макро, мезо- і мікрорівні) призводить до вибору «практичного» локалітету, який, безумовно, прагне до заняття частини геопростору, максимально можливої за площею (знову підкреслимо – у специфічному природно-екологічному, соціально-економічному середовищі).

Стверджуючи ідею про універсальність територіальної організації суспільства як дуалістичної системи, слід акцентувати увагу на мінливість статусу територій, елементів геопростору в системі ЦП при збільшенні або зменшенні масштабності дослідження. Так, адміністративна одиниця може бути Центром геосистеми низового рангу. В той же час, серед адміністративних одиниць вищого ієрархічного рівня бути Периферією надсистеми.

Питання делімітації та параметризації суспільно-географічних периферій можна розробляти, базуючись перш за все на положенні, що головними відмінами суспільно-географічних центрів та периферії є різниці у кількісних характеристиках суспільно-географічних процесів. З таких позицій, до основних орієнтирів розмежування центру та периферії ми відносимо:

- 1) показники формування чисельності населення і, перш за все, показник сальдо міграцій;
- 2) характерні риси розселення населення (співвідношення міського та сільського населення, людність поселень тощо);
- 3) загальний рівень розвитку і територіальної концентрації соціально-економічної діяльності;
- 4) рівень розвитку інфраструктури і соціальне забезпечення населення.

Зауважимо, що найбільш інформативним критерієм розмежування центру та периферії ми вважаємо саме показник сальдо міграцій. Такий вибір пояснюється розумінням, що міграції в їх сучасному вигляді (економічні за суттю) є «відповіддю» на рівень розвитку тієї чи іншої території. Відповідно, центри майже завжди мають позитивне сальдо міграцій, а периферія – від'ємне (не стільки у абсолютних, скільки у порівняльних значеннях). Інші зазначені орієнтири по суті є факторами, які визначають привабливість території та рівень міграційної активності населення

Обласний склад регіону дослідження – Одеська, Миколаївська, Херсонські області та їх сусіди-Вінницька, Кіровоградська, Дніпропетровська, Запорізька області. Незважаючи на те, що АР Крим у більшості схем регіоналізації України, поряд з Миколаївською, Одеською та Херсонською областями, як правило, входить до одного таксону (Причорноморський або Південний економічний/суспільно-

географічний район), в нашій роботі він виключений з регіону дослідження. Такий підхід пояснюється своєрідністю цієї адміністративно-територіальної одиниці України, особливо її географічним напівострівним положенням. Значна транспортно-географічна ізолюваність АР Крим створює специфічний тип комунікацій з материковою частиною України. Фактично, можна казати про зниження комунікативності материкової частини України з АР Крим.

Результати делімітації і локалізації адміністративно-територіальних одиниць регіону дослідження представлені в таблицях 1 та 2

Таблиця 1. Локалізація адміністративних одиниць регіону дослідження за ознаками Центр-периферія

Область	Адміністративні одиниці що входять до складу			
	Центру	Напів периферії	Периферії з перехідними ознаками	Периферії
Вінницька	Вінниця, Жмеринка, Ладизин, Могилів-Подільський, Хмільник	Козятин, Вінницький, Гайсинський, Тиврівський,	Барський, Бершадський, Іллінецький, Калинівський, Козятинський, Крижопільський, Липовецький, Літинський, Могилів-Подільський, Немирівський, Погребищенський, Томашпільський, Тростянецький, Тульчинський, Шаргородський	Жмеринський, Мурованокуриловецький, Оратівський, Піщанський, Теплицький, Хмільницький, Чернівецький, Чечельницький, Ямпільський
Дніпропетровська	Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Новомосковськ, Павлоград, Першотравенськ, Тернівка, Дніпропетровський, Новомосковський	Вільногірськ, Жовті Води, Марганець, Нікополь, Орджонікідзе, Синельнікове, Верхньодніпровський, Криворізький, Нікопольський,	Апостолівський, Криничанський, Магдалинівський, Павлоградський, Петрівський, П'ятихатський, Синельніковський, Солонянський, Софіївський, Царичанський, Широківський	Василівський, Межівський, Петропавлівський, Покровський, Томаківський, Юрївський
Запорізька	Запоріжжя, Енергодар, Мелітополь,	Бердянськ, Запорізький, Якимівський	Токмак, Вільнянський, Василівський, Куйбишевський, Мелітопольський, Михайловський, Орхівський, Пологівський, Приморський,	Бердянський, великобілозерський, Веселівський, Гуляйпільський, Кам'яно-Дніпровський, Новомиколайський, Приазовський, Розівський, Токмацький, Чернігівський
Кіровоградська	Кіровоград, Світловодськ, Кіровоградський,	Знам'янка, Олександрія, Долинський,	Бобринецький, Гайворонський, Голованівський, Маловисківський, Новгородківський, Новоукраїнський, Олександрійський, Петрівський.	Вільшанський, Добровеличковський, Знам'янський, Компаніївський, Новоархангельський, Новомиргородський, Олександрівський, Онуфрійський, Світловодський, Ульяновський, Устинівський
Миколаївська	Миколаїв, Южноукраїнськ,	Вознесенськ, Очаків, Первомайськ, Березанський, Жовтневий, Очаківський	Арбузинський, Баштанський, Березнегуватський, Вознесенський, Врадівський, Миколаївський, Новобузький, Новоодеський	Братський, Веселинівський, Доманівський, Сланецький, Казанківський, Кривоозерський, Первомайський, Снігурівський
Одеська	Одеса, Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Іллічівськ, Котовськ, Теплодар, Южне, Біляївський, Комінтерновський, Овідіопольський	Роздільнянський	Білгород-Дністровський, Березівський, Ізмаїльський, Кілійський, Ренійський, Татарбунарський, Ширяївський	Ананівський, Арцизький, Балтський, Болградський, Великомихайлівський, Іванівський, Кодимський, Котовський, Красноокнянський, Любашівський, Миколаївський, Савранський, Саратський, Тарутинський, Фрунзівський
Херсонська	Херсон, Каховка, Нова Каховка, Складовський, Цюрупинський	Білозерський, Генічеський, Голопристанський,	Бериславський, Великопетиський, Каланчацький, Каховський, Нововоронцовський, Новотроїцький, Чаплинський	Великоколекандрівський, Верхньорогачицький, Вископільський, Горностаївський, Іванівський, Нижньосірогозький

Таблиця 2. Просторовий та демографічний потенціал елементів геопростору регіону дослідження в системі «Центр – Периферія»

Область	Елементи геопростору	Частка площі області	Частка населення області	Середній ранг елемента
Вінницька	Центр	0,98%	28,78%	14
	Напівпериферія	10,99%	12,36%	53
	Периферія з перехідними ознаками	59,31%	42,08%	105
	Периферія	28,71%	16,77%	164
	Периферія разом	88,02%	58,86%	127
Дніпропетровська	Центр	14,07%	69,54%	23
	Напівпериферія	14,91%	13,75%	52
	Периферія з перехідними ознаками	48,70%	11,66%	96
	Периферія	22,33%	5,05%	159
	Периферія разом	71,02%	16,71%	118
Запорізька	Центр	1,40%	54,34%	18
	Напівпериферія	12,44%	11,62%	52
	Периферія з перехідними ознаками	42,13%	21,18%	93
	Периферія	44,04%	13,02%	170
	Периферія разом	86,17%	34,20%	133
Кіровоградська	Центр	7,07%	32,81%	25
	Напівпериферія	5,61%	15,63%	54
	Периферія з перехідними ознаками	41,02%	26,61%	98
	Периферія	46,30%	24,95%	162
	Периферія разом	87,33%	51,56%	135
Миколаївська	Центр	1,15%	44,86%	5
	Напівпериферія	17,93%	17,80%	49
	Периферія з перехідними ознаками	41,58%	19,57%	92
	Периферія	39,34%	17,77%	173
	Периферія разом	80,92%	37,34%	133
Одеська	Центр	12,34%	62,70%	19
	Напівпериферія	4,11%	2,37%	57
	Периферія з перехідними ознаками	30,47%	13,11%	97
	Периферія	53,08%	21,82%	162
	Периферія разом	83,55%	34,93%	141
Херсонська	Центр	13,67%	52,10%	20
	Напівпериферія	27,94%	17,26%	52
	Периферія з перехідними ознаками	35,53%	20,63%	110
	Периферія	22,85%	10,02%	157
	Периферія разом	58,38%	30,65%	132

Просторовий аналіз демонструє стійкість негативних суспільних явищ (від'ємне сальдо міграцій та сильне скорочення чисельності населення, низька середньомісячна зарплата) виділених за наведеним підходом периферій. АТО з низькими рейтинговими показниками суспільного розвитку в більшості випадків потрапляють в суспільний «вакуум», в руральну територію або «безміську зону». Це створює необхідність врахування цих фактів при створення нових схем адміністративно-територіального поділу, при розробці програм соціально-економічного розвитку регіонів та їх територій.

Література

1. Pylypenko I. Center-periphery relations and connections: regional dimension / Ihor Pylypenko // Київський географічний щорічник. Науковий збірник. – Вип. 8. – 2013. – К.: КВ УГТ, 2013. – с. 66-71
2. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія Запорізького та Херсонського пограниччя // Розвиток географічної думки на півдні України : проблеми і пошуки: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 27-28 вересня 2006 р., Мелітополь / М-во освіти і науки, Мелітопольський держ. пед. ун-т. – Мелітополь : Вид-во “Мелітополь”, 2006. – С. 126-129.
3. Пилипенко І. О. Історичні аспекти становлення та розвитку концепції «центр – периферія» / І. О. Пилипенко // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 15. – С.103-107.

*В. И. Пичура¹, Ф. Н. Лисецкий²,
А. И. Задорожный¹, О. В. Ларченко¹*

*¹ГВУЗ «Херсонский государственный аграрный университет», Украина
²НИУ «Белгородский государственный университет», Российская Федерация
E-mail: pichura@yandex.ru*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ГИС И НЕЙРОТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ОЦЕНКИ ПРИГОДНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР

Постановка проблемы. При качественной оценке сельскохозяйственных земель, анализ изменения агрохимических свойств почвенного плодородия является одним из важнейших объективных условий определения эффективности ведения земледелия. Агрохимические принципы качественной оценки земель приобретают особую актуальность в условиях экстенсивной и нерациональной хозяйственной деятельности землепользователей.

Черноземы южные и темно-каштановые почвы, по степени распространения в зоне Сухой Степи Украины, являются основными типами почв [1].

Основными агрохимическими показателями, которые характеризуют плодородие и энергетический потенциал почв, являются содержание гумуса и подвижных форм питательных веществ. Запасы питательных веществ и их доступность растениям, а также запасы продуктивной влаги находятся в тесной зависимости от природно-климатических условий местности (климата, рельефа, почвообразующих пород, гидрологических условий и т.п.), которые определяют величину и качество урожая сельскохозяйственных культур [2, 3].

В настоящее время одним из актуальных направлений в системе эколого-агротехнологического мониторинга является системное применение современных инструментов и методов для пространственной оценки агрохимического состояния почв с целью определения изменения почвенного плодородия, под воздействием внешних факторов среды, при выращивании зерновых культур.

Анализ последних публикаций и исследований. Весомый вклад изучению вопросов мониторингу, бонитировки, качественной оценки и охраны почв с использованием геоинформационных принадлежит ученым В.В. Медведеву, С.А. Балюку, В.О. Ушкаренку, П.П. Надточому, М.И. Ромащенко, Р.А. Акбирову, Б.М.Н. Гончикову, Ц.Ц. Цыбикдоржиеву и др. ученым [1-9]. В научных трудах Владимирского Б.М., Арзамасцева А.А., Козадаева А.С, Бахметова Н.А., Токарева С.В., Семейкина В.Д., Скупченка А.В. и других ученых [9-14] сформулирован новый методологический подход к прогнозированию реальных систем с применением метода искусственных нейронных сетей (ИНС).

Материалы, объекты и методы исследований. Объект исследований – агрохимическое состояние почв Херсонской области. Предмет исследований - показатели агрохимического состояния почв (гумус, подвижный фосфор, обменный калий).

Оценка пригодности сельскохозяйственных земель Херсонской области по содержанию питательных веществ для выращивания зерновых культур проведена согласно методике В.В. Медведева и И.В. Плиски (2006г) [4, 5]. Для исследований использованы данные 296 стационаров (IX тура исследований – 2002-2007 гг.) Херсонского государственного проектно–технологического центра охраны плодородия почв и качества продукции «Облгосплодородие». Характеристика агрохимических свойств почв проведена в слое 0-40 см, так как в этом слое сосредоточена основная масса корней растений.

Нейротехнологии рассматриваются, как универсальный аппроксиматор нелинейных функций для классификации

сельскохозяйственных земель по содержанию питательных веществ для выращивания зерновых культур. Создание искусственных нейронных сетей проведено с помощью модуля Statistics Neural Networks (SNN) программного продукта STATISTICA 6.0. Для пространственного моделирования питательных веществ в почве применен метод кригинга [15] модуля Geostatistical Analyst of ArcGis 9.2

Анализ результатов исследований. Для определения комплексной оценки (валовое содержание питательных веществ) сельскохозяйственных земель Херсонской области по уровню получения стабильных урожаев зерновых культур проведено статистическое нормирование рядов исследуемых показателей по формуле (1) и представлена качественная оценка почв (табл. 1):

$$X_{\text{норм}} = \int_1^n \frac{X_i - \bar{X}}{SD} di \quad (1)$$

где, $\bar{X}$ - среднее арифметическое значение; SD – стандартное отклонение.

Пространственное районирование пригодности почв Херсонской области для выращивания зерновых культур состоит с двух основных этапов: создание интеллектуальной искусственной нейронной сети для классификации по нормированным данным и пространственное моделирование с использованием геостатистических методов.

Созданная искусственная нейронная сеть архитектуры многослойный перцептрон для классификации пригодности сельскохозяйственных земель Херсонской области по содержанию питательных веществ для выращивания зерновых культур (рис. 1) обладает достаточно высокой обобщающей способностью, что указывает на хорошие совпадения исходных и предсказанных значений (верно выделенных закономерностей из входных данных) на рабочем (тестируемом) участке (табл. 2). Достоверность нейромодели составила - 99%.

Таблица 1. Классификация пригодности сельскохозяйственных земель Херсонской области по содержанию питательных веществ (статистически нормированные показатели) в слое 0-40 см

Критерии, их параметры, единицы измерения	Параметры нормирования	Качественная оценка (нормированные показатели)				
		очень благоприятные	благоприятные	удовлетворительные	неудовлетворительные	очень неудовлетворительные
Содержание гумуса, %	$\int_1^{296} \frac{X_i - 2,26}{0,823} + 3di$	>4,51	3,91-4,51	3,30-3,90	2,68-3,29	<2,68
Содержание подвижного фосфора, мг/кг почвы	$\int_1^{296} \frac{X_i - 40,9}{13,54} + 3di$	>3,38	2,28-3,38	1,84-2,27	0,95-1,83	<0,94
Содержание обменного калия, мг/кг почвы	$\int_1^{296} \frac{X_i - 371}{138} + 3di$	>3,88	3,41-3,88	2,93-3,40	2,18-2,92	<2,17
Содержание питательных веществ (гумус + подвижный фосфор + обменный калий)	Nr(Hum)+Nr(P ₂ O ₅)+Nr(K ₂ O) Nr - нормированный	>11,76	9,58-11,76	8,05-9,57	5,80-8,04	<5,79

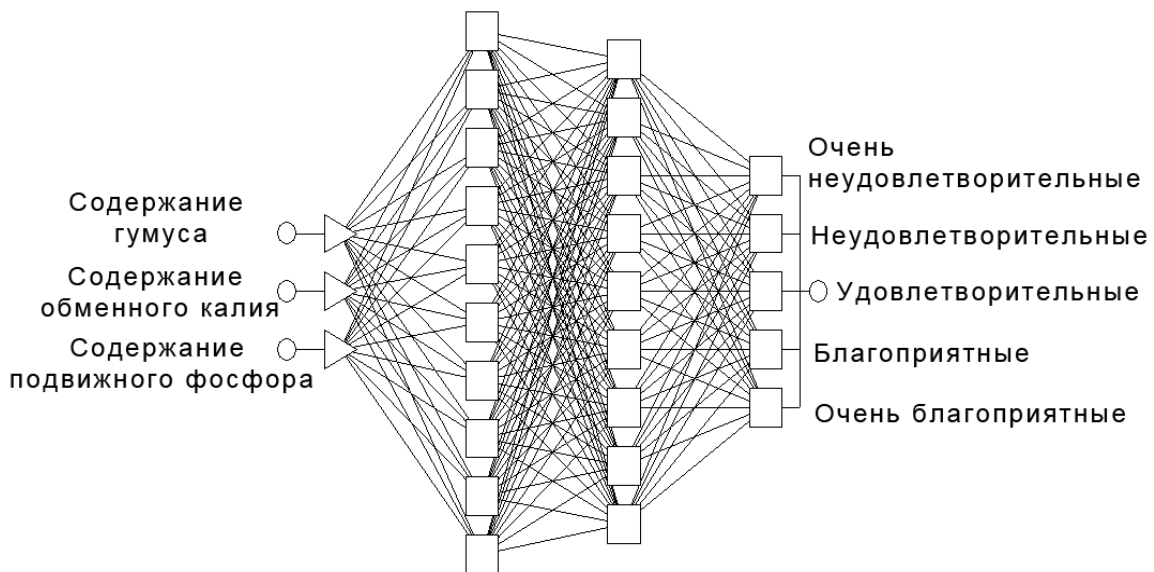

Рис. 1. Нейронная сеть классификации пригодности сельскохозяйственных земель для выращивания зерновых культур

Таблица 2. Статистическая характеристика многослойной нейронной модели

Показатели описательной статистики	Классы				
	очень неудовлетворительные	неудовлетворительные	удовлетворительные	благоприятные	очень благоприятные
Всего	16	65	72	119	24
Правильно	16	65	72	118	23
Ошибочно	0	0	0	1	1
Неизвестно	0	0	0	0	0
% правильных	100	100	100	99,16	95,83
% ошибочных	0	0	0	0,84	4,17
% неизвестно	0	0	0	0	0

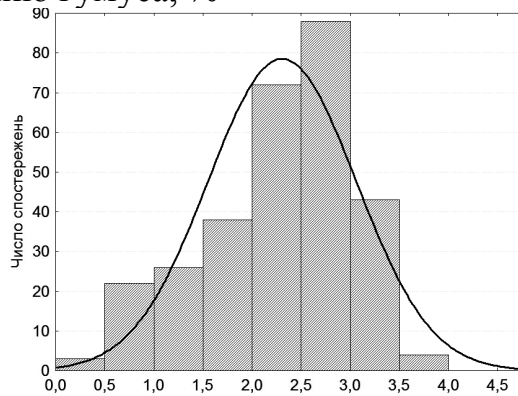
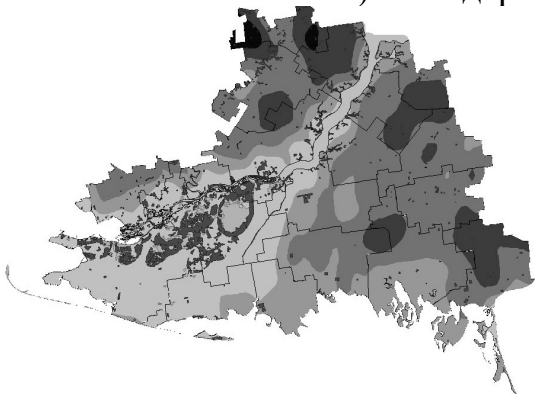
За данными 296 стационаров исследований Херсонского центра «Облгосплородорие» автором созданы картограммы районирования пригодности сельскохозяйственных земель Херсонской области для выращивания зерновых культур в зависимости от содержания питательных веществ (рис. 2).

В результате пространственного моделирования и классификации были определены площади сельскохозяйственных угодий (1971058 га, в т.ч. - пашня – 1777600 га) Херсонской области за агрохимическими показателями: гумус, подвижный фосфор, обменный калий, валовое содержание питательных веществ (табл. 3).

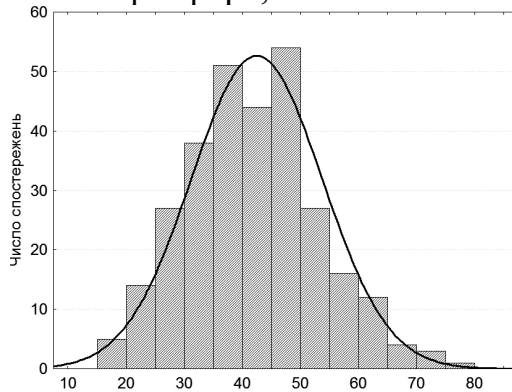
В результате пространственного анализа сельскохозяйственных земель по комплексной оценке содержания питательных веществ (слой почвы 0-40 см) Херсонской области было определено, что: 75% (1478294 га) территории с.-х. угодий имеют удовлетворительные и благоприятные природные условия для выращивания зерновых культур – северо-западная и юго-восточная часть Херсонской области; 25% (492764 га) территории с.-х. угодий, преимущественно южно-западной части (Голопристанский, Цюрупинский, Скадовский, Белозерский районы) и прибрежная зона реки Днепр, имеют неудовлетворительные (20,6%) и очень неудовлетворительные (4,4%) природные почвенные условия для выращивания зерновых культур.

ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ВІРШЕННЯ

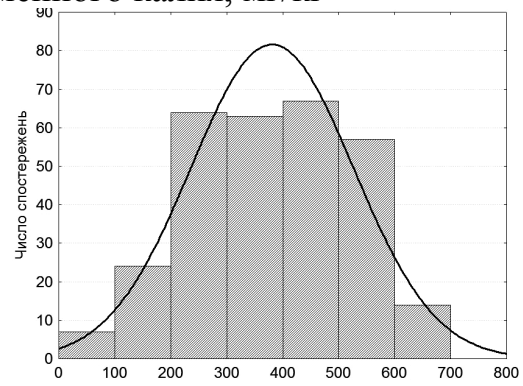
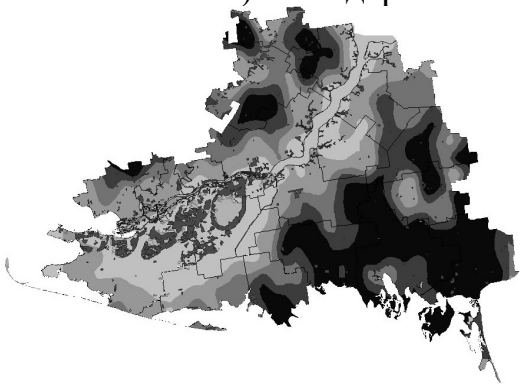
а) по содержанию гумуса, %

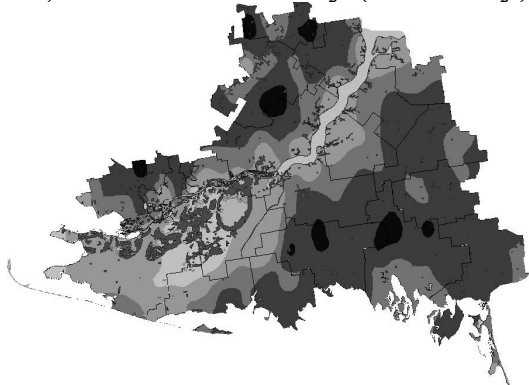
б) по содержанию подвижного фосфора, мг/кг

в) по содержанию обменного калия, мг/кг

г) по комплексному (валовому) содержанию питательных веществ

Оценка содержания питательных веществ:

- очень неудовлетворительные
- неудовлетворительные
- удовлетворительные
- благоприятные
- очень благоприятные
- леса
- пески
- реки

Рис. 2. Районирование сельскохозяйственных земель Херсонской области по пригодности для выращивания зерновых культур

Таблица 3. Распределение пригодности сельскохозяйственных земель Херсонской области для выращивания зерновых культур по содержанию питательных веществ в слое 0-40 см

Качественная оценка		Сельскохозяйственные угодья	
		га	%
Всего по Херсонской области		1971058	100
<i>Содержание гумуса, %</i>			
очень неудовлетворительные	<2,1	587572,4	29,81
неудовлетворительные	2,1-2,5	427522,5	21,69
удовлетворительные	2,6-3,0	684351,3	34,72
благоприятные	3,1-3,5	254660,7	12,92
очень благоприятные	>3,5	16951,1	0,86
<i>Содержание подвижного фосфора, мг/кг почвы</i>			
очень неудовлетворительные	<13,0	-	-
неудовлетворительные	13,0-25,0	216816,4	11,00
удовлетворительные	25,1-31,0	1076592	54,62
благоприятные	31,1-46,0	602355,3	30,56
очень благоприятные	>46,0	75294,42	3,82
<i>Содержание обменного калия, мг/кг почвы</i>			
очень неудовлетворительные	<240	350454,1	17,78
неудовлетворительные	241-359	441714,1	22,41
удовлетворительные	360-434	352622,3	17,89
благоприятные	435-510	366616,8	18,6
очень благоприятные	>510	459650,7	23,32
<i>Содержание питательных веществ (Nr(Hum)+Nr(P₂O₅)+Nr(K₂O))</i>			
очень неудовлетворительные	<5,79	86923,66	4,41
неудовлетворительные	5,80-8,04	405446,6	20,57
удовлетворительные	8,05-9,57	483697,6	24,54
благоприятные	9,58-11,76	926988,6	47,03
очень благоприятные	>11,76	68001,5	3,45

Выводы

Предложено статистическое нормирование агрохимических показателей и определен классификатор качественной оценки пригодности сельскохозяйственных земель Херсонской области в зависимости от содержания питательных веществ в почве.

Впервые созданы пространственные модели территории Херсонской области для комплексной оценки влияния питательных веществ на выращивания зерновых культур с использованием ГИС и нейротехнологий. Достоверность нейромодели составила - 99%.

За результатами класифікації і просторового моделювання визначені площі сільськогосподарських угідь Херсонської області за ступенем придатності для вирощування зернових культур за агрохімічними показателями: гумус, рухливий фосфор, обмінний калій.

При комплексній просторовій оцінці вмісту поживних речовин (шар 0-40 см) визначено, що 75 % (1478294 га) території сільськогосподарських земель Херсонської області мають задовільні і сприятливі природні і ґрунтові умови для вирощування зернових культур, 25 % (492764 га) - незадовільні і дуже незадовільні.

Література

1. Бонітуровка ґрунтів і якісна оцінка земель лесостепної зони Республіки Башкортостан на агроекологічній основі / Акбіров Р.А. Вестник Оренбургського державного університету, 2005. - № 9. - С. 134-137.
2. Бонітуровка і кадастрова оцінка ґрунтів західного Забайкалля (на прикладі Кижингінської котловини) / Гончіков Б.М.Н., Цыбікдоржієв Ц.Ц. // Вестник Красноярського державного аграрного університету, 2010. - № 9. - С. 7-12.
3. Бонітуровка і кадастрова оцінка ґрунтів Джидинського району Республіки Бурятія // Цыбікдоржієв Ц.Ц., Хубракова Б.Ц., Гончіков Б.М.Н. / Вестник Бурятської державної сільськогосподарської академії ім. В.Р. Філіппова, 2009. - № 3. - С. 143-150.
4. Медведєв В.В. Бонітуровка і якісна оцінка пахотних земель України / Медведєв В.В., Пліско І.В. - Харків: Вид. «13 типографія», 2006. - 386 с.
5. Медведєв В.В. Моніторинг ґрунтів України. Концепція, попередні результати, завдання / Медведєв В.В. - Харків: ПФ «Антиква». - 2002. - 428 с.
6. Ефективне використання ґрунтів із застосуванням сучасних геоінформаційних технологій / [С.А. Балюк, І.В. Пліско, С.Р. Трускавецький та ін.]; за наук. ред. С.А. Балюка. - К.: Аграрна наука, 2011. - 72 с.
7. Геоінформаційні системи для управління зрошуваними землями: навч. посіб. / [В.О. Ушкаренко, В.В. Морозов, В.В. Колесніков та ін.]-Херсон, Вид-во „ЛТ-Офіс”, 2010.-378 с.
8. Інформаційне забезпечення зрошеного землеробства. Концепція, структура, методологія організації / [Ромашенко М.І., Драчинська Е.С., Шевченко А.М.]; за ред. М.І. Ромашенка. - К.: Аграрна наука, 2005. - 196 с.
9. Лисецький Ф.Н. Еталонні ґрунти в системі особливо охороняємих природних територій / Лисецький Ф.Н., Замураєва М.Е., Половинко В.В., Данильченко М.А. // Проблеми регіональної екології. 2009. - № 1. - С. 104-110.
10. Владимірський Б.М. Нейронні мережі як джерело ідей і інструмент моделювання процесів самоорганізації і управління / Владимірський Б.М. - Економічний вестник Ростовського державного університету, 2006. - Т. 4. - № 4. - С. 14.
11. Арзамасцев А.А. Алгоритм самоорганізації структури штучної нейронної мережі в процесі її навчання / Арзамасцев А.А. - Вестник Тамбовського університету. Серія: Естественні і технічні науки, 2007. - Т. 12. - № 1. - С. 105-106.
12. Семейкін В.Д. Моделювання штучних нейронних мереж в середі MATLAB / Семейкін В.Д., Скупченко А.В. Вестник - Астраханського

- государственного технического университета. Серия: Управление, вычислительная техника и информатика, 2009. - № 1. - С. 159-164.
13. Козадаев А.С. Техническая реализация искусственного нейрона и искусственной нейронной сети / Козадаев А.С. - Вестник Тамбовского университета. Серия: Естественные и технические науки, 2010. - Т. 15. - № 1. - С. 301-302.
  14. Бахметова Н.А. Моделирование технологических процессов с помощью нейронных сетей / Бахметова Н.А., Токарев С.В. - Современные наукоемкие технологии, 2008. - № 2. - С. 87.
  15. Using ArcGIS Geostatistical Analyst. - Published by ESRI, 2002. - 306p.

С. Г. Половка, О. А. Половка

*Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини,
вул. Садова 2, м. Умань,
Черкаська обл. 20300 Україна
E-mail: sergi_polvka@ukr.net*

ІСТОРИЧНИЙ ЗРІЗ РОЗВИТКУ ГЕОМОРФОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ В ІНСТИТУТІ ГЕОЛОГІЧНИХ НАУК НАН УКРАЇНИ ТА ЇЗДОБУТКИ В АКВАТОРІЇ СВІТОВОГО ОКЕАНУ

У зв'язку з новими завданнями, викликаними розвитком геологозйомочних та пошуково-розвідувальних робіт в УРСР, в середині 50-х років ХХ ст. в ІГН АН УРСР організовано низку нових відділів та реорганізовано відділ геоморфології та четвертинної геології у відділ геотектоніки і геоморфології (В. Г. Бондарчук). Така реорганізація та створений потенціал широкого спектру геологічних напрямів і наукові досягнення в низці галузей знань, дали поштовх до вивчення дна Світового океану. Згодом теоретичні і прикладні напрацювання переросли в напрями геології океанів і морів в УРСР (Україні) [1 – 2; 4-5].

З часу офіційного заснування морських геологічних досліджень в Україні (1962) вивчення дна акваторії Світового океану здійснювалося за трьома традиційними науковими напрямами, які розвиваються і нині, один із яких - морська геоморфологія (П. Ф. Гожик, В. І. Мельник та ін.) [7].

Нині в Інституті геологічних наук НАН України існує геоморфологічна школа. До цієї наукової школи входять вчені, які зробили значний внесок у розвиток теоретичної, регіональної та прикладної геоморфології – академік НАН України П. Ф. Гожик, доктори І. Л. Соколовський, В. М. Шовкопляс (ІГН НАН України). Крім цього ця школа поширилась на географічну науку – доктори наук П. К. Заморій, І. М. Рослий, О. К. Кошик, С. Ю. Бортник (Київський університет), чл.-кор. НАН України О. М. Маринич та доктори наук

М. Ф. Веклич, М. Г. Волков, В. І. Галецький, В. П. Палієнко (ІГ НАН України) та десятки кандидатів наук [7].

Дослідниками геоморфологічної школи ІГН НАНУ розроблено прогноз розмивання та акумуляції осадків у береговій зоні (П. Ф. Гожик), складено карти підводних долин і каньйонів Чорного моря – М 1:500 000, що є першим узагальнюючим свідченням про ці унікальні форми підводного рельєфу (В. І. Мельник, Л. І. Мітін), які прирівнюються до Великих географічних відкриттів ХХ ст. Одержала подальший розвиток ідея зв'язку орогідрографічної сітки з підводними каньйонами та палеодолинами, їх залежність від неотектонічних рухів і проявів глибинної тектонічної активності. Встановлено для північно-західного шельфу Чорного моря, що підйом мантійної речовини по глибинних розломах призводить до зміни рельєфу поверхні мантії, а вона в свою чергу через «базальтовий» і «гранітний» шари впливає на рельєф поверхні осадочного чохла (Половка С. Г.) [6].

Українські вчені цієї наукової школи за часів СРСР, здійснювали дослідження шостого континенту та його акваторію. Співробітниками ІГН АН УРСР було уточнено положення берегової лінії, відкрито понад 150 підводних гір та височин, які сягають висоти 2000 – 2500 м відносно дна океану. За зібраними матеріалами створена нова лощія Антарктики. Дані промірів були використані для складання навігаційних карт ГС ЧЧФ ВМС СРСР. Встановлено, що дно шельфу перетинають чисельні жолоби від 500 до 2000 м. Шельф представлений двома зонами: внутрішньою та зовнішньою. В першій зоні частіше всього відсутні донні відклади, як припускають вчені це наслідок екзарації дна айсбергами. Дно другої зони представлено теригенними пісками з гравієм та щебенем корінних порід. В жолобах розповсюджені терригенно-біогенні відклади, такі ж відклади виявлено і на материковому схилі, але тут переважає теригенний матеріал, який надходить із материка в наслідок айсбергового переносу.

Поява осередку України в Антарктиці (УАС «Академік Вернадський», 6. 02. 1996 р.), активізувала вивчення Південного океану науковцями нашої держави. Відповідно до Державної програми досліджень України в Антарктиці (Постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 1996 р. № 719) розгорнулися 5 напрямків досліджень за 11 проектами: «Геологія», «Океанографія» та ін. На шельфі Західної Антарктики дослідження здійснювались українськими вченими в морі Беллінсгаузена, акваторіях Південних Оркнейських, Південних Шетландських островів, акваторії архіпелагу Аргентинські острови (район УАС «Академік Вернадський»). В протоці Дрейка вивчався рельєф дна та донні відклади тощо. Результатом цих робіт

стало створення детальної оцифрованої карти, яка в подальшому стане складовою частиною Батиметричної карти Південного океану. Це реальний внеском України в міжнародну співпрацю з дослідження Антарктики. На базі зазначеної карти побудовані деякі спеціальні карти геоморфологічних характеристик [8]. Доробок українських дослідників із геоморфології Південного океану висвітлено в монографії «Геолого - геоморфологічні дослідження східноантарктичних морів Південного океану» (О. М. Іванік, П. Ф. Гожик, 2002). В цій роботі викладено результати аналітичних узагальнень та методичних розробок геолого-геоморфологічних досліджень східно-антарктичних морів Південного океану. Запропоновано методику дослідження геоморфологічної будови дна із застосуванням ГІС-технологій. Підтверджено, що застосування ГІС-технологій має значно поліпшити дослідження геолого-геоморфологічних компонентів земної біосфери. Охарактеризовано основні риси седиментогенезу та морфогенезу у Південному океані, що відзначаються складною просторовою мінливістю залежно від різноманітності природних умов, що відображено в процесах рельєфоутворення і в фаціальних системах різних рівнів. Викладено основні аспекти впливу рельєфу океанічного дна на розподіл зон біопродуктивності в межах Південного океану [3].

Слід наголосити, на тому, що завдяки даним, які були отримані під час досліджень в акваторії Світового океану, вченими світу, в тому числі і за участю дослідників із України, крок за кроком була викристалізована нова концепція літосферних плит (глобальна тектоніка), яка дала відповідь про схожість геологічної будови та історії геологічного розвитку Африки, Австралії, Європи, Північної та Південної Америки. Її сприйняли багато ботаніків і зоологів, які дістали «ключ» для розуміння багатьох спільностей у флорі та фауні.

Викладене дає підставу зробити узагальнюючий висновок, що досліджуючи дно акваторії Світового океану, вчені в Україні матимуть «ключ» до геологічних процесів, які протікають на всій планеті Земля.

Список літератури

1. Институт геологических наук / [авт. текста В. Г. Бондарчук, В. Б. Порфирьев, А. Е. Бабинец и др.]. - К.: Наук. думка, 1976. - 186 с.
2. Институт геологических наук / [авт. текста Е. Ф. Шнюков, В. В. Пермяков]. - К.: Наук. думка, 1986. - 108 с.
3. Іванік О. М. Геолого-геоморфологічні дослідження східноантарктичних морів Південного океану / О. Іванік, П. Гожик. - К.: Наук. думка, 2002. - 144 с.
4. Інститут геологічних наук 1926 - 2006 / [авт. тексту П. Ф. Гожик, В. М. Шестопапов, О. Ю. Митропольський та ін.]. - К.: 2006. - 40 с.
5. Інститут геологічних наук Національної Академії наук України / [авт. тексту П. Ф. Гожик, В. М. Шестопапов, О. Ю. Митропольський та ін.]. - К.: 2001. - 110 с.

6. Половка С. Г. Зв'язок сучасних морфоструктур (сучасного рельєфу) дна північно-західного шельфу Чорного моря з глибинними структурами тектоносфери: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геол. наук: спец. 04.00.10 «геологія океанів і морів» / Сергій Григорович Половка; Інститут геологічних наук НАН України. – Київ, 1999. – 16 с.
7. Половка С. Г. Історія морських геологічних досліджень в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра геол. наук: спец. 04.00.23 «історія геології» / Сергій Григорович Половка; Інститут геологічних наук НАН України. – Київ, 2011. – 36 с.
8. Половка С. Г. Морські геологічні дослідження вчених України в Антарктиці / С. Г. Половка // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка, серія «Геологія». – 2010. - Вип. 50. - С. 52 - 54.

УДК 911.3

Т. Т. Романченко,

*студ. III курсу, геогр. ф,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Tanya.Romanchenko@i.ua*

ГЕОГРАФІЯ ІНТЕЛЕКТУ І ТВОРЧОСТІ: СУСПІЛЬНО- ЛАНДШАФТНИЙ ПІДХІД

Постановка проблеми. Дослідження ландшафтів зазвичай проводиться з природознавчих міркувань, але проблема співіснування людського і природного середовища потребує різнопозиційних поглядів, в тому числі філософського, соціального, суспільного.

Аналіз досліджень і праць. В античній науці людина і природа не розглядалися, як окремі компоненти. Навпаки, метою дослідників був пошук зв'язку і єдності. З матеріальним і технічним прогресом людство відділилося від природи в прямому сенсі. Відповідно, такий же процес відбувався і в сприйнятті і уявленні самою людиною себе відносно природного простору. На сьогодні людина є незалежною від природного середовища. Принаймні, так вважає. В науковій літературі достатньо праць, де фіксується єдність і нерозривність людини з природою. Дж. Дреппер в своїй праці «Природа и жизнь Америки и их отношение к происхождению междоусобной войны (1871 року)» доводить залежність соціальних процесів від природних. Також достатньо напрацювань і ландшафтному напрямку, де досліджувалося сприйняття ландшафтів населенням.

Завдання, цілі і спроби. Об'єктом дослідження є інтелектуальна і творча праця людства, а предметом – особливості відтворення інтелектуальної і творчої праці людини в різних часово-просторових пропорціях на ландшафтному тлі. Практикується спроба поєднати природне і суспільне середовище, а також один з результатів їх взаємодії

– інтелектуальну і творчу праці людини, в одну систему. Застосовано історичний та системний підхід.

Основний матеріал. Ще на витоках творення суспільної філософії, Аристотелем була сформована філософська аксіома: все в житті плінне, все тече, все змінюється. Узагальнюючи його висновок та спостерігаючи за суспільним розвитком впродовж віків, можна дійти аналогічної думки: будь-який суспільний порядок, адміністративний устрій держави, вигляд ландшафту – все змінне. Але в уявленні однієї людини, закріпленої до певного зрізу в часово-просторовому континуумі, весь набір вищезгаданих умов зовнішнього існування, є єдиним і неперушним тлом реалізації життєвих потреб. Людина не виходить за межі свого існування, тому що простір її сприйняття обмежений часовими рамками її життя. Все те, що фіксується наукою в суспільстві у вигляді законів, явищ, теорем, все що здається сталим і вічним, насправді має відносний і змінний характер в питанні часу і вічності.

Якби все людство уявляти у вигляді однієї абстрактної особи, вік якої сягає всіх історичних періодів, то кожне нове покоління – це кожен ранок цієї однієї людини, коли вона, прокинувшись, не пам'ятає, що було вчора. Таким чином, досягнення кожного покоління – це добре, але повинна бути і певна загальна концепція, де б в суспільній свідомості існував тісний міжпоколінний зв'язок. Звичайно, це дуже ідеальні речі, які на практиці зустрічаються рідко. Через соціальні біди і негаразди, через брак необхідного для життєдіяльності, людство перетворюється на суцільну істоту сьогоденного існування і не виходить з рамок реального часу і масштабу життя. Науковцям лишається одне: збагнути, зрозуміти те, що є недосяжним для буденного сприйняття простору і часу. Зовсім недавно, півстоліття тому, почав застосовуватися системний підхід. Системою визначено те, що є сукупністю певних елементів, які пов'язують певні зв'язки. Якщо застосовувати поняття системи до суспільства, то суспільство є системою, а люди – це її елементи. З точки зору Вічності (безперервності людського існування), система існувала завжди. Лише на зміну одному елементу приходять інші (або декілька, з урахуванням демографічних особливостей). Генетично – кожен з них несе інформацію за всі попередні. Але інтелектуально і розумово – не завжди. Нажаль, в суспільстві досить часто йде «вимирання досвіду». Пояснити і простежити дану закономірність можна за наступними схемами (рис. 1).

Дана схема відображає хаотичність і невпорядкованість людського життя в просторі і часі. Кожен відрізок – це та сумарна кількість років, яку проживає людина. Відсутність зв'язку між відрізками – це відсутність міжпоколінного зв'язку. Тобто, кожен індивід починає жити

окремо, накопичувати власний досвід, який потім за збігом обставин або піде далі в люди, аби зникне навіки. Наступна схема (Рис.2) вказує на можливий варіант, як ідеальний. Генетично і фізично – він правильний. Якщо життя є неперервним в часі, то його проекція – це лінія в будь-якій формі (спіраль, ламана чи крива). В даному випадку, кожне життя – це лише певний її відрізок. Умовна лінія, відмінна на схемі кольором, відображає послідовний зв'язок поколінь, утворюючи таким чином часову цілісність людського існування.

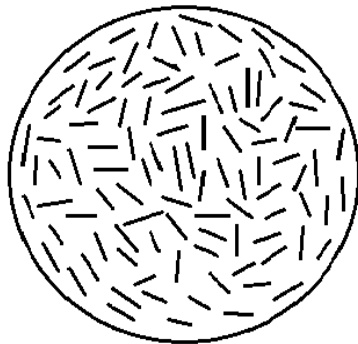

Рис.1 Відображення періоду людського життя в поколіннях

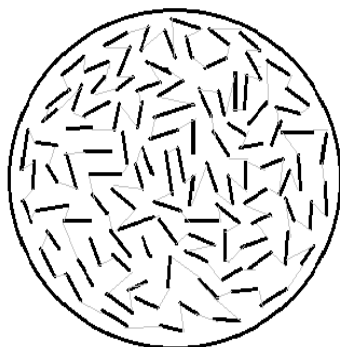

Рис.2 Система послідовності поколінь

В даних схемах у вигляді відрізків в першу чергу вказується той досвід і ті інтелектуальні та творчі надбання, що виникли в результаті самого життя в ландшафтному середовищі, а не саме існування людини, як фізичної істоти. Тому, відірваність, незавершеність, певний абстрактний розрив ліній на схемі чи дроблення відрізків – це лише вияв небережності і втрати духовних, творчих та інтелектуальних надбань суспільства, а не відсутність існування людини як такої. Якщо людина прожила таке життя, що не зафіксувала жодної світоглядної чи творчої думки і не втілила це в життя з допомогою певних засобів, тобто не поділилася зі світом – її життя непомітне і втрачене для історії. Такі відрізки, не забарвлені ніякою працею, лишаються білими плямами в історії. Наступна схема саме це і відображає. Вузловими точками є

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

індивіди, відрізками – їх творчо та інтелектуально збалансоване життя. Обірваність – втрата культурних надбань. На сьогоднішній день з минулого в сьогодні лишилося те, що було донесено, а не все, що творилося. Тому, в суспільстві часто йде вимирання досвіду, коли лишаються незавершені гілки.

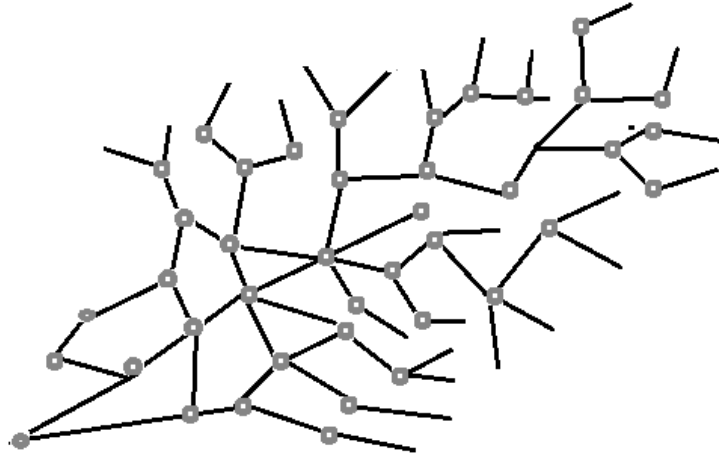

Рис.3 Гілки інтелекту і творчості людства в розрізі поколінь.
Життя одного індивіда можна розкласти на наступні складові:
а) наявність ландшафту (Рис.4) в межах якого протікає життя;

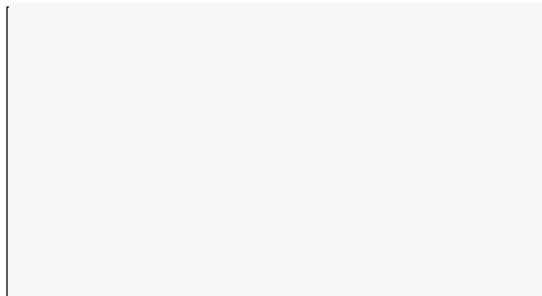

Рис.4 Ландшафт - життєвий фон.

б) інтелектуальний і творчий внесок у суспільство людини, зумовлений її взаємодією з ландшафтним середовищем (рис. 5);

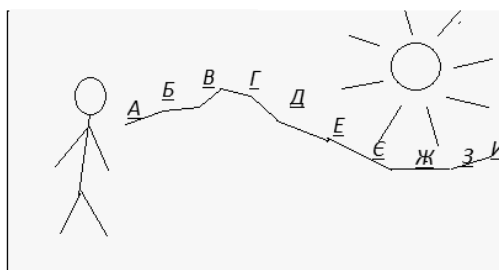

Рис.5 Інтелектуальна і творча праця в межах ландшафту

в) історичні узи, що формуюють послідовність інтелектуальних і творчих надбань (рис. 6).

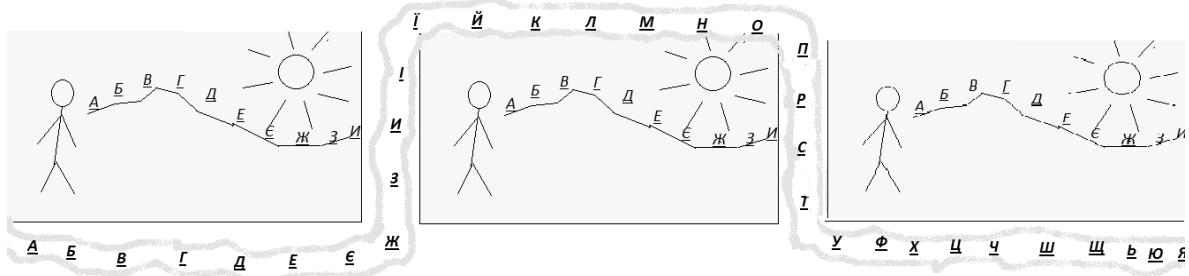

Рис.6 Інтелектуально-творча система суспільства

В першому випадку ландшафт є середовищем, в якому відбуваються всі суспільні події. Друга категорія відображає суть і структуру явищ і подій. Саме на цьому рівні відбувається формування світорозуміння, затвердження парадигм, доведення різноманітних теорем. Так формується інтелектуальний і творчий соціальний каркас людини в тому часі, в якому вона живе. Історична нитка, змальована в третьому пункті – це вісь, що з'єднує людські життя в межах одного ландшафту в часовій послідовності, зберігаючи їх унікальними і цінними. Таким чином можна говорити про наявність соціальної часово-динамічної інтелектуально-творчої системи суспільства (ІТС). Поняття інтелектуально-творчої системи в тому розумінні, в якому воно було сформоване, набуває значення наукової категорії і може слугувати для потреб в галузі суспільствознавчих досліджень.

Загалом в суспільстві можна виділяти ІТС наступних рівнів: 1) особистого; 2) тематичного; 3) національного;

В першому випадку ІТС формується в межах однієї-декількох родин. Як правило, такі ІТС дуже недосконалі, адже історія хоч і формується, але обривається майже на кожному поколінні (Рис.7).

Другий рівень ІТС може формувати будь-яка витримана тема, що зберігає тенденцію свого існування впродовж життя багатьох поколінь. Це є певна сфера інтересів, що об'єднує певне коло зацікавлених. Сюди можна віднести будь-яку галузь господарства чи творчості, науки чи чогось іншого.

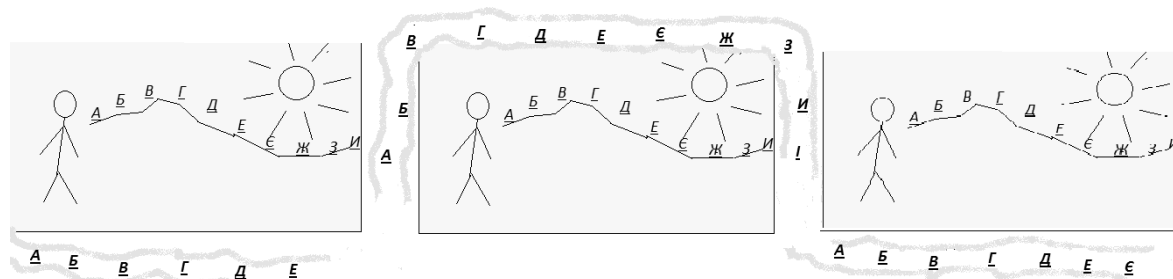

Рис.7 ІТС особистого рівня.

На третьому рівні ІТС є тою системою, де знехтувані інтереси окремої людини. До уваги беруться лише загальні показники. Це є

історія держав, імперій. Ключову роль грає найсильніший момент в історії, яка є зінтегрованою цілісністю. Людина стає найдрібнішим елементом в просторі.

Висновки. Ландшафт, а вірніше характер його сприйняття людиною, є причиною багатьох суспільних відносин. Довкола ландшафту відбувається творче осмислення людиною власного життя, в результаті чого формуються різноманітні суспільні відносини різних рівнів: від державного до особистого. Єдиною проблемою є збереження ролі ландшафту для людини.

Е. Ю. Сегіда,

к. геогр. н.,

Л. Н. Немец,

д. геогр. н., проф.

Харківський національний університет

імені В. Н. Каразіна

kateryna_segida@bk.ru,

soc-econom-region@karazin.ua

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХАРЬКОВСКОГО РЕГИОНА

В современных условиях переориентации и формирования новой национальной стратегии, направленной на развитие человеческого потенциала, в сочетании с неблагоприятными тенденциями демографического воспроизводства населения Украины усиливается актуальность исследований демографической составляющей общества. Отдельные компоненты современного состояния демографических процессов в Украине формировались в течение многих десятилетий, задолго до современных политических и социально-экономических изменений. Реакция населения на новые условия жизнедеятельности проявляется в изменении демографического поведения, снижении рождаемости, трансформации структуры и функций семьи, переоценке взглядов на брачно-семейные отношения [1]. Важной проблемой общественно-географического исследования остается определение социально-демографических особенностей в Украине в целом и в ее отдельных регионах, особенно с учетом трансформаций хозяйственной, политической и демографической систем.

Харьковская область принадлежит к высокоурбанизированным регионам Украины, в которых демографическая ситуация весьма своеобразная. Область отличается высоким социально-экономическим развитием, положительным сальдо миграционного движения населения

(в большинстве своем – за счет миграций с целью образования, учитывая значительный научный и образовательный потенциал области). В возрастной структуре преобладает население трудоспособного возраста, в то же время, наблюдаются неблагоприятные демографические тенденции.

На протяжении последних двадцати лет численность постоянного населения Харьковской области сократилась более чем на 400 тыс. человек и к 01.01.2013 году составляла 2728,8 тыс. человек [3, 4]. Изменения демографической ситуации в Харьковской области свидетельствуют о господстве определенных тенденций.

1. Уменьшение общей численности населения вызвано естественным его сокращением, начиная с 1991 г., основной причиной которого было снижение уровня рождаемости.

2. Уровень рождаемости в области в результате воздействия ряда политико-экономических и социально-психологических факторов уменьшался до 2000 г. (с 8 ‰ до 6,7 ‰ 1995-1999 г. соответственно), после чего наблюдается постепенное увеличение (9,9 ‰ в 2008 г. и стабилизация на уровне 9,9 ‰ 2009-2012 гг.). Позитивные изменения в процессе рождаемости объясняются действием эндогенных и экзогенных факторов. Наиболее весомыми эндогенными факторами рождаемости являются поло-возрастная структура населения и особенности повозрастной интенсивности рождаемости. Проведенные исследования [2] показывают, что структурные сдвиги в половозрастной структуре населения, в частности увеличение численности группы репродуктивного возраста, способствовали увеличению уровня рождаемости на 2%. Изменение повозрастной интенсивности рождаемости способствовали увеличению уровня рождаемости на 30%. Следует отметить, что степень влияния изменения повозрастных интенсивностей рождаемости имеет наибольшее значение для населения Украины в целом, а также для населения Харьковской области. Это может объясняться соответствующими изменениями в урбанизированных регионах, уровень рождаемости в которых традиционно ниже, в соответствии с социально-экономическими улучшениями в экономике. Увеличение уровня рождаемости здесь наблюдается вследствие реализации отложенных рождений и позднего материнства. Среди ведущих тенденций также отмечается распространение современного феномена позднего материнства. К экзогенным факторам увеличения уровня рождаемости относится определенная стабилизация социально-экономического развития страны, дифференцированное предоставление повышенной правительством материальной помощи при рождении детей и т. п.

3. Показатели смертности оставались стабильными на протяжении последних 1995-2009 гг. (16 ‰), что является отражением современной возрастной структуры. Начиная с 2000 года наблюдается снижение этого уровня до 14,6 ‰ в 2012 году [3]. Можно предположить, что уровень смертности останется на существующем уровне, так как в старшие возрастные группы будут переходить многочисленные когорты современного трудоспособного населения. В качестве положительного фактора отметим тенденции изменений в структуре причин смертности. Определяющими в динамике структуры причин смерти в течение десятилетий были болезни системы кровообращения, новообразований и внешних причин смертности. Отмечалось уменьшение уровня младенческой смертности (с 16,1 ‰ в 1995 г. до стабилизации на уровне 9 ‰, начиная с 2009 года), а также повышение продолжительности жизни до 72 лет [3].

4. Вследствие стабилизации политической и улучшения социально-экономической ситуации, начиная с 2000 года, наблюдается миграционный приток населения в область, что, с одной стороны уменьшает темпы убыли численности населения за счет естественного сокращения, пополняет когорту трудоспособного населения, с другой стороны – имеет ряд негативных последствий. Прослеживается уменьшение объемов внутренней миграции, что также свидетельствует о стабилизации социально-экономической ситуации по районам области и является позитивной тенденцией. Уровень миграции населения остается стабильным, ее интенсивность незначительна, что свидетельствует об устойчивости современной структуры населения региона [1, 2]. Учитывая статус региона как центра науки и образования, а также тенденции «стирания границ», увеличение численности студентов-иностранцев из разных регионов мира, следует отметить формирование населения с высокой частью разных этнических групп, что приводит к значительной деформации демографической системы региона.

5. Отмечается пропорциональность поло-возрастной структуры как главного внутреннего фактора воспроизводства населения, в частности относительная половая эквивалентность в репродуктивных возрастах. Половозрастная структура населения характеризуется увеличением когорты лиц молодого возраста за счет повышения уровня рождаемости, имеет значительный трудовой потенциал и равномерное половое соотношение лиц репродуктивного возраста, что создает благоприятную почву для дальнейшего оживления демографического поведения населения, однако такой возрастной разброс влечет за собой значительную демографическую нагрузку в предстоящие десятилетия.

6. Современная брачно-семейная структура Харьковской области трансформировалась под влиянием изменения социальных установок и психологических аспектов демографического поведения, она характеризуется нуклеаризацией семей и распространением консенсуальных браков. Последнее привело к уменьшению уровня брачности (в среднем с 8 ‰ до 6 ‰) и разводимости (с 4,5 ‰ до 1,4 ‰, 1995-2012 гг. соответственно). Происходило изменение социальных установок и психологических аспектов демографического поведения, а как следствие – трансформация брачно-семейной структуры [2, 3]. Кроме этого, уменьшение численности населения Харьковского региона, изменения в процессе самовоспроизводства семьи, в переходе модели репродуктивного поведения от двухдетной к однодетной, вызвало глубокие последствия в экономическом, интеллектуальном и общественном развитии.

Существенные трансформации социального сознания, экономико-политической системы и общественных отношений во второй половине XX века претерпели существенные изменения под влиянием, с одной стороны, факторов долгосрочного воздействия (изменения типа воспроизводства населения и его социальных регуляторов), а с другой – кратковременных факторов, в частности кризисных событий в стране. Демографические катастрофы первой половины XX в. серьезно деформировали как количественные, так и качественные показатели воспроизводства населения, его возрастную структуру, негативно повлияли на социальное и экономическое развитие; соответственно, снизились воспроизводственные возможности демографического потенциала [1].

Подводя итог, отметим, что процесс репродуктивного поведения населения является многофакторным. На него влияют глубокие общественные и экономические изменения, происходящие в обществе, в частности, экономический кризис, изменения социально-психологических стереотипов. Общемировые трансформации и процессы создают новую социальную ситуацию, в результате чего появляются новые жизненные ориентиры и ценности, что вносит существенные изменения в демографическое поведение населения и, соответственно, в демографическую систему региона и страны в целом. Харьковский региона как один из крупнейших экономических, научных и культурных центров, соответственно имеет своеобразную демографическую ситуацию. Одним из ключевых целевых векторов развития города определено развитие его человеческого капитала [5]. Учитывая сложность сбора и обработки необходимого массива статистических данных, внедрение современных методик математико-

статистического анализа, учитывая мощный инструментарий общественной географии и развитие новых методов и методик, повышается роль именно этой науки в региональных исследованиях, в частности – моделирование процессов трансформации геодемографической системы, без чего невозможно успешное решение практических задач социального развития в целом.

Литература:

1. Niemets L. Demographic Transformation of Ukrainian Urbanized Regions (based on for example of the Kharkiv region / L. Niemets, K. Segida, T. Pogrebnyi // Київський географічний щорічник. Науковий збірник. – Вип. 8. – 2013. – К.: КВ УГТ, 2013. – с. 52 – 55.
2. Немець Л. М., Сегіда К. Ю., Немець К. А. Демографічний розвиток Харківського регіону: монографія / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, К. А. Немець. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 200 с.
3. Официальный сайт Главного управления статистики в Харьковской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kh.ukrstat.gov.ua/>
4. Официальный сайт Государственной службы статистики Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua> 5. Официальный сайт Харьковской областной администрации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kharkivoda.gov.ua>

Р. Р. Сливка

*Кафедра географії і природознавства
Прикарпатський національний
університет ім. Василя Стефаника
romanslyvka@i.ua*

Л. В. Сливка

*Кафедра українознавства і філософії
Івано-Франківський національний
медичний університет*

ПЕРСПЕКТИВНІ ГЕОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Постановка проблеми. Серед проблем, які потребують постійного реагування зі сторони держав та інших суб'єктів міжнародного права є територіально-політичні конфлікти. Для нашої країни все ще актуальною залишається проблема врегулювання територіально-політичних суперечностей із сусідніми державами. Вона періодично стає предметом гострих політичних дискусій як в Україні, так і в сусідніх державах. У регіональному вимірі наша держава зазнає прямого і опосередкованого впливу територіально-політичних конфліктів, що перебувають в латентній, або ж відкритій фазі розвитку. Це позначається на рівні безпеки країни. В глобальному масштабі Україна знаходиться в контактній зоні різних політичних, ціннісних систем, що безумовно

провокує напруженість по геополітичних осях Захід-Схід та Північ-Південь.

Такі особливості політико-географічного положення держави обумовлюють прискіпливу увагу до територіально-політичних конфліктів як об'єкта наукового дослідження. Очевидною є міждисциплінарна природа конфліктологічних студій. Кожна із суспільних наук робить вагомий внесок у її розвиток, найбільше: історія, міжнародне право, геополітика, соціологія, теорія міжнародних відносин. Нажаль, географія залишається на периферії сучасного геоконфліктологічного дискурсу. Це при тому, що основним об'єктом дослідження є територія і її властивості. У суспільній географії сформувалось чітке уявлення про предметну область політичної географії, якою є територіальна організація політичного життя суспільства. Конфлікт щодо статусу і належності території, як явище, стан і політичний процес, є проявом територіальної організації політичного життя суспільства. Отже, конфлікти цілком виправдано вивчати з точки зору їх розгортання і функціонування в просторі, їх територіальної структури, обумовленості їх розвитку географічними чинниками, а це цілком відноситься до методологічного поля географії.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Ренесанс політичної географії і геополітики в період холодної війни на Заході і у пострадянський період в країнах ЦСЄ зробив геоконфліктологічний дискурс популярним на межі ХХ і ХХІ століть. Однак потужний вплив ідеологічного чинника обумовив певний суб'єктивізм і прихильність до спрощеного тлумачення природи і причин конфліктів авторами багатьох праць в галузі політичної географії і геополітики. Вважаємо, що сучасна географія володіє належним методологічним арсеналом для того, щоб дати максимально об'єктивну оцінку розвитку геоконфліктологічної ситуації у світі і уникати необґрунтованого позитивізму при оцінці політико-географічного положення України, вивчати деструктивні процеси всередині країни, найближчому порубіжжі, регіоні та світі у цілому, що в кінцевому результаті допоможе оптимізувати територіально-політичну систему держави.

Географія на сучасному етапі свого розвитку перебуває під впливом соціологізації дослідницьких підходів. Це означає відхід від традиційних об'єктів досліджень (промисловість, сільське господарство, транспорт, населення) і пошуку нових, серед яких є і територіально-політичні конфлікти. Інформатизація географії, яка зумовлена технологічним поступом, створює нові можливості для обробки величезного масиву інформації про конфлікти у вигляді географічних інформаційних систем і електронних карт.

Для географів проблематика конфліктів не є новою і висвітлювалася у працях класиків науки Ф. Ратцеля, Дж. Г. Макіндера, І. Боумена, Д. Харвея, П. Тейлора, С. Рудницького, М. Колосова. В рамках радикальної школи географії та зусиллями вчених, які згуртувалися навколо редакції журналу «Антипод» є значні напрацювання у з'ясуванні природи соціальних конфліктів та закономірностей їх просторового поширення. Українські географи все частіше звертаються до теми територіально-політичних конфліктів. Серед них М. Багров, А. Гольцов, М. Дністрянський, М. Мацяк, О. Шаблій, О. Швець. Все частіше відбуваються наукові географічні і міждисциплінарні конференції з геоконфліктологічною проблематикою на порядку денному.

Мета даної публікації – визначити перспективні напрямки географічного дослідження територіально-політичних конфліктів. **Завдання** – довести актуальність дослідження конфлікту як суспільно-географічного процесу, важливість використання діяльнісної парадигми в географічних дослідженнях, врахування важливості суб'єкт – об'єктних відносин учасників конфлікту і їх наукової інтерпретації.

В одному з найкращих, на нашу думку, вітчизняних підручників з «Конфліктології» за редакцією професорів Л.М. Герасіної та М.І. Панова (2002 р.) зазначено, що об'єктом конфліктології є суспільство, але специфічною стороною її об'єкта є так звані розбалансовані, нестабільні соціальні сфери і системи, близькі до аномії, зокрема маргінальні соціальні феномени, девіантна поведінка тощо. Тому предмет конфліктологічної науки – сутність, причини, форми, динаміки соціальних конфліктів та шляхи їх розв'язання і попередження [3, с.3-4]. Наведене визначення об'єкту і предмету дослідження загалом відповідає географічному підходу у дослідженні територіально-політичних конфліктів (ТПК).

Ми розуміємо це явище як *боротьбу двох або декількох суб'єктів міжнародних відносин за владу над територією, суверенне право визначати її статус і використовувати ресурси, які вона містить* [7, с.293].

Не кожний з цих конфліктів вважатимемо за політичний. В політичній географії предметом аналізу виступають винятково ті суперечності, наслідком яких може бути докорінна зміна політичного статусу території, а це, в свою чергу, зачіпає життєві інтереси значних політично-організованих спільнот, наприклад етно-конфесійних груп, великих суспільних класів чи прошарків, держав, міждержавних союзів, недержавних суб'єктів і акторів міжнародних відносин (релігійних

лідерів, ТНК, надбагатих підприємств, партизанських і терористичних рухів, організованих злочинних транснаціональних мереж та ін.).

Геоконфліктологія – новий науковий напрям, який розвивається на стику географії і конфліктології. Загальним об'єктом дослідження суспільної географії, до якої включаємо геоконфліктологію, вважаємо також суспільство, а специфічним предметом – територіальну організацію і динаміку нестабільних соціо-територіальних систем, якими є райони ТПК.

За визначенням М.І. Пірен, конфліктологія — «наука в багатьох вимірах: вона охоплює людину, її місце в природі, людському суспільстві і специфіку психологічних оцінок та внутрішньоособистих вимірів. Конфліктологія – міждисциплінарна галузь знань. У ній мають місце поняття та категорії багатьох наук, які певною мірою пов'язані з проблемами життя і розвитку» [8]. Отже, цілком природним вважаємо розвивати географічний спосіб аналізу конфліктів.

У посібнику «Конфліктологія» автори виділяють низку методологічних принципів дослідження конфлікту як явища, зокрема: 1) діалектичного розвитку; 2) принцип всезагального зв'язку; 3) принцип діалектичної єдності теорії, експерименту і практики; 4) принцип системності; 5) принцип історизму; 6) принцип об'єктивності (з врахуванням точки зору суб'єкта, що пізнає) [3]. Ми повністю поділяємо всі зазначені принципи, але вважаємо за необхідне додати до переліку принцип географізму. Нажаль ми не знаходимо у вітчизняних працях у сфері конфліктології чіткого розуміння значення врахування специфічних географічних умов, в яких розгортаються конфлікти. А також географічних чинників, які можуть мати прямий чи опосередкований вплив на розвиток конфлікту. Також слід чітко розуміти, що конфлікт можна розглядати як географічний процес, який має такі просторові характеристики як географічне положення району конфлікту, її морфометричні характеристики, територіальну структуру (серцевину, периферію), а також межі поширення, які змінюються залежно від стадії конфлікту. Доцільність використання принципу географізму підсилюються, коли мова йде про територіально-політичний конфлікт, де об'єктом суперечки виступає територія чи її окремі складові та властивості.

Як справедливо зазначає О. Топчієв, географічний підхід спрямований на розвиток об'єктів і явищ у просторі. Прерогативою географії є просторова систематика складових ландшафтної оболонки. Всі науки користуються історичним підходом, розглядають об'єкти своїх досліджень у динаміці, часових змінах, розвитку. Так само загальнонауковий статус має і географічний підхід, за яким об'єкти

досліджень різних наук досліджують за їх впорядкованістю відносно земного простору. Взаємодія часового і просторового розвитку є складною загальнометодологічно. Проблемою: як, яким способом необхідно досліджувати розвиток тих чи інших явищ у часі і просторі – і нарізно як два напрямки, і поєднано як єдиний процес [9, с.186-187].

Недооцінка географічного підходу робить конфліктологічне дослідження надто абстрактним і відірваним від реальності. Звичайно, ми розуміємо, що використання географічного підходу дискредитовано в першій половині ХХ ст. такими апологетами вульгарного географічного детермінізму і енвіроменталізму як Е. Семпл та К. Гаусгофер. Тому важливо не перейти тонку грань між популяризацією географічного світогляду та псевдонауковою інтерпретацією світу в дусі раних геополітиків з їх соціал-дарвіністським тлумаченням природи держав та конфліктів між ними. З іншої сторони, на межі ХХ-ХХІ ст. зустрічаємо спрощене тлумачення природи конфліктів на кшталт «балканізації», «арки нестабільності», «осі зла», «великої шахівниці», «лімітрофу» чи «африканізації» і штучне проектування конфліктних моделей з одних регіонів на інші без врахування індивідуальності їх природних умов і специфіки соціально-економічного розвитку.

Як і інші географічні процеси, ТПК можна розглядати як процес послідовної зміни станів, стадій розвитку. Всі географічні явища розвиваються, змінюються в часі. Суспільно-географічні процеси можуть розглядатися покомпонентно – геодемографічні, геополітичні, геокультурні (геоцивілізаційні) процеси, або інтегровано – процеси заселення та господарського освоєння території та ін. [9, с.187]. Отже, ТПК розглядаємо як геополітичний, або ж політико-географічний процес, який у своєму розвитку має низку фаз. Розвиток конфлікту фактично один і той самий: передконфліктна ситуація, власне конфлікт (інцидент), ескалація конфлікту (коли відбуваються окремі його акти), кульмінація (найбільше загострення конфлікту), завершення конфлікту [2, с.413-414]. Припинення конфлікту не означає автоматичного припинення існування конфліктної ситуації, тому конфлікт може переходити з відкритої фази знову в латентну – постконфліктну.

Пропонуємо використати понятійно-термінологічну систему Е. Алаєва, яка відображає головні напрямки досліджень суспільно-географічних явищ. Ця відома логічна система охоплює територіально-структурні, компонентно-структурні, вертикально-структурні та хроноструктурні процеси [9, с.197].

Важливим попереднім внеском у типізації політико-географічних процесів є праця Склярської Л., де використано запропоновані

Е. Алаєвим територіально-структурні і компонентно-структурні параметри процесів [5]. Наш аналіз вертикально-структурних політико-географічних процесів доводить, що для системи міжнародних відносин є притаманним процес ієрархізації геополітичних статусів окремих держав і їх регіонів. Він суттєво впливає на здатність держави вирішувати її ТПК [6]. Перспективним напрямком є вивчення хроно-структурних політико-географічних процесів у їх дотичності до геоконфліктологічної проблематики.

Краще зрозуміти природу конфлікту як територіально-політичного процесу допомагає діяльна парадигма суспільної географії. Ми виходимо з уявлення, що у випадку, коли різні види життєдіяльності певної територіальної спільноти знаходяться під загрозою, то це позначається на конфліктних відносинах з іншими територіальними спільнотами, які провокують такі зміни.

Теорія аналізу окремих видів життєдіяльності територіальної групи населення в українській географії розроблена М. Фащевським. Згідно визначення вченого, життєдіяльність населення – це складний комплекс взаємодій територіальної спільноти людей з оточуючим середовищем, що охоплюють усі сфери людського життя. Життєдіяльність населення знаходить вираз у вигляді різноманітних соціально-економічних та соціо-природних відносин, які мають суспільний характер [9].

Ці відносини здійснюються як на рівні окремої особи, так і людських спільнот, організованих за соціальною чи територіальною ознаками, і здійснюються в певні види діяльності. Все це створює для кожної спільноти специфічний спосіб життя. Він є сукупністю способів прояву різних сторін їх життєдіяльності, що знаходять вираз у різноманітті її структури. Якщо «спосіб життя» трактувати як систему діяльності для забезпечення людських потреб, то вивчення способу життя спільноти у конфліктному регіоні, на нашу думку, вимагає розгляду його окремих складових: відтворювальної, трудової, розселенської, споживчої, екологічної, політичної, військової видів діяльності. Глибинна трансформація будь-якої з них може призвести до політико-територіального конфлікту.

Порушення кожного з окремих видів діяльності змінює загалом спосіб життя населення. Ці зміни можуть бути спричинені взаємодією певної групи населення із сусідніми людськими спільнотами у спірних територіях. Певний набір змін у одному, декількох чи у всіх компонентах способу життя може спровокувати ТПК. Виділяємо такі типи конфліктів за кількістю видів діяльності, які стали підставою конфлікту: 1) однокомпонентні (наприклад, духовно-культурна складова); 2) багатокомпонентні (поєднання декількох складових,

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

наприклад духовно-культурної і трудової); 3) конфлікти способу життя (всі складові способу життя). Можна припустити, що саме багатокomпонентні конфлікти і конфлікти способу життя є найбільш небезпечними і напруженими.

Табл.1. Схематичне бачення політики щодо простору етнічних меншин (за О. Їфтачелем) [11]

Етнічний простір	Характер політики		
	жорстка	спрямована на збереження status quo	примирювальна
Дім	руйнування / маргіналізація	апатія	сприяння
Власність	заниження вартості	«ринкові механізми»	розвиток
Громада	підрив / обмеження	обмежений контроль	індиферентна
Гетто / анклав	створення / збереження	збереження	захист / відкриті кордони
Сфера впливу	підрив	обмеження	сприяння
Священні місця	мінімізація	нейтральна	поширення
Бідні передмістя	криміналізація	ігнорування	вибіркова легалізація
Місто	гегемонія більшості	контроль більшості	розподіл влади
Земля	експропріація / обмеження використання	незначні зміни	пропорційний розподіл / реституція власності
Регіон	заперечення існування / підрив	обмеження	сприяння
Територія / батьківщина	заперечення існування	заперечення існування	автономія
Діаспора	«обрубвання» зв'язків	обмеження зв'язків	індиферентна

Період постнекласичної науки, що триває нині, вирізняє така характеристика як людиновимірність (суб'єкт-об'єктний підхід). Визначається необхідність наукового дослідження не об'єкту як такого, а суб'єкт-об'єктних зв'язків. Суб'єкт при цьому розглядається і як

частина об'єкту дослідження, і як його усвідомлювач. Важливого значення набуває рефлексія – самопізнання розвитку наукових досліджень [4]. Конфлікти зумовлені не тільки об'єктивними, але й суб'єктивними чинниками (історичними, соціальними, економічними, релігійними, географічними і т.д.). Суб'єктивні чинники – це стимули конфліктних дій, обумовлені особистісними уявленнями чи ілюзорними обставинами. Іноді це стосується етносів, які схильні шукати конфліктну ситуацію там, де її немає взагалі [3, с.141]. Ізраїльський дослідник проблематики етнічних конфліктів О. Їфтачел (O. Yiftachel) запропонував у цьому зв'язку цікаву модель взаємозалежності певних територіальних форм організації життя етносу і суб'єктивного сприйняття етнічних меншин більшістю, яке демонструє характер етнополітики в тій чи іншій державі (Табл. 1).

Російські політологи Є. Паїн і А. Попов аналізуючи природу конфліктів, зазначають, що по-перше, це конфлікти стереотипів, тобто та стадія конфлікту, коли суб'єкти ще чітко не усвідомили причин протиріч, але щодо опонента створюють негативний образ "недружнього сусіда" "небажаної групи". По-друге, це "конфлікти ідей", характерною рисою яких є висунення певних претензій. По-третє, це конфлікти дії, до яких вчені відносять мітинги, демонстрації, пікети, прийняття інституційних рішень, аж до відкритих зіткнень [1, с.109].

Отже, на сьогодні можливим напрямком розвитку геоконфліктології є ментальна географія конфлікту, яка займатиметься вивченням сприйняття та інтерпретації окремих територіальних структур сторонами конфлікту.

Географи XIX-XX ст. мимоволі, або ж свідомо долучилися до формування стереотипів про територіально-політичний устрій світу. Багато їхніх ідей виправдовували і виправдовують до сьогодні експанціоналізм у його крайніх формах. Висунення територіальних претензій, обґрунтування «історичних прав» на цілі регіони і навіть країни не обходиться без підготовки наукового підґрунтя зі сторони фахівців-істориків, географів, політологів. З цієї точки зору деконструкція гегемоністських міфів і геополітичних псевдоконцепцій є одним із найважливіших завдань геоконфліктології. Вона має важливе прикладне значення для впровадження збалансованої зовнішньої політики держави.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Застосування сучасних методичних підходів географії (процесуального, діяльнісного, суб'єкт-об'єктного) повинно забезпечити більш різностороннє висвітлення структури і динаміки територіально-політичного конфлікту та суттєво доповнити загальну теорію конфліктології як науки. Зокрема,

допомогти упорядкувати понятійно-термінологічний апарат, збагатити його новими поняттями і категоріями. Вважаємо, що міждисциплінарний підхід в конфліктологічних дослідженнях не буде ефективним без коректного застосування відомостей про закономірності розвитку антропосфери.

Отримані знання можуть бути використані для доповнення теорії географії загалом і політичної географії зокрема, удосконалення практики картографування міжнародних явищ і процесів, більш повного наповнення геоконфліктологічною проблематикою навчальних підручників та довідкових видань, врахування географічного підходу у вирішенні конфліктних і постконфліктних ситуацій.

Література

1. Антонюк О. Етнополітичні конфлікти (динаміка і типологія) // Малий етнополітичний словник / О.В. Антонюк, В.І. Волобуєв, М.Ф. Головатий та ін. – К.: МАУП, 2005. – С.108-110.
2. Головатий А. Конфлікт політичний // Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. видання / За ред. Головатого Миколи Федоровича, Антонюка Олександра Васильовича. – К.: МАУП, 2005. – С.413-414.
3. Конфліктологія: [Підручник для студентів вищих навчальних закладів юрид. спец.] / Л.М. Герасіна, М.І. Панов, Н.П. Осипова та ін.; за ред. професорів Л.М. Герасіної та М.І. Панова. – Харків: Право, 2002. – 256 с.
4. Мезенцев К. Регіональне суспільно-географічне прогнозування: Електронний підручник / Костянтин Мезенцев. – К., 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.geokyiv.org/pdf/Mezentsev_2005.pdf
5. Склярська О. Політико-географічні процеси в прикордонних районах Закарпатської і Чернівецької областей : монографія / Оксана Склярська. – Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011 – 228 с.
6. Сливка Р. Вплив вертикально-структурних політико-географічних процесів на геоконфліктологічну ситуацію в світі / Роман Сливка // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів, 2012. – Вип.40. – Ч.2. – с. 144-151.
7. Сливка Р. Особливості використання поняття «політико-територіальний конфлікт» в географії // Роман Сливка / Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия география. – Т. 24 (63). - № 2. – часть 1. – С. 290-294.
8. Словник-довідник термінів з конфліктології / Під ред. проф. М. І. Пірен, проф. Г. В. Ложкіна. – Київ-Чернівці, 1995.
9. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник / Олександр Григорович Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
10. Фашевский Н.П. Территориальная организация жизнедеятельности населения / Н.П. Фашевский, Т.М. Палий, Т.М. Немченко, А.Г. Старостенко. – К., 1992. – 135с.
11. Yiftachel O. Ethnic conflict / Oren Yiftachel // International Encyclopedia of Human Geography in 12 volumes / [Editors-in-Chief Rob Kitchin, and Nigel Thrift]. – Amsterdam: Elsevier, 2009. – Vol.2. – 2009. – P.601-607.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
vivosmal@mail.ru
igorsmal@mail.ru

РІВНІ АБСОЛЮТНОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ КРАЇН І РЕГІОНІВ ЄВРОСОЮЗУ ТА УКРАЇНИ

Одним з важливих параметрів просторової організації господарської діяльності є ступінь спеціалізації територій. Для дослідження відмінностей у рівнях спеціалізації використовуються різноманітні підходи, серед яких особливе місце належить визначенню індексу абсолютної спеціалізації Герфіндаля (ІАСГ). Індекс абсолютної спеціалізації здатний забезпечити інформацію про ступінь рівномірності поширення галузей чи секторів на території країни або регіону. Визначається індекс як сума квадратів часток галузей від загальної зайнятості або виробництва:

$$H_j^s = \sum_i (s_{ij})^2, \quad (1)$$

де H_j^s – індекс абсолютної спеціалізації Герфіндаля; S_{ij} – частка зайнятості сектору i від загальної зайнятості країни чи регіону j .

Індекс Герфіндаля може коливатись від 0 до 1: $0 \leq H_j^s \leq 1$. Чим вищий індекс – тим вища спеціалізація країни чи регіону. Індекс Герфіндаля був запозичений суспільними географами в економічній науці, де він використовується для оцінки ступеня монополізації галузі і обчислюється як сума квадратів часток продажу кожної фірми у галузі.

У межах даного дослідження індекс абсолютної спеціалізації Герфіндаля був обрахований як для рівня країн ЄС та України, так і для рівня регіонів NUTS2 та українських обласних регіонів. Коефіцієнт був розрахований на основі даних із зайнятості у чотирьох агрегованих секторах економіки. Для країн ЄС – це: 1) сільське та лісове господарство, мисливство, рибальство, видобувна промисловість; 2) обробна промисловість; 3) постачання газу, води, електроенергії, будівництво; 4) сфера послуг, для України – 1) сільське та лісове господарство, мисливство; 2) промисловість; 3) будівництво; сфера послуг. Результати обчислення індекса абсолютної спеціалізації Герфіндаля представлені у табл. 1. Значення індекса у межах ЄС коливається від 0,300 у Румунії до 0,675 у Люксембурзі, в Україні воно складає 0,420.

Таблиця 1. Індекс абсолютної спеціалізації Герфіндаля,
1995, 2000, 2007 рр.

Країни	ІАСГ, 1995 р.	ІАСГ, 2000 р.	Різниця в значенні індексу 1995-2000 рр.	ІАСГ, 2007 р.	Різниця в значенні індексу 2000-2007 рр.
Австрія	0,431	0,464	0,033	0,494	0,031
Фінляндія	0,440	0,485	0,045	0,521	0,036
Італія	0,430	0,460	0,030	0,488	0,028
Мальта	-	0,487	-	0,554	0,067
Іспанія	0,427	0,444	0,017	0,484	0,040
Угорщина	-	0,429	-	0,456	0,027
Німеччина	0,441	0,474	0,033	0,513	0,040
Ірландія	-	0,455	-	0,493	0,038
Бельгія	0,525	0,558	0,034	0,577	0,019
Данія	0,517	0,544	0,027	0,576	0,031
Франція	0,509	0,527	0,018	0,569	0,042
Греція	0,390	0,418	0,028	0,475	0,057
Естонія	-	0,414	-	0,425	0,012
Швеція	0,545	0,566	0,021	0,607	0,040
Кіпр	-	0,534	-	0,562	0,028
Португалія	0,394	0,365	-0,029	0,405	0,040
Литва	-	0,370	-	0,406	0,036
Латвія	-	0,405	-	0,430	0,025
В.Британія	0,514	0,573	0,059	0,608	0,035
Нідерланди	0,573	0,613	0,039	0,623	0,011
Болгарія	-	0,377	-	0,399	0,023
Словаччина	-	0,395	-	0,407	0,012
Чехія	-	0,393	-	0,411	0,018
Люксембург	0,537	0,612	0,075	0,675	0,062
Словенія	-	0,389	-	0,401	0,011
Румунія	-	0,334	-	0,300	-0,035
Україна	0,296*	0,363	0,067	0,420	0,057

Розраховано авторами

* При розрахунку використані дані станом на 1990 р.

Щодо загальних тенденцій змін рівня абсолютної спеціалізації, які відбулись у результаті структурних трансформацій, вони мають подібні вектори розвитку в Україні та країнах Євросоюзу. Абсолютна спеціалізація зростає. Це пояснюється в першу чергу збільшенням частки сфери послуг, що і обумовлює своєрідну монополію цього сектору економіки і відповідне зростання коефіцієнта абсолютної спеціалізації Герфіндаля.

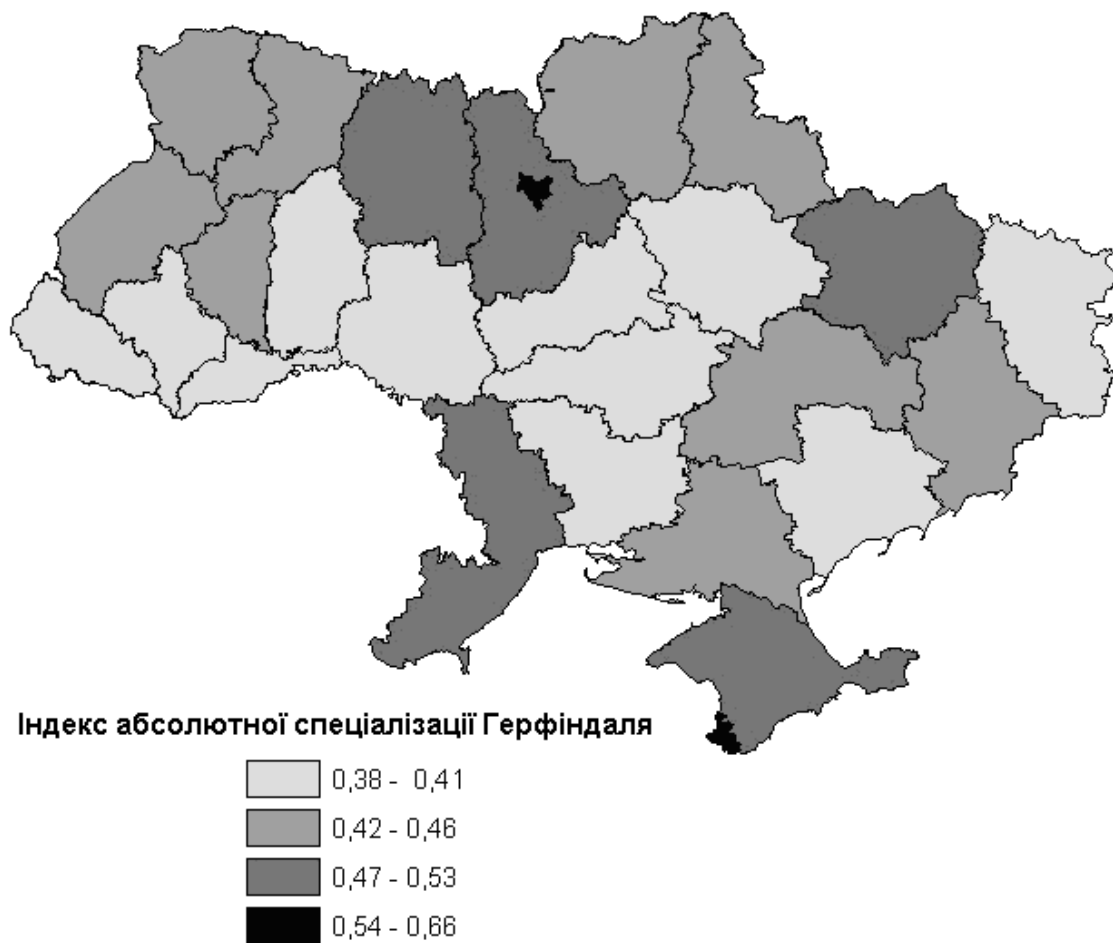
У межах ЄС найвищі рівні абсолютної спеціалізації спостерігаються у країнах, які характеризуються найбільшими показниками зайнятості у сфері послуг та найменшою зайнятістю у первинному секторі (Люксембург, Нідерланди, Великобританія, Швеція). У цих країнах показник зайнятості у первинному секторі не перевищує 2,5 %. Разом з тим, зайнятість у сфері послуг складає понад 70%.

Найнижчі показники характерні для колишніх соціалістичних країн (Румунії, Болгарії, Словенії, Литви), а також Португалії. Близьке до них значення індексу має і Україна. Всім цим країнам притаманна більш рівномірна зайнятість у основних секторах економіки. Частка зайнятих у первинному секторі коливається від 8,2% у Литві до 29,9% у Румунії, у промисловості – від 17,5% у Литві до 27,5% у Словенії. В Україні, за рахунок значної частки працюючих у сільському господарстві (16,6%) структура зайнятості також має більш рівномірний розподіл між секторами.

Ще ширший діапазон коливання індексу абсолютної спеціалізації демонструють регіони NUTS2 – від 0,293 до 0,769, при середньому значенні 0,499. Це закономірно, адже на рівні регіонів спеціалізація зростає і зайнятість у одному з агрегованих секторів може перевищувати 80 і навіть 90%, як у випадку з автономним містом Мелілья (Іспанія), де зайнятість у сфері послуг є домінуючою і складає 94%. Саме для сфери послуг характерні такі високі показники зайнятості. У столичному регіоні Брюсселю частка працюючих у секторі послуг досягає 91%, у Внутрішніх округах Лондона - 89%, у Стокгольмі – 87%, в Утрехті (Нідерланди) та Берліні – 84%, у Столичному районі Данії та Іль-де-Франсі (Франція) – 83% і т.д. Для таких регіонів, відповідно, характерні високі значення коефіцієнта абсолютної спеціалізації.

Відмінності у величині індексу абсолютної спеціалізації між областями України не такі значні, як між регіонами NUTS2. Максимальне значення індексу спостерігається у Києві і Севастополі – 0,663 та 0,626 відповідно, мінімальне – у Черкаській (0,379) та Кіровоградській (0,384) областях (рис. 1).

Високі значення індексу пояснюється значною часткою зайнятих у сфері послуг (включаючи транспорт). У Києві вона складає 80,2%, у Севастополі – 77,8%. Поміж адміністративних областей виділяються Одеська область та автономна республіка Крим, у яких порівняно висока абсолютна спеціалізація також склалась за рахунок сфери послуг, у якій працює відповідно 68% та 66% всіх зайнятих у господарстві. Для регіонів із більш рівномірним розподілом зайнятості між секторами притаманні відносно невеликі значення індексу.

Розроблено на основі розрахунків авторів

Рис. 1. Індекс абсолютної спеціалізації Герфіндаля регіонів України

У ЄС це здебільшого характерно для регіонів "нових" членів, де частка зайнятих у сфері послуг не така значна, як у країнах-"старих" членах ЄС і кількість робочих місць у первинному та вторинному секторі економіки залишається вагомим.

У вибудованому рейтингу регіонів NUTS2 за величиною обрахованого індексу абсолютної спеціалізації серед сорока п'яти регіонів із найменшим значенням показника лише сім (п'ять грецьких і два португальських) знаходяться поза межами Східної Європи. Решта – регіони колишніх соціалістичних країн. З іншого боку – серед сорока п'яти територіальних утворень із найбільшими значеннями абсолютної спеціалізації лише три відносяться до Східноєвропейського регіону (район Будапешту, Братиславський край, Прага). Отже, цілком очевидним є вищий рівень абсолютної спеціалізації у регіонах "старих" членів ЄС у порівнянні з новоприєднаними країнами.

Поміж українських регіонів найменші значення абсолютної спеціалізації характерні для областей, які мають більш рівномірну

структуру зайнятості за рахунок сільського господарства чи промисловості або того і іншого разом. Сільське господарство посідає суттєве місце у структурі зайнятості Кіровоградської (30,8%), Черкаської (27,9%), Вінницької (26,9%) областей. У Луганській, Запорізькій, Полтавській областях невисокі значення абсолютної спеціалізації зумовлюються збереженням істотної зайнятості у промисловості, а також сільському господарстві.

Тенденція до збільшення індексу абсолютної спеціалізації Герфіндаля характерна для всіх українських регіонів. Подібно до регіонів ЄС, зростання зумовлюється, перш за все, збільшенням частки зайнятих у сфері послуг. Серед регіонів, де відбулось найпомітніше зростання абсолютної спеціалізації, виділяється столична область. У Київській області суттєво зменшилась зайнятість у сільському та лісовому господарстві, мисливстві та рибальстві. У 2001 р. вона складала 31,6%, у 2008 р. - 9,5%, тобто скоротилась на 22,1 відсоткових пункти. Водночас, частка зайнятих у сфері послуг зросла із 45,6% до 64,7%, або на 19 відсоткових пункти. У Києві та Севастополі зростання індексу абсолютної спеціалізації відбулось за рахунок скорочення зайнятості у всіх економічних секторах на користь сфери послуг. Серед обласних регіонів за величиною зростання індексу абсолютної спеціалізації виділяється також Житомирська, Рівненська, Харківська, Одеська, Львівська область. Найменші зміни у абсолютній спеціалізації відбулись у Чернівецькій, Донецькій, Миколаївській, Херсонській, Луганській, Волинській областях. Структура зайнятості у цих областях не залишилась незмінною, але зміни були не такими радикальними, а розподіл зайнятих по секторах продовжує бути більш рівномірним.

Отже, в результаті аналізу рівня спеціалізації України та країн ЄС, а також українських та європейських регіонів, з допомогою індексу абсолютної спеціалізації Герфіндаля, обрахованого на основі даних із зайнятості у чотирьох великих секторах, було виявлено кілька змістовних особливостей: 1) абсолютна спеціалізація має тенденцію до збільшення в усіх країнах ЄС та Україні, що у більшості випадків є результатом зростання частки зайнятих у сфері послуг; 2) для столичних регіонів, зазвичай, притаманні високі значення індексу завдяки значному розвитку сектору послуг; 3) у Євросоюзі показники індексу як на рівні країн, так і на рівні регіонів мають більші значення у країнах-"старих" членах ЄС у порівнянні з "новими", у яких зберігається вища зайнятість у первинному та вторинному секторах економіки; 4) показники індексів абсолютної спеціалізації українських регіонів близькі за своїми значеннями та тенденціями динаміки до відповідних показників регіонів східноєвропейських країн.

ТРАНСПОРТНЫЕ И СБЫТОВЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ РЕГИОНА

Современная ситуация требует от социально-экономической географии оперативной разработки конкретных рекомендаций по максимальному использованию внутреннего потенциала каждого региона. Необходимы анализ и оценка региональных факторов общественного функционирования, использование которых позволит резко повысить динамичность социально-экономических процессов. Для изучения регионального социально-экономического развития с точки зрения территориального охвата инструментом в географии традиционно является теория экономико-географического положения (ЭГП).

Проблема состоит в том, что переход регионов на рыночные отношения, повышение роли экономической самостоятельности в глобальной экономике, усиление конкурентоспособности регионов, формирование территориальных кластеров, изменение форм собственности заставляют по-иному смотреть на процесс формирования самих социально-экономических регионов.

Основной целью данной статьи является анализ методик изучения ЭГП регионов. Методологической основой данного исследования послужили научные разработки учения об ЭГП П.Я. Бакланова [1], М.К. Бандмана [2], Н.Н. Баранского [3], Ю.Н. Гладкого [4], Б.М. Ишмуратова [5], Н.Н. Колосовского [6], И.М. Маергойза [7], Н.С. Мироненко [8], У.Р. Праги [9], Ю.Г. Саушкина [10], М.Д. Шарыгина [11] и др.

Социально-экономическая география имеет дело с выявлением пространственных совокупностей и различий в жизни людей и их деятельности, меняющихся не только в пространстве, но и во времени. Любой пространственный объект в социально-экономической географии приходится сопоставлять с ему подобными, увязывать с окружающими территориями, выявлять его взаимодействие по принципу главенства и соподчиненности. Это позволяет определить категорию ЭГП, введение в научный оборот Н.И. Баранским. По его мнению, ЭГП – «это отношение данного пункта или ареала к каким-либо данностям, взятым вне этого пункта или ареала» [12]. ЭГП резко индивидуализирует объект, придает ему одному присущие, характерные черты. При анализе ЭГП следует включать все особенности положения территории, выявить ее

пространственную конкретику. ЭГП относится к ключевым и одним из самых развитых собственных понятий в современной социально-экономической и политической географии. Оно базируется на оценке мест размещения географических объектов – стран, регионов, отдельных районов, поселений, производственных и социальных комплексов и др. в территориальной структуре хозяйства, географическом разделении труда. Сферой применения такой оценки являются сложившиеся системы пространственных отношений, иерархических связей, а также факторы и последствия пространственных взаимосвязей и взаимовлияний указанных объектов [13].

Несмотря на очевидную практическую значимость результатов оценки ЭГП степень ее использования в практической деятельности незначительна, «... что является одной из причин крупных ошибок при принятии и реализации управленческих решений, в том числе в сфере инновационной политики» [14]. Некоторые авторы относят ЭГП к самостоятельному типу ресурсов территориально-производственных комплексов [15] и одновременно причисляют территорию к ресурсу местоположения [16]. К.П. Космачев считал возможным рассматривать ЭГП в качестве одного из видов ресурсов и говорил о запасах ресурсов ЭГП [17]. Э.Б. Алаев писал, что основными пространственными характеристиками территории являются площадь и расстояние, как мера удаленности географических объектов или структур друг от друга [40]. Через преодоление расстояния происходит реализация географических связей и соответственно интеграционных процессов.

Внедрение в социально-экономическую географию системно-структурного анализа «подняло» теорию ЭГП на уровень теории взаимодействия в геопространственной (географической) системе. Через систему множества отношений данного объекта (ареала) с другими объектами (ареалами) ЭГП предметно выявляет индивидуальные черты и свойства любой территории. Оно определяет многие наиболее важные особенности стран, районов, городов, высвечивает свойства их неповторимости и индивидуальности [18].

И.М. Маергойз [41] предлагал рассматривать информационно-географическое положение. Он рассматривает также межрайонное (соседское), в том числе многососедское (стыковое, многоконтактное) и малососедское (разграничивающее, малоконтактное). По отношению к межрайонным и внешним экономическим связям выделяет транзитное и нетранзитное; по отношению к другим районам как контрагентам связей - взаимодополняющее, взаимоисключающее и нейтральное.

ЭГП - предпосылка и следствие развития экономических связей, географического разделения труда и развития самой территории.

Е.Е. Лейзерович считает, что богатство содержания понятия ЭГП является определенным препятствием для его количественной оценки [33]. В связи с этим нами предлагается методика оценки таких важных составляющих оценки ЭГП, как транспортно-географическое и сбыто-географическое положение.

Транспортно-географическое положение (ТГП) является важнейшим компонентом ЭГП. Особенности положения экономико-географических объектов определяются близостью или удалённостью от важнейших транспортных узлов и магистралей и характером территориального охвата [25]. Под ТГП понимается положение по отношению к транспортной сети (с учетом ее мощности, провозной способности путей сообщения, степени загруженности, скорости и стоимости перевозок), сети транспортных узлов и потоков.

Транспортная доступность – важный показатель, влияющий как на развитие отдельных поселений, так и на социально-экономическую ситуацию в любом регионе. Положение населенных пунктов относительно центров является одним из компонентов ЭГП, имеет много общего с ТГП, так как доступность центров осуществляется при помощи транспорта и зависит от его работы. При оценке ТГП важно перейти от качественных характеристик к количественным оценкам. По мнению В.Н. Бугроменко [26], интегральная транспортная доступность измеряется в средневзвешенных затратах времени, необходимых для того, чтобы в районе добраться из любой его точки в любую другую. Но при этом не учитываются удаленность и цена услуги. Развитие рынков товаров и услуг, малого и среднего бизнеса, расширение розничной торговли, способствуют увеличению роста услуг, оказываемых автомобильным транспортом.

В этой связи М.В. Прохорчук [27] разработал показатель транспортной доступности центров жителями поселков – коэффициент транспортной доступности центров. Этот комплексный показатель рассчитывается по 4 параметрам основного вида пассажирского транспорта населенных пунктов. Мы немного видоизменили данный коэффициент.

Коэффициент транспортной доступности жителями i -го населенного пункта j -го центра рассчитывается следующим образом:

$$K_{ij} = \frac{aR_{ij}T_{ij}P_{ij}}{N_{ij}} + \frac{aR_{i0}T_{i0}P_{i0}}{N_{i0}} \quad (1)$$

где a – коэффициент пропорциональности взаимодействия населенных пунктов (равен 2/1000), R_{ij} – расстояние от i -го населенного пункта до j -го местного центра (км), T_{ij} – суммарное время поездки до

местного центра (ч), P_{ij} – суммарная цена поездки до местного центра (руб.), N_{ij} – число рейсов в день до местного центра, R_{i0} – расстояние от i -го населенного пункта до j регионального центра (км), T_{i0} – суммарное время поездки до регионального центра (ч), P_{i0} – суммарная цена поездки до регионального центра (руб.), N_{i0} – число рейсов в день до регионального центра.

Чем выше коэффициент, тем хуже их транспортная доступность, тем слабее реализован ресурс взаимодействия поселений с окружающей их территорией. В силу ряда причин значение удаленности может уменьшаться.

Рассмотрим сбыто-географическое положение. Мировая экономическая практика содержит большое число примеров осуществления инвестиционных проектов, связанных с развитием потребительского рынка, определяемых среди прочих факторов торговой привлекательностью. Насколько перспективен город для развития розничной торговли? На этот вопрос можно ответить, определив сбыто-географическое положение (СГП). Для этого можно воспользоваться методикой С. Канунникова [28]. Для определения рейтинга торговой привлекательности (РТП) каждый город (район, страна) оценивается по 4 показателям: численность экономически активного населения (ЭАН), среднедушевой доход (ДД), величина прожиточного минимума (ПМ), оборот розничной торговли на душу населения (ДОРТ). Соотношения между этими показателями следующие [29]:

$$РТП = \frac{ЭАН * ДД^3}{1000 * ПМ * ДОРТ} \quad (2)$$

Распределение оборота розничной торговли по городским поселениям и муниципальным районам зависит от ряда условий и факторов. Степень соответствия территориального распределения оборота розничной торговли численности населения (величине города, распределению финансовых ресурсов и т.п.) измеряется так называемыми показателями географической ассоциации, в частности, коэффициентом локализации, который рассчитывается по формуле [30]:

$$L = \frac{0,5 \sum_{j=1}^n |x_j - y_j|}{100} \quad (3)$$

где x_j – доля j -го города в численности городского населения; y_j – доля j -го города в обороте розничной торговли городов; n – число j -х городов.

Чем ближе коэффициент локализации к 0, тем больше совпадает распределение оборота розничной торговли с распределением населения и, следовательно, теснее связано с ним.

По каждому региону может вычисляться и другой показатель географической ассоциации: индекс локализации (I), который показывает, в какой мере соотносится доля региона (района, города) в общем объёме товарооборота с долей численности населения. Его формула следующая [31]:

$$I = \frac{y_j}{x_j} 100\% \quad (4)$$

При значении I равным 100 доля численности населения района, города совпадает с долей оборота розничной торговли (равномерное распределение), больше 100 - доля оборота розничной торговли превышает долю численности населения (т.е. речь идёт о концентрации), меньше 100 - доля численности населения превосходит долю оборота розничной торговли (деконцентрации) [33].

Как отмечает Б.М. Ишмуратов [34], смысл оценки ЭГП заключается в максимально возможной объективной характеристике того или иного общества, тех или иных фрагментов этого общества - районов, даже городов – в рамках реальных исторических, социально-экономических, научно-технических процессов современности и тенденций их развития, «заказывающих» этим объектам задачи потребного социального субъекта. ЭГП - один из факторов изменения функций, экономической и территориальной организации объектов (регионов), причем, как отмечает А.И. Трейвиш [42], эти объекты, развиваясь, сами начинают влиять на ЭГП.

Таким образом, ЭГП можно рассматривать как основной ресурс региона, оказывающее большое влияние на формирование хозяйства, как во времени, так и в пространстве. Оценка географического положения важна для правильного определения, как возможного потенциала, так и усложняющихся условий формирования хозяйства региона.

ЭГП имеет крупнейшее методологическое значение. Место, занимаемое регионом в системе географического разделения труда определяется его экономико-географическим положением. Так как ЭГП в значительной мере определяет связи данного региона в системе географического разделения труда, поэтому оно влияет на экономическое районирование данной территории.

Научная новизна проведенного нами исследования заключается в характеристике ЭГП региона на основе системы строгих мер и доказательств, в частности использование математических методов, что намного снижаем субъективизм оценки ЭГП. По нашему мнению, работа может иметь большое теоретико-методологическое значение, поскольку дает возможность проводить оценку структуры и динамики ЭГП региона, в частности ТГП и СГП. Практическая значимость заключается в возможности использования результатов при решении современных проблем экономики России и других стран мира, и оценке перспектив развития их регионов.

Список литературы

1. Александров Ю.Л., Рычков В.А. Торговая привлекательность - основа для инвестиций // Проблемы современной экономики. 2004. №4 (12).
2. Бакланов П.Я., Романов М.Т. Экономико-географическое и геополитическое положение Тихоокеанской России. Владивосток: Дальнаука, 2009. 168 с.
3. Бандман М.К. Территориально-производственные комплексы: теория и практика предплановых исследований. Новосибирск: Наука, 1980. 256 с.
4. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. М.: Мысль, 1980.
5. Безруков Л.А. Транспортно-географическая континентальность России: понятие, оценка, динамика // Известия РАН. Сер. географ. 2004. № 5. С. 15-25.
6. Блануца В.И. Почтово-географическое положение: понятие, алгоритм измерения (на примере почтовой сети Сибири начала XX века) // География и прир. ресурсы. 2010. №4. С. 14-22.
7. Бугроменко В. Н. Транспорт в территориальных системах. М.: Наука, 1987. 112 с.
8. Гладкий Ю.Н. Сравнительный подход к оценке географического положения африканских стран // Экономическая и социальная география: проблемы и перспективы. Л.: Изд-во ГО СССР, 1984. С. 127-145.
9. Голубчик М.М. Экономико-географическое положение г. Саранска: характерные черты и проблемы использования потенциала // Региональные исследования. 2004. №2 (4).
10. Григорьева М.А. Территориальное развитие розничной торговли. Иркутск: Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2006. 113 с.
11. Ишмуратов Б.М. География – теории, детерминизм и природопользование будущего // Региональное природопользование и фундаментальные проблемы географии будущего. Иркутск. 2001. С.5-34.
12. Ишмуратов Б.М. Сибирь в российской и мировой перспективе (очерки социально-экономической и политической географии). Иркутск: Оттиск, 2003. 172 с.
13. Ишмуратов Б.М. Экономико-географические основы определения места Сибири в России и мире // География, история и геоэкология на службе науки и инновационного образования: Материалы междунар. науч.-практ. конф. Т.1. Красноярск: Краснояр. гос. пед. ун-т. 2011. С. 31-35.
14. Канунников С. Торговая карта России // Коммерсантъ. 2004. №85. С.9.
15. Колосовский Н.Н. Основы экономического районирования. М., 1958.
16. Корытный Л.М. Территориальные ресурсы: дефиниция, классификация, подход к оценке // География и природ. ресурсы. 1995. №3. С. 183-189.
17. Космачев К.П. Географическая экспертиза. Новосибирск: Наука, 1981. 54 с.
18. Лейзерович Е.Е. Базовые составляющие экономико-географического положения стран и районов. Теория и социальные функции географии // Известия РАН. Сер. географ. 2006. №1. С. 9-14.

19. Лейзерович Е.Е. Об особенностях влияния экономико-географического положения (на примере крупнейших городов СССР) и некоторых возможных путей его учёта в практических целях // Известия АН СССР. Серия географ. 1974. №4. С. 67-76.
20. Лейзерович Е.Е. Понятие об экономико-географическом положении в российской экономической и социальной географии XX века // Регионализм и централизм в территориальной организации общества и региональном развитии. М.: Ии-т географии, 2001. С. 28-34
21. Маергойз И.М. Методика мелкомасштабных экономико-географических исследований. М.: Изд-во МГУ, 1981.
22. Маергойз И.М. Территориальная структура хозяйства. Новосибирск: Наука, 1986. 303 с.
23. Мироненко Н.С. Страноведение. Теория и методы: учебное пособие. М.: Аспект-пресс, 2001. 268 с.
24. Праги У.Р. О мерах экономико-географического положения // Известия ВГО. 1981. Т. 113, Вып. 1. С. 38-43
25. Прохорчук М.В. Методические подходы к оценке транспортной доступности поселений (на примере поселков городского типа Красноярского края) // Материалы XIII науч. совещ. географов Сибири и Дальнего Востока. Т.1. Иркутск: Изд-во Ин-та географии им. В.Б. Сочавы СО РАН, 2007. С. 180-181.
26. Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976.
27. Соколов С.Н. Транспортная доступность центров Нижневартовского района // Проблемы и достижения автотранспортного комплекса Ханты-Мансийского автономного округа – Югры: Сб. материалов регион. науч.-техн. Конф. Ханты-Мансийск: Югорск. ун-т, 2011. С. 52-55.
28. Соколов С.Н. Экономико-географическое положение Нижневартовского региона // Вестник Нижневартовского государственного гуманитарного университета. Серия «Естественные науки и науки о Земле». 2012. №1. С. 21-31.
29. Статистика рынка товаров и услуг: Учебник. М.: Финансы и статистика, 1995. 432 с.
30. Трейвиш А.И. Город, район, страна и мир. Развитие России глазами страноведа. М.: Новый хронограф, 2009.
31. Шарыгин М.Д., Федорцов Н.П. Основы учения о территориально-производственных комплексах. Саранск, 1993.
32. Шувалов В.Е. Концепция проблем развития отечественной районной школы социально-экономической географии // Вестник МГУ. Сер.5. Географ.. 2005. №1. С. 13-25.
33. Яцухно В.М. Экономико-географическое положение как фактор устойчивого развития аграрного природопользования // Географические науки а обеспечении стратегии устойчивого развития в условиях глобализации: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. Минск: Изд. центр БГУ, 2012. С. 130-132.

В. В. Стецюк

(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка),

О. В. Рябоконт

(Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя)
geomorphology@ukr.net

ІННОВАЦІЙНІ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЛАСТИВОСТЕЙ РЕЛЬЄФУ ЗЕМНОЇ ПОВЕРХНІ У ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВАХ

У міру становлення головних теоретичних догматів окремих напрямків географічної науки все виразніше постають спроби застосування набутого достовірного знання у дотичних зонах природи і людини. Однією із таких спроб є намагання привернути увагу до сенсильних (сенситивних, чуттєвих) аспектів у взаємовпливах живої та неживої природи, якими є, наприклад, стосунки рельєфу земної поверхні та здатності етносів відтворювати його особливості у топоніміці.

Географічні назви багато в чому влучно відтворюють особливості природних умов та ресурсів певної території, економічні, історичні, культурні та побутові умови життя людей. Наразі, важливим завданням топоніміки є не лише ілюстрація походження багатьох географічних назв, у числі яких є *геоморфологічні риси*, властиві території мешкання певного етносу (наприклад, річкові долини, зручні для мешкання і міграції, зручні майданчики надзаплавних терас, виступи поверхні, обмежені принаймні з двох-трьох боків високими урвищами тощо), *геологічні феномени* (наприклад, виразні скелі та відслонення гірських порід, як зручні місця видобування будівельних матеріалів, наявність гарної глини для кераміки, болотної руди на заплавах для отримання заліза, тощо), *гідрологічні особливості* і звичайні явища (ріки, озера, болота з властивими їм цінними компонентами господарського, рекреаційного, естетичного, духовного змісту, та інших аспектів впливу на життя людей), *геоботанічні особливості* рослинності певних видів на конкретних територіях, зокрема, унікальні види і форми, *види господарської діяльності*, засновані на наявності певних *природних ресурсів* (корисних копалин, лісів, поверхневих вод, земельних угідь – ґрунтів, кліматичних зручностей у певних регіонах і навпаки, несприятливих метеоролого-кліматичних умов та явищ і таке інше).

Діапазон топонімічних досліджень і явищ, пов'язаних з природними феноменами, є вельми широким, і містить значний масив даних не тільки для задоволення природної цікавості дослідників і

споживачів-аматорів отриманої інформації, але й для розроблення нових методів досліджень природного середовища, оцінювання його стану та встановлення напрямків і темпів змін. Значною також може бути роль топонімічних досліджень для встановлення суспільно-географічних рис – закономірностей існування людини і проведення нею господарської діяльності залежно від навколишніх умов, ресурсів тощо.

Отже, актуальним питанням сучасної географічної науки є *формулювання основних теоретичних положень, термінів, понять* щодо інтерпретації різних складників природного середовища у топоніміці.

Відповідно до наших уподобань і кваліфікації, особливо важливим у переліку складників довкілля, властивості яких так чи інше відображені у географічних назвах, є *рельєф земної поверхні*, оскільки саме він є основою розміщення життя і господарювання людської спільноти на Землі.

В науковій і науково-популярній літературі утвердилося наступне визначення топоніміки: «Топоніміка (від древньогрецького *topos* – місце і *onoma* – ім'я, назва) – наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких дані назви виникли. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка знаходиться на стику трьох областей знань: географії, історії та лінгвістики» (Н. Таранова, 2006). У дослідниці також йдеться про те, що базовим поняттям топоніміки виступає топонімія – сукупність назв (топонімів) на певній території. Основне значення і головне призначення географічної назви – фіксація місця на поверхні Землі, зазначає дослідниця.

Сучасні тенденції розвитку топоніміки віддають перевагу дослідженням топонімії на певних територіях, зокрема, абсолютна перевага віддається адміністративним одиницям (в Україні це – області). Натомість, все частіше дослідники вдаються до вивчення топоніміки природних та етнографічних регіонів (наприклад, Буковини, Поділля, Полісся, Сіверщини, Таврії тощо), що створює значно достовірнішу картину участі географічних феноменів у власних назвах об'єктів.

Значну цікавість викликає намагання встановити роль окремих компонентів довкілля впливати на появу того чи іншого топоніма. Не є виключенням рельєф земної поверхні, який, як згадувалося вище, є основою мешкання і господарської діяльності людини у всіх її виявах (поселенській, видобування мінеральної сировини, використання водних ресурсів, прокладання первісних комунікацій – шляхів, військових діях тощо).

В топонімії вирізняють так звані «ороніми», з якими асоціюються назви гір (правильніше відносних перевищень рельєфу земної поверхні, від «гори» у розумінні підвищеної локальної ділянки поверхні, або високого урвища – до гір у повному сенсі цього терміну). Натомість, можна припустити, що спектр категорій рельєфу земної поверхні, здатних стати топонімами є дуже широким і містить категорії, які мають теоретичне обґрунтування у виключно геоморфологічному сенсі.

Для обґрунтування наведеної декларації звернемося до теоретичних основ геоморфології, науки про рельєф земної поверхні як важливого складника доквілля (географічної оболонки, навколишнього середовища, геосистем тощо). Буде справедливим навести декілька простих прикладів, які можуть вказати суттєву різницю у трактуванні оронімів як простих перевищень земної поверхні і форм рельєфу, здатних пояснити певні геоморфологічні категорії.

Беручи до розгляду *найпростіші поняття предмету вивчення геоморфології* – морфологію рельєфу, його походження (генезис), вік та швидкість змін (динаміку), щодо їх участі у виникненні топонімів можна навести такі положення.

Морфологія рельєфу. Ця характеристика рельєфу земної поверхні стосується ухилів земної поверхні, відносних перевищень, форм блукання річкових русел, порізаності берегової лінії, щільності річкової мережі, асиметрії профілів річкових долин та багатьох інших ознак зовнішнього вигляду рельєфу земної поверхні, здатних викликати враження, яке стає певною назвою і, відповідно, топонімом. Урвища і виразні локальні виступи земної поверхні – останці (Кам'яні могили, Камінне село, Біла скеля тощо), западини карстових лійок, різкі перегини – бровки схилів, зниження рівнинної поверхні «степових блюдець» та подів.

Часто у топонімах відображена схожість зовнішнього вигляду з міфологічними та історичними персонами, представниками живого світу, або несхожість ні на що, поєднання частин в одному стрункому цілому, різноманітність форм та поєднання їхніх розмірів, здатність спостерігатися тільки здалеку або із певної точки тощо. Певну роль відіграють такі особливості зовнішнього вигляду, як неприступність форм рельєфу, їхня привабливість, враження грандіозності, поєднання з іншими особливостями ландшафтів, наприклад, Лісова гора, (до речі прізвище *Лісогор* походить саме від такої назви), а особливі враження щодо морфологічних асоціацій належить етнокультурним феноменам, які мають власні імена, живуть у етнічній пам'яті, відображають народну оцінку певних історичних постатей, явищ або подій. Так, у долині Росі у районі с. Стеблів химерно відслонюються скелі богуславського граніту,

які мають історичні назви: Скеля Нечуя-Левицького, Бурлачка, Скеля Адама Міцкевича, Сфінкс, Козак-Камінь. Про красоти цих скель писав польський поет Адам Міцкевич, з цими краями пов'язані життя і творчість Івана Нечуя-Левицького, а назва Козак-Камінь з іменем Богдана Хмельницького і Корсунською битвою 1648 року. Скелі Чотири Брати, Скеля Чацького, Ольжині Купальні, Гігантські Котли та Баранячі Лоби – відслонення кристалічних порід Українського щита на Житомирщині, скелі Франка на Тернопільщині (скелі сарматських рифових вапняків), «Гетьманська гора» у м. Чигирин, скеля «Камінь Довбуша» у Чернівецькій області, Дніпровські пороги, Великий Луг, Вишгород, Бузький Гард, Тарасова гора, Кременецькі гори та багато інших.

Морфологія рельєфу земної поверхні якнайкраще представлена у формуванні топонімів завдяки своїй доступності для вивчення (прямому спостереженню морфологічних відмін та особливостей). Враження для формування певного топоніма реалізується через безпосередній вияв емоцій, простих порівнянь, нескладних асоціацій.

Генезис рельєфу. Полягає у трактуванні певних форм рельєфу та інших природних явищ, тісно пов'язаних з рельєфом, як генетичних типів рельєфу земної поверхні – утворень, що мають походження, визначене впливом відповідного чинника (рушійної сили): форми *вивітрювання*, *мерзлотні* (в Україні є форми рельєфу – наслідок роботи давніх мерзлотних процесів), *гляціальні*, *флювіальні*, *еолові*, *карстові*, *схилові*, *берегові*, *антропогенні*, зовнішній вигляд яких виразно вказує на спосіб їхнього утворення. Значна частка топонімів може відображати унікальність або незвичність для розуміння форм рельєфу за генезисом (пороги на річках, провали над карстовими порожнинами і старими рудниками тощо). Не поодинокими є топоніми окремих антропогенних форм рельєфу, наприклад, кургани Товста Могила, Нечайова Могила та інші, гігантські кар'єри, ландшафти яких після припинення експлуатації суттєво змінилися (Блакитне озеро на північ від Овруча, Блакитні озера неподалік Славути). Ці та інші власні назви стають топонімами завдяки значній їхній ролі у формуванні ландшафтів гірничодобувних регіонів України. Відзначимо також антропогенні захисні вали і споруди давніх городищ, як от Троянів вал, Змійові вали, вали численних давніх городищ – Більського (Полтавська область), Немирівського (Вінницька область) та інших.

Вік рельєфу. Ця властивість рельєфу земної поверхні стосується, перш за все, форм, зміни віку яких не перевищують історичного часу, оскільки саме упродовж нього формувалася система географічних назв, пов'язаних з феноменами природного середовища. Деякі топоніми

надають можливість реконструкції передісторичних етногенетичних процесів, зумовлених певною мірою віковими рисами рельєфу земної поверхні, який, у свою чергу, є, як відомо, наслідком тривалої взаємодії ендегенних та екзогенних чинників і відповідних їм геолого-геоморфологічних процесів (Вал Стецюк, 2002). У працях цього дослідника йдеться про те, що свій внесок в утворення топонімів на території України зробила чимала кількість етносів, які на сьогодні в Україні не мешкають. Дослідження Вал. Стецюка (2002) вказують, що більш, ніж із тисячі топонімів правобережного лісостепу було етимологізовано майже три чверті, слів, які репрезентують топоніми цієї території. Чимала їхня частка сформована у настільки давні часи, що може слугувати ключем до розпізнавання вікових категорій рельєфу земної поверхні. Ілюструємо це наступною цитатою:

«... найпереконливішим свідченням перебування тевтонів на Волині є загадкова назва села Вельбівно(Вельбовно) у Рівненській області на правому березі Горині, як раз навпроти Острога. Назва складається з двох давніх німецьких слів: давньонімецьке *welb-en* «виводити склепіння» і давньонімецьке *ovan* «піч». В цьому місці уздовж правого берега Горині і тепер на багато кілометрів простягнулися непрохідні багниська. Отож, спеціальна піч могла служити для виплавки заліза із болотної руди» (Вал. Стецюк, 2002, стор. 9).

У наведеній цитаті міститься опосередкована інформація щодо заболоченої заплави Горині, розташованій навпроти крутого протилежного схилу, що є звичайним явищем асиметрії річкових долин меридіонального простягання, а явище виплавки заліза у ті часи – ілюстрація тривалості такого віку долини Горині.

Динаміка рельєфу. Швидкість змін рельєфу земної поверхні, особливо – швидкоплинних, неминуче має бути відображена у топоніміці, незважаючи на те, що енергія рельєфу України не настільки висока, щоб призвести до вражаючих змін. Виключення складають гірські області, де непоодинокі екстремальні геоморфологічні процеси, які траплялися за історичний час (обвали, осини, зсуви, снігові лавини, селеві потоки, а також землетруси, грязьовий вулканізм), або їхні морфологічні наслідки могли залишити по собі відповідні враження численних етносів Карпатського та Кримського регіонів. Такими є *Агармиш* (з кримсько-татарської – «лісіючий» вигляд, де карст, лінійна ерозія та обвали сприяють появі великих лісових галявин), *Деліклі-Бурун* – «дірява вершина» з численними карстовими лійками на вузькому гребені, північно-західний схил гори Ільяс-Кая. У Карпатському регіоні

щодо поширення певних геоморфологічних процесів свідчать назви г. Данцир (крутосхил, утворений відколювання частини гори, Вал. Стецюк, 2002), Синевірське озеро (*vir* «пучина, глибока яма, наповнена водою, ковбаня», Топонімічний словник України¹).

Суттєвим внеском у топонімію України, здатну пояснити деякі особливості рельєфу земної поверхні, є низка праць Вал. Стецюка (2000, 2002), де йдеться про топоніми, сформовані ще у передісторичні часи. Тут можна віднайти низку географічних назв, про походження яких раніше не могло бути й мови. Наведемо ще одну цитату з праць дослідника:

«... на – прабатьківщині давніх англів можна знайти не менш цікавий матеріал. Вона розташована між річками Случ, Прип'ять і Тетерев, і цей ареал спочатку замешкували давні італіки (предки латинян, осків та умбрів), потім –англи, далі – предки словаків, а в досить недалекі історичні часи – плем'я деревлян, які мали тут за свою столицю літописний Іскоростень. Очевидно, літописець намагався якось «слов'янізувати» назву цього міста, яке тепер називається просто Коростень і, безсумнівно, якось подібно називалося і в давні часи. Місто розташоване над рікою Уж (Уша), яка протікає тут серед гранітних скелястих берегів. Це дає підставу етимологізувати назву міста на основі англійської мови, оскільки на корнуельському діалекті англійської мови *cafe* – «скельний ясен», а *da. stân* – «камінь, скеля». Корінь *cafe* знаходимо також в назві міста Коростишів, яке теж розташоване на скелястому лівому березі, але вже річки Тетерів. Якщо друга частина назви міста походить від *da. sticca* «палиця, патик», то в цілому її можна тлумачити як «Ясенева палиця». І назва ще одного міста пов'язана із скелями. Йдеться про місто Овруч, яке розташоване в районі Словечансько-Овруцького кряжу на лівому високому березі річки Норинь. *Ang. of gock* можна перекласти і як «на скелях», і як «біля скель», і як «скельний». Можливе і українське походження назви міста, яке в літописи називається Вручий» (стор. 10 – 11).

У працях вказаного дослідника є чимало інших яскравих прикладів дуже давнього походження окремих топонімів, здатних пролити світло на найголовніші особливості рельєфу певних місцевостей. Так, назву

---

¹ - геологам та геоморфологам відомо, що озеро утворилося завдяки гігантському зсуву, який перегородив долину і спричинив утворення «ями - виру»

Вороняки Вал. Стецюк (2002) пояснює як «гладке, рівне місце» відповідно до чуваського *вырйн* «місце» і *яка* «гладкий». Вона відповідає морфології плаского рельєфу межиріччя і семантично близька до назви Гологор.

Наведені відомості та вимоги сьогодення щодо ролі наук про Землю у пізнанні своїх об'єктів дослідження засобами топоніміки свідчать про таке:

1. Зі зростанням професійної зацікавленості природознавців до сенсильного (чуттєвого) сприйняття природних явищ на часі актуальними є вимоги топонімії до інтерпретації географічних назв з точки зору окремих напрямків наук про Землю.

2. Ідентифікація геоморфологічного походження топонімів – завдання не просте, вимагає високої геоморфологічної кваліфікації та загальної ерудиції дослідника і, наразі, здатне стати вагомим внеском у становлення теорії сенсильної (соціальної) геоморфології, а також вказати на шляхи вирішення певних практичних завдань науки.

3. Постає актуальне питання вивчення топоніміки природних та етнографічних регіонів (наприклад, Буковини, Поділля, Полісся тощо), що створює значно достовірнішу картину участі географічних феноменів у формуванні власних назв об'єктів. Преференції топонімічним дослідженням адміністративних одиниць (областей України) не дають повної картини формування географічних назв, коренями яких є природні феномени.

4. Пропонований підхід має на меті викликати зацікавлення ще однією сенсильною рисою вивчення рельєфу земної поверхні, яка окрім прямого призначення (поглиблення знань про властивості рельєфу земної поверхні) може стати дороговказом подальшого формування самосвідомості українського етносу, його ідентифікації у сучасній обстановці тотальної глобалізації соціально-економічних процесів (коротше – американізації).

Література

1. Стецюк Валентин. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. Перша книга, Львів – Київ, 1998.
2. Стецюк Валентин. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. Друга книга, Львів – Київ, 2000.
3. Стецюк Валентин. Сліди прадавнього населення України в топонімії. – Львів: Ліга-Прес, 2002. – 34 с.
4. Таранова Н. Основні етапи розвитку топонімії як науки//Наукові записки Тернопільського НПУ імені В.Гнатюка. Серія: Географія. № 2 (2006).
5. Топонімічний словник України. <http://www.toponymic-dictionary.in.ua/>

С. В. Шевченко,

канд. физ.-мат. наук

**ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ, СВЯЗАННЫЕ С СУЩЕСТВУЮЩИМ
ТЕРРИТОРИАЛЬНО-АДМИНИСТРАТИВНЫМ ДЕЛЕНИЕМ
УКРАИНЫ И ТЕОРИЯ ГРАФОВ**

Кратко рассмотрены географические последствия народнохозяйственной деятельности на территории Украины в условиях существующего в 1930-2010х территориально-административного деления регионов. Предложен качественный анализ на некоторых примерах конкретных микрорегионов Полесского и Подольского регионов Украины.

Постановка проблемы. (Введение)

Знакомство с работой [1], посвященной взаимодействию транспортных путей и препятствий, и рядом современных работ по топологии графов транспортных сетей отдельных регионов, как и Украины в целом, напомнила автору историю, приключившуюся с ним в середине 90х годов. Путешествуя на автомобиле по центральной Украине на юг, мне захотелось проехать без спешки, и не по центральной трассе, для большего знакомства с разными сторонами жизни провинции. Прошло два десятилетия, а случай запомнился и стал отправной точкой для накопления подобных сведений и их осмысления.

Двигаясь по неплохой дороге от райцентра Кировоградской области к райцентру области Николаевской, я достиг наконец, села, обозначенного на моей карте точкой на линии административной границы двух регионов. Поскольку дорога, согласно карте, входила в это село, и явно продолжалась по территории Николаевской области за ним, планы моего дальнейшего продвижения были просты и безоблачны.

Увы, оказалось, после двух часов распросов местного населения, что эти две дороги между собой не соединяются, как и части села, а яр перехать можно только в сухую погоду. Погода была мокрая. Более того, меня тогда удивило то, что большинство местных жителей несколько шокировало наличие в их селе человека, которому надо в соседнюю область. Они все ездили всегда в свой райцентр.

Чтобы преодолеть эти 500 метров не пешком или на гужевой повозке, а на автомобиле, пришлось поехать в райцентр Кировоградской области, потом до дороги Кировоград-Николаев, потом в райцентр Николаевской области, потом к тому самому пограничному яру с другой стороны. Всего 97 километров.

В 90е годы прошлого столетия проблемы перегрузки основных магистралей не стояли так остро, как сейчас, но и в наше время часто нет понимания, что постройка этого 500 метрового участка нужна не только селу и его жителям. Такой участок снял бы межрайонный трафик с дороги общегосударственного значения. Возможно, небольшой. Но ведь и описанная мной ситуация скорее является в Украине правилом, нежели исключением.

Причины и примеры межобластной несвязности коммуникаций

В общем, причины такого положения понятны. Оно естественным образом возникает в жестко централизованной административной системе, и особенно оказался выражен в советской Украине, где бизнес постройкой дорог для своих целей не занимался. Государство строило и содержало транзитные коридоры общегосударственного значения и дороги к административным центрам областей, от областных центров к районным, а проблемой районов было поддержание связи со своими селами (граф рис.1). В итоге в северных районах восточной и центральной Украины, на Подолье, где административные границы устоялись с начала 30х годов 20ст – многие межрайонные и межобластные границы превратились в естественные непролазные заповедники дикой природы, территории пригодные более всего для организации охотхозяйств. Пример схемы проезда между конкретными селами показан на рис.2. При этом имеется плотная дорожная сеть по обе стороны границы областей (жирная линия).

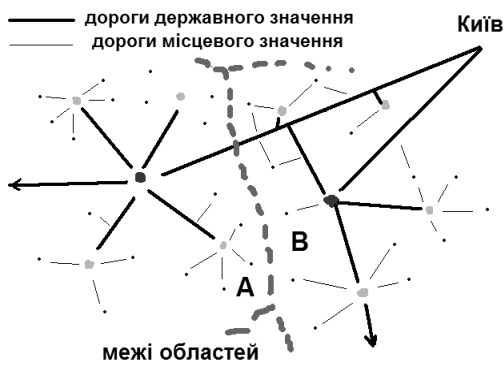

Рис. 1. Типичная картина дорожной сети с низкой областной и межрайонной связностью.

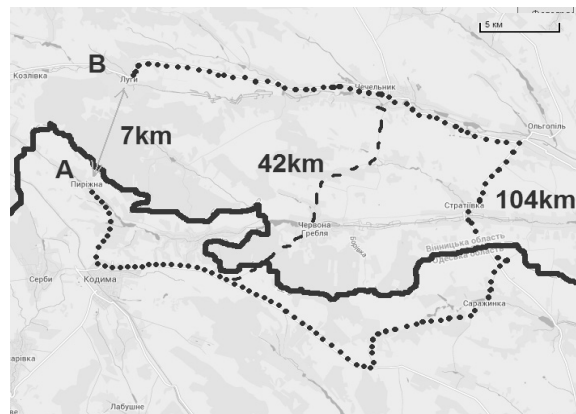

Рис. 2. Схема движения легкового или тяжелого грузового транспорта между с. Пирожна Одессой обл. и с. Луги Винницкой обл.

Рис. 3. Топологія дорожньої мережі у северной часті кордону Рівненщини та Житомирщини.

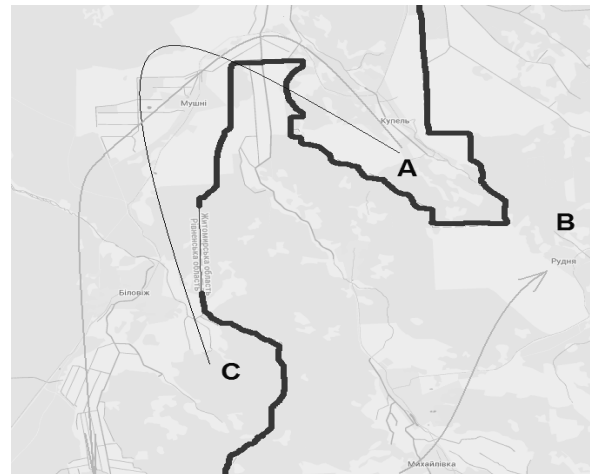

Рис. 4. Існуючий ділянка кордону між Житомирською та Рівненською областями.

Ситуація, така як на рис. 1-2, набагато менше характерна для юго-востока України, де вона згладжена, очевидно, більшим кількістю горно-промислових та металургічних підприємств бившої Южної металургічної бази ССРСР, як результат, наявністю таких нехарактерних за розмірами та чисельністю населення районних центрів як Кривий Ріг, Маріуполь та т.п., а також загальносоюзними транспортними коридорами до Кримському півострову. Наприклад, для Херсонської області граф автодоріг показує високий рівень міжрайонної зв'язності [2], а низьке число переходів на південь, на територію АРК, визначається природними, а не адміністративними факторами.

Подобну міжобластню незв'язність транспортної мережі ми спостерігаємо і в українському Поліссі, правда, топологія її трохи інша (порівняємо рис. 1 та 3). Ніяких доріг, що перетинають, наприклад, кордону Житомирщини та Рівненщини, севернее автомобільної дороги міжнародного значення Київ-Варшава, не існує (рис.4). І ніхто не займається будівництвом або проектуванням таких зв'язей. Відстані AD або BF, від конкретного населеного пункту до дороги міжнародного значення Київ-Варшава на Поліссі часто перевищують 100 км. І це не тільки проблеми місцевих жителів, яким для поїздки в сусідній район на автомобілі доводиться подолати по 130-180 км в одну сторону за маршрутом A-D-B-F. Вони при цьому ще завантажують міжнародний коридор, в загальному ж, без такої принципіальної необхідності. Цю проблему, безумовно, колись доведеться вирішувати. Зрозуміло, що регіону потрібна хоча б двухлисний

дорога местного значения, соединяющая, к примеру, Овруч с районом Шацких озер примерно по линии границы с Белорусью.

Пример возникновения проблемы несоответвия транспортных и административных графов.

В предыдущем разделе мы рассмотрели случаи, когда устойчивая на протяжении почти столетия схема административно-территориального деления приводит к заметным географическим изменениям, причем, очевидно, не только транспортной сети, но природных ландшафтов (часто приграничные территории заброшены).

При этом не вызывает сомнений факт необходимости переодической адаптации схемы территориально-административного деления. Так, при определении границ областей УССР в 30е годы 20ст. левобережная часть поймы Днепра в районе Киева была передана из административного ведения Чернигова Киеву, поскольку еще до второй мировой войны было очевидно, что города Дарница, Борисполь, Бровары являются частью формирующейся Киевской агломерации, дробить которую административными границами неразумно.

Таким образом, возникла современная граница Киевской и Черниговской областей (рис. 5а). Она была логична, так как на тот момент большого гарнизона Десна еще не существовало, а города Остер и Козелец транспортно были лучше связаны с Черниговом, чем с Киевом.

Однако во второй половине 20ст. на рассматриваемой территории была полностью перестроена под современные стандарты автодорога Е-95 (Одесса-Киев-Чернигов-С. Петербург) и появились новые связи – мост через Десну в г. Остер к селам в районе гарнизона Десна, дорога Киев-Летки по левому берегу Десны была продлена до г. Остер, на Днестре в Вышгороде построена Киевская ГЭС с мостовым переходом и дорогой к гарнизону Десна. Возникла современная ситуация (рис. 5в).

Кроме того, возникла левобережная часть Киева, с линией метро до ст. Лесная на выезде на Чернигов, таким образом, Козелецкий кластер практически был включен в Киевскую городскую агломерацию. При необходимости, население Козельца, Остра и Десны, прилегающих сел на работу, для торговли на рынке, по большинству личных вопросов ездят в Киев, а не в Чернигов. Этому способствуют и транспортная, и ценовая ситуации, фактор наличия высокооплачиваемых, по сравнению с Черниговым, рабочих мест.

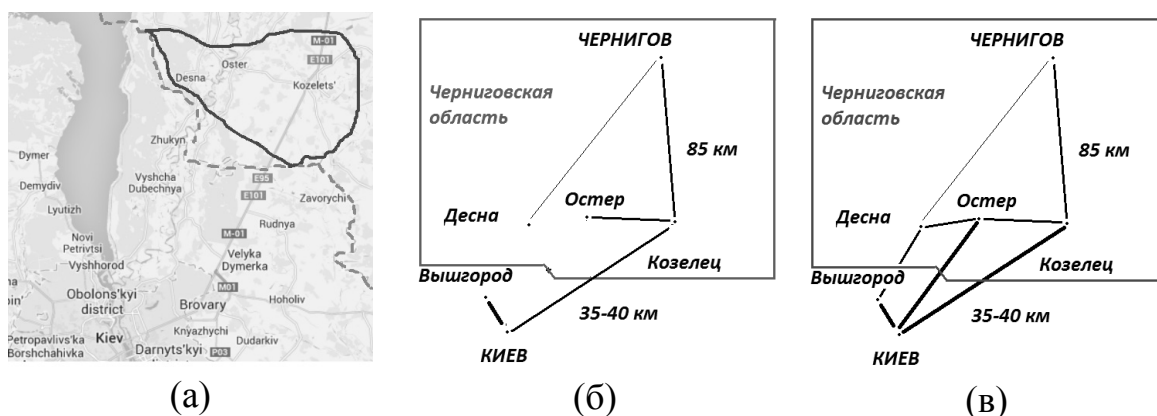

Рис. 5. Граница Киевской и Черниговской обл., хозяйственный кластер г. Козелец Черниговской обл. (а), транспортный граф района состоянием на 1950 (б) и 2010 годы (в)

Более того, наблюдается суточная трудовая миграция населения даже из Чернигова в Киев. При этом все свои административные вопросы, вплоть до решения проблем с пенсионным и социальным обеспечением, население Козелецкого района вынуждено решать в Чернигове.

Сравнение автотранспортного графа и схемы административного подчинения Козелецкого района показывает (рис. б), что остро назрела если не принципиальная админреформа, то хотя бы передача района, который по факту уже два десятилетия является частью Киевской агломерации - в Киевскую область.

Уверен, что более профессиональный и полный подобный анализ каждого района Украины позволит выявить множество таких проблем (часто они интуитивно очевидны местным жителям, им просто неудобно) и наметить пути решения.

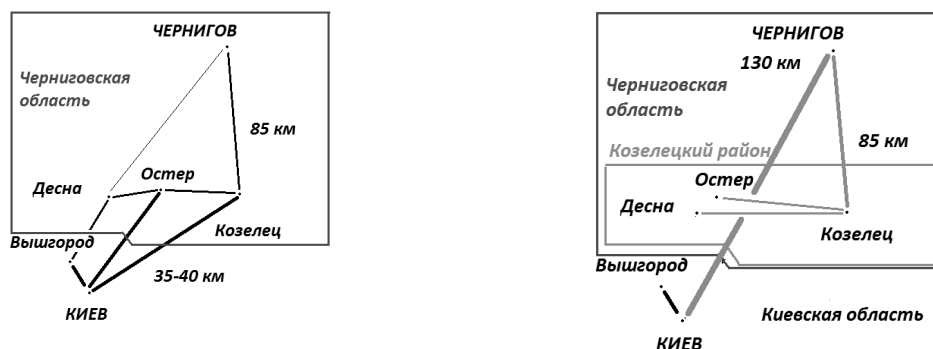

Рис. 6. Автотранспортный и административный графы Козелецкого района Черниговской области.

Обсуждение

Данное качественное исследование лишний раз подтверждает, в какой степени использование графов и соответствующей теории может быть полезно при изучении географических особенностей региона, планирования его развития и т.д.

Даже такое, на первый взгляд, поверхностное рассмотрение может послужить, например для разъяснения чиновникам сути определенной проблемы, лучшего понимания путей решения.

Вновь отмечено, что анализ «путей прохождения» административной информации и управляющих сигналов может рассматриваться в такой же парадигме теории графов, и показано, что длительное существование определенной административной схемы на конкретной территории начинает влиять на ее географические особенности.

Подобный анализ, только уже количественный, был бы так же полезен для оптимизации процессов перевозки и обработки почтовых или ж.д. грузов, но еще более для выявления избыточных связей или мест, где дополнительные связи крайне необходимы, но отсутствуют.

Литература

1. *Тархов С.А.* Типы взаимодействия транспортных путей с линейными препятствиями / С.А. Тархов // Географические границы. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С.19-33.
2. *Пилипенко І. О.* Оцінка зміни периферійності адміністративних одиниць на прикладі Херсонської області / І. О. Пилипенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія. – Вип. 57. – 2010. – С.31-33.

Ю. К. Яковлева,

*докторант ХНУ ім. В.Н. Каразіна;
yakovleva_donetsk@mail.ru*

О. Л. Закотнюк,

*аспірант Донецького інституту
економіко-правових досліджень
НАН України
4520oks@rambler.ru*

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР ЯК ОБ'ЄКТ НАУКИ

Географічній науці, її предметно-об'єктній сфері як ніякій іншій притаманний принцип територіальності, просторовості. Саме вивчення, пізнання, опис та освоєння простору стимулювали розвиток науки, а її досягнення були фундаментом для нових ідей, прогресу й розвитку в

цілому. Так, уявлення про кулеподібність Землі, природну широтну зональність, сформульовані античною географічною думкою, послужили основою для розвитку безлічі конкретно-географічних знань, пов'язаних із місцем розташування різних земель, країн, напрямком морських течій тощо. І сьогодні з вивченням простору (території) тільки вже іншого його змісту, гетерогенного наповнення, насиченого безліччю не тільки природних, а й соціальних, техногенних елементів, із суспільно-географічними особливостями їх взаємодії пов'язана актуальність сучасних наукових досліджень. Поняття «простір», «географічний простір», «територія», є ключовими у термінологічному апараті географічної науки. Сутність і зміст цих категорій, що охоплюють різноманіття явищ, процесів і об'єктів, які становлять предметну область географії, у зв'язку з підвищенням ролі та значення територіальних ресурсів усе частіше розкривається в роботах учених, у тому числі українських географів О.Г. Топчієва, Л.Г. Руденка, Є.О. Маруняк, М.В. Багорова, І.Г. Черваньова [2], [3], [5], [7] та ін. Аналізу змісту поняття геопростору як відображенню всієї складності й багатогранності сучасної географічної картини світу присвячена і ця стаття.

Відповідно до хорологічної, геопросторової місії географії [2] поняття географічного простору є її фундаментальною категорією, крізь призму якої, і з орієнтацією на котру формуються методи пізнання, географічне мислення. У широкому розумінні під географічним простором прийнято розуміти фізичний світ, який визначається величиною земної кулі. Часто це поняття використовується як синонім понять «*географічна оболонка*», «*геосфера*», «*геоверсум*». Проте все частіше географічний простір сприймається не як сукупність абіотичних елементів, а як простір, що включає також біо- та соціосферу, які представляють взаємодіючу спільність з іншими сферами геопростору, іменовану *ландшафтною оболонкою Землі*. З ландшафтної оболонки, більш конкретизуючи об'єктну область дослідження, виділяють частину геоверсума, освоєну людиною – *географічне середовище*, з якого у свою чергу виділяють так звану *ойкумену*, що територіально збігається з географічним середовищем, але включає в себе людську спільноту [1, с. 16-18, 26, 28].

Під географічним простором розуміємо не просто займану географічним об'єктом територію (місце) – фізичний простір. На думку Е.Б. Алаєва, «якщо б термін географічний простір позначав лише це, то він був би просто синонімом загальнонаукового терміна «простір» [1, с. 98]. Поняття «геопростір» указує на сферу взаємодії та взаємовпливу географічних об'єктів, їх вплив на формування

навколишнього ландшафту, що передбачає масштабність, складність, багатогранність геопростору як форми існування матеріальних об'єктів.

Українські географи [2] підкреслюють: «... географічний простір – це фундаментальна категорія науки й повсякдення життя, що відображає спосіб одночасного співіснування різних об'єктів Світу». Крім географічних об'єктів і виниклих у результаті їхньої взаємодії явищ, відносин, невід'ємним атрибутом геопростору повинна виступати конкретна територія. У співвідношенні понять «геопростір» і «територія» слід відзначити такі головні аспекти: територія розглядається як *двовимірний аналог географічного простору* і виступає як *його обов'язкова ознака* [6]. Тобто залежно від обраного об'єкта дослідження, можна виділяти географічний простір регіону, країни, великого історико-географічного регіону тощо, а як об'єкти геопростору – усе, чим «наповнена» відповідна територія: об'єкти живої та неживої природи, населення, а також різноманіття явищ і процесів, що виникають на такій території в результаті взаємодії останніх.

Є.О. Маруняк звертає увагу на поєднання реального простору та його сприйняття людською свідомістю, та констатує «надзвичайну близькість понять «простір» та «ландшафт», «синонімічність «образу» ландшафту та «образу» простору», «чітку кореляцію природничої та природничо-соціальної інтерпретації ландшафту з реальним простором (геопростором)» [3].

Часто саме територія з її ресурсним потенціалом визначає можливості, напрямки, перспективи розвитку та його суспільно-географічні особливості, які докорінно відрізняються в різних регіонах. Разом із ділянкою земної поверхні територія включає всю сукупність природних, соціально-демографічних і господарських компонентів, які розміщені у її межах та просторова суперпозиція (накладання) яких зосереджена на цій ділянці земної поверхні [2], [7]. На тлі того, що територія є природним і соціально-економічним ресурсом, це ще й «об'єднувальний початок різних спільнот людей, сфера життєдіяльності населення» [9, с. 68]. О.Г. Топчієв акцентує увагу на тому, що територію треба розглядати не тільки як фрагмент глобальної біосфери та середовище життєдіяльності населення, а ще і як просторову субстанцію для розміщення та функціонування всіх видів господарської діяльності; просторовий (територіальний) ресурс, що лімітує розселення населення та різні види економічної діяльності; соціально-економічний простір, який консолідує соціальні спільноти з їхньою духовною діяльністю тощо [7].

Тому сьогодні інтерес дослідників викликає не просто географічний тривимірний (фізичний) простір, а людський – багатовимірний, тобто

простір, який сприймається не тільки приладами, але й людьми, у зв'язку з чим як об'єкти географічних досліджень постають незвичайні «якісно забарвлені» простори: індустріальний, громадський, історичний та ін. [8, с.64].

Тобто географічний простір як об'єкт науки в сучасному розумінні – це геосфера (геоверсум), що включає такі складові, як антропосфера і техносфера. Не просто територія, а її потенціал, представлений сукупністю об'єктів як живої, так і неживої природи, творцем яких є людина та її діяльність. Людина черпає з геопростору все те, що елементарно необхідне для забезпечення життєдіяльності, вона суттєво перетворює його, залучаючи компоненти геопростору в економічну діяльність, тим самим створюючи загрози для свого майбутнього існування.

Отже, у процесі господарського освоєння території відбувається її *соціалізація* – якісна трансформація, що призводить до посилення відносної ролі її соціально-економічних компонентів [7]. Додамо, що сучасний географічний простір настільки антропогенно змінений, соціально пристосований, що вся його природна сутність буквально «пронизана» соціальною складовою. Значить, для позначення об'єктної області суспільно-географічних досліджень і тієї частини геопростору, яка залучена в орбіту життєдіяльності суспільства, поряд з уже класичною та універсальною категорією «геопростір» має право на життя поняття «соціогеопростір». Під ним слід розуміти частину фізичного, географічного простору, носія природних ресурсів та умов, у тісній взаємодії з якими співіснують і ті його компоненти, які формують *простір соціальний*, пов'язаний із життєдіяльністю людини, її матеріальною та нематеріальною складовими (рис. 1).

За подібним принципом К.А. Немець виділяє інформаційно-суспільно-географічний простір, який визначає як простір антропосфери, де співіснують соціум, господарство і природні системи, територіальна організація, властивості і зв'язок (між собою та зовнішнім середовищем) яких зумовлені складною взаємодією полів різних ознак, а єдність та оптимізація здійснюються через інтерференцію та взаємодію їхніх інформаційних полів [4]. Є.О. Маруняк пропонує ввести поняття соціально-економічного або суспільного простору для характеристики тієї частини геопростору, «яка утворена сукупністю об'єктів та суб'єктів господарювання, соціальних груп населення, інституційних структур...» [3].

Незважаючи на існування різних трактувань географічного простору (соціально-економічний, суспільний, інформаційно-суспільно-географічний простір, соціогеопростір), залученого в суспільну

життєдіяльність, його ключовими складовими є *суспільство, природне середовище й економічна сфера* [3], [4], [5], на підставі чого виділяють і однойменні підпростори (рис.1). Очевидно, що їх розвиток, зв'язок, взаємодія, енергетичний та інформаційний обмін обумовлюють утворення безлічі полів (ареалів впливу), сфер, фрагментів або частин геопростору, де проявляються й реалізуються у вигляді сукупності об'єктів і відносин найрізноманітніші аспекти суспільної діяльності, що з гносеологічної точки зору зумовило виділення безлічі складових геопростору.

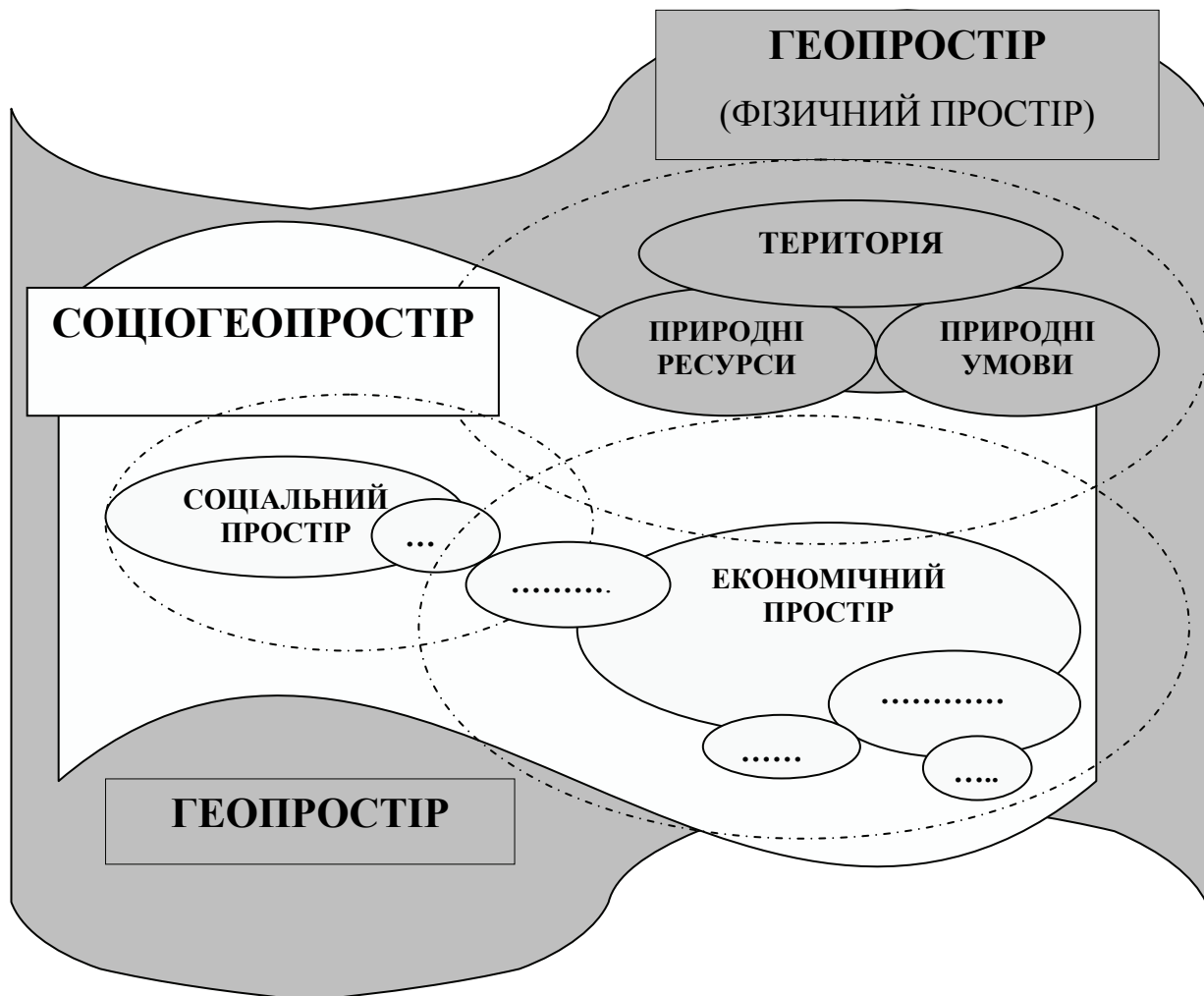

Рис. 1. Соціогеопростір як простір взаємодії природного та соціального

Наприклад, автори робіт [3], [5] виділяють культурний, етнічний, політичний, інформаційний, інфраструктурний, інформаційно-комунікативний, фінансовий, інноваційно-технічний простір та ін., а також констатують факт появи багатьох так званих часткових просторів (архітектурний, художній, театральний тощо), які часто позбавлені

топологічних та метричних характеристик, виділені з певною мірою абстракції, тому постає питання про їх «реальність та онтологічний статус», оскільки вони часто «позбавлені ознак території як двовимірного відображення геопростору... За межами математизованих природничих наук використання категорії «простір» має швидше метафоричний характер, часто вказуючи не на специфічну предметну область, а на способи досліджень», не зважаючи на те, що «географічний простір – це фундаментальна для географії категорія, закладена насамперед у об'єктно-предметній площині» [5]. Однак усупереч тому, що об'єктом географічної науки є навколишній світ як реальний (матеріальний) натуральний об'єкт, процес його вивчення і пізнання цілком справедливо передбачає використання найрізноманітніших конструктів, моделей, абстрактних уявлень про його складові. З приводу цього в роботі [2] зауважено: «... науковий об'єкт і предмет (останній особливо) не є виключно сегментами матеріального світу... Вони мають бути образами матеріальної реальності, але достатньою мірою часто існують як *ідеальні конструкти*, що лише частково співвідносяться з матеріальною реальністю...», або взагалі не мають аналогів у реальному світі і є «чисто гносеологічними конструкціями».

Дійсно, вживання понять «простір», «геопростір» як методологічних категорій не завжди робить акцент на територіальності (духовний, ментальний, архітектурний, фінансовий, інформаційний, етнічний, цивілізаційний, екологічний простір тощо), але цілком справедливо знаходить місце в поняттєво-термінологічному апараті науки. Така позиція збігається і з думкою вчених [2], [7] про те, що сьогодні Світ – це просторово впорядкована сукупність різнопланових та різномасштабних об'єктів, явищ і процесів, а та чи інша його частина – не лише двовимірний простір.

Географічна картина сучасного світу настільки складна, багатолика, мінлива, що уявлення геопростору у вигляді накладання, перетину безлічі складових підпросторів (сфер, шарів), є гносеологічною необхідністю. І чим більш значний ступінь такого взаємного перетину, тим сильніше змінюється якість, структура соціогеопростору, формується його багатовимірність і «збірний» образ. Тобто географічні проєкції на земній поверхні результатів економічної, соціальної, політичної, духовної самоорганізації суспільства, їх взаєморозташування і накладання в сукупності з результатами природних процесів становлять сьогодні зміст геопростору.

У контексті сучасних викликів науці, пов'язаних з ускладненням і зміною змісту навколишнього світу, актуальним стає вдосконалення і

доповнення поняттєво-термінологічного апарату суспільної географії, у тому числі аналіз організації, структури, закономірностей розвитку складних *суспільно-територіальних систем*, з яких складається географічний простір, а також *суспільно-географічних процесів*, під впливом яких він трансформується.

Список літератури

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / М. : Мысль. – 1983. – 300 с.
2. Багров М.В. Статус, місія і перспектива географії: про сучасні підвалини давньої науки / М.В.Багров, Л.Г.Руденко, І.Г. Черваньов // Український географічний журнал. – 2010. – №2. – С. 5-13.
3. Маруняк Є.О.Просторові дилеми глобалізації та їх концептуалізація / Є.О. Маруняк// Український географічний журнал. – 2012. – №4. – С. 36-42.
4. Немець К., Немець Л. Особливості соціогеосистеми як об'єкта соціально-економічної географії // Часопис соціально-економічної географії. – ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – вип. 12(1). – 2012. – С. 39-42.
5. Руденко Л.Г. Сучасні просторові дослідження: виклики та відповіді / Л.Г.Руденко, Є.О.Маруняк // Український географічний журнал. – 2011. – №3. – С. 38-41.
6. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем / А.Г. Топчиев. – К.; Одесса: Вища школа, 1988. – 187 с.
7. Топчієв О.Г. Територія: сучасний зміст поняття; функції; ресурсний потенціал/ О.Г.Топчієв // Український географічний журнал. – 2010. – №4. – С. 3-9.
8. Шальнёв В.А. История географии как науки // интернет ресурс : <http://teori.narod.ru/histori.htm>
9. Шарыгин М.Д., Столбов В.А. Введение в экономическую и социальную географию: учеб. пособие для вузов // М.Д. Шарыгин, В.А. Столбов. – М.: Дрофа, 2007. – 320 с.

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ

Барановський Микола – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Бойко Михайло – доктор біологічних наук, професор, професор кафедри ботаніки Херсонського державного університету

Вавринів Лілія – здобувач кафедри географії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Варакута Ольга – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Василевська Яніна – здобувач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Вишневський Віктор – доктор географічних наук, професор, професор кафедри країнознавства і туризму Національного авіаційного університету

Вірченко Павло – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Воловик Людмила – кандидат географічних наук, доцент Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

Гладкий Олександр – доктор географічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, академік Національної академії туризму Російської Федерації

Гоманюк Микола – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Грушка Віктор – здобувач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Гукалова Ірина – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту географії НАН України

Давидов Олексій – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та географії Херсонського державного університету

Денисенко Олена – кандидат географічних наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Денисик Григорій – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Живага Анна – студентка III-го курсу географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Заволока Юлія – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії та регіоназнавства геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Задорожний Андрій – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри гідротехнічних споруд Херсонського державного аграрного університету

Закотнюк Оксана – аспірант Донецького інституту економіко-правових досліджень НАН України

Ісмаїлова Аміна – магістрант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Капустяний Олександр – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кисельов Юрій – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Клименко Віталій – аспірант кафедри ботаніки Херсонського державного університету

Ключко Людмила – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Коробов Володимир – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Кривець Ольга – кандидат географічних наук, молодший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кривовська Софія – редактор обласної газети „Сарафанне радіо”, м. Умань

Кузишин Андрій – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету

Кулешова Ганна – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Ларченко Оксана – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри вищої математики та економічної кібернетики Херсонського державного аграрного університету

Лисецький Федір – доктор географічних наук, професор, професор кафедри природокористування та земельного кадастру Белгородського державного університету (Російська Федерація)

Мазурова Анастасія – студентка IV-го курсу геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Мальчикова Дар'я – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Мезенцев Костянтин – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мезенцева Наталія – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:

Мельничук Анатолій – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мельничук Олена – заступник директора з навчально-виховної роботи спеціалізованої школи з поглибленим вивченням іноземних мов №220, м. Київ

Молікевич Роман – асистент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Мостова Ірина – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Нємець Костянтин – доктор географічних наук, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Нємець Людмила – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії та регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Панкратьєва Вікторія – аспірант кафедри соціально-економічної географії та регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Пилипенко Ігор – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії, декан факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету

Пічура Віталій – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, начальник відділу міжнародних зв'язків та інформаційного забезпечення Херсонського державного аграрного університету

Половка Олена – викладач кафедри загального землезнавства та геології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Половка Сергій – доктор геологічних наук, завідувач кафедри загального землезнавства та геології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Пономарьова Альона – аспірант кафедри ботаніки Херсонського державного університету

Растворова Марія – магістр географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Романченко Тетяна – студентка III-го курсу географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рябокоть Олена – аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Саркісов Аршавір – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Сєгида Катерина – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Семенюк Антон – аспірант кафедри природокористування та земельного кадастру Белгородського державного національного дослідницького університету (Російська Федерація)

Сливка Любов – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету

Сливка Роман – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії і природознавства Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Смаль Валентина – доктор географічних наук, доцент, професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Смаль Ігор – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Соколов Сергій – доктор географічних наук, професор, професор кафедри географії Нижньовартівського державного університету (Російська Федерація)

Стецюк Володимир – доктор географічних наук, професор, професор кафедри землезнавства та геоморфології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ткаченко Олена – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Топчієв Олександр – доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова

Черкашин Кирил – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету

Чиж Ольга – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Шевченко Сергій – кандидат фізико-математичних наук, Інститут математики НАН України

Яковлева Юлія – кандидат економічних наук, докторант Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Якущенко Дмитро – аспірант кафедри природокористування та земельного кадастру Белгородського державного національного дослідницького університету (Російська Федерація)

**РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ:
ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ
ТА ПОШУК ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ**

Збірник наукових праць

Відповідальний за випуск: Пилипенко І. О.
Художнє оформлення: Мальчикова Д. С.
Технічний редактор: Вишемирська С. В.

Формат 60×84
Папір офсетний
Умовно-друк. арк. 14,84
Наклад 300 прим.

Видавництво ПП Вишемирський В. С.
Свідоцтво серія ХС № 48 від 14.04.2005
видано Управлінням у справах преси та інформації
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 138,
тел. (050) 514-67-88, (050) 133-10-13, e-mail: vvs2001@inbox.ru